

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

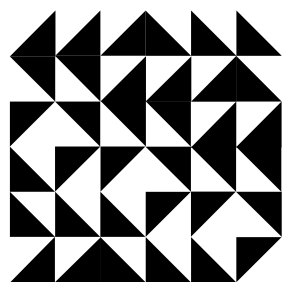
Tartalom

ÉNMEGJELENÍTÉSI STRATÉGIÁK EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN. EGY PILOT KUTATÁS EREDMÉNYEIRŐL <i>Szabó Éva</i>	1–21
EMPIRIKUS VIZSGÁLATI MÓD HÁROM NÉVSZÓI ESETRAG JELENTÉSEINEK ELKÜLÖNÍTÉSÉRE <i>Pomázi Bence</i>	31–46
AZ OTT SZOKATLAN SZEREPEI. IGEKÖTŐ, DISKURZUSPARTIKULA <i>Kocsány Piroska</i>	47–80
TÖRTÉNETI PRAGMATIKAI VARIÁCIÓRÓL A REGISZTER TÜKRÉBEN. A FELTÉTELT KIFEJEZŐ HATÁROZÓI IGENEVEK ESETEI <i>Varga Mónika</i>	81–104
LEHETSÉGES LEHETSÉGES VILÁGAINK <i>Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Viszket Anita – Szeteli Anna</i>	105–145

Szemle, ismertetés

NYELV, KULTÚRA, IDENTITÁS. ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI KUTATÁSOK A 21. SZÁZADI INFORMÁCIÓS TÉRBEN. II. PRAGMATIKA, DISKURZUSELEMZÉS, INTERKULTURÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ. (A MANYE KONGRESSZUSOK ELŐADÁSAI 12/2.) FŐSZERK: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA. SZERK: DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA. BUDAPEST: AKADÉMIAI KIADÓ. 2020. <i>Nemesi Attila László</i>	23–29

8/1 (2021)

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata
8. évfolyam 1. szám (2021)

Szerkesztők

Ivaskó Livia
Németh T. Enikő
Németh Zsuzsanna
Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság

Andor József
Bibok Károly
Csatár Péter
Dér Csilla
Gyuris Beáta
Kiefer Ferenc
Maleczki Márta
Nemesi Attila László
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Enikő
Tátrai Szilárd

Olvasószerkesztő

Németh Zsuzsanna

Technikai szerkesztők

Szécsényi Tibor
Virág Nándor

A folyóirat megjelenését 2016-ban és 2019-ben a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a jeny.journal@gmail.com címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumokban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISSN 2064-9940

Kiadó

Szegedi Tudományegyetem
6720-Szeged, Dugonics tér 13.
Felelős kiadó: Dr. Rovó László rektor

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687

Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

ÉNMEGJELENÍTÉSI STRATÉGIÁK EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN. EGY PILOT KUTATÁS EREDMÉNYEIRŐL <i>Szabó Éva</i>	1–21
EMPIRIKUS VIZSGÁLATI MÓD HÁROM NÉVSZÓI ESETRAG JELENTÉSEINEK ELKÜLÖNÍTÉSÉRE <i>Pomázi Bence</i>	31–46
AZ OTT SZOKÁTLAN SZEREPEI. IGEKÖTŐ, DISKURZUSPARTIKULA <i>Kocsány Piroska</i>	47–80
TÖRTÉNETI PRAGMATIKAI VARIÁCIÓRÓL A REGISZTER TÜKRÉBEN. A FELTÉTELT KIFEJEZŐ HATÁROZÓI IGENEVEK ESETEI <i>Varga Mónika</i>	81–104
LEHETSÉGES LEHETSÉGES VILÁGAINK <i>Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Viszket Anita – Szeteli Anna</i>	105–145

Szemle, ismertetés

NYELV, KULTÚRA, IDENTITÁS. ALKALMAZOTT NYELVÉSZETI KUTATÁSOK A 21. SZÁZADI INFORMÁCIÓS TÉRBEN. II. PRAGMATIKA, DISKURZUSELEMZÉS, INTERKULTURÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ. (A MANYE KONGRESSZUSOK ELŐADÁSAI 12/2.) FŐSZERK: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA. SZERK: DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA. BUDAPEST: AKADÉMIAI KIADÓ. 2020. <i>Nemesi Attila László</i>	23–29

Énmegjelenítési stratégiák egyetemisták körében

Egy pilot kutatás eredményeiről

Szabó Éva

MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, ELKH
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

Összefoglaló

Dolgozatomban egy pilot kutatás részeredményeit ismertetem, amelyben egyetemisták énmegjelenítési/benyomáskeltési stratégiáit vizsgálom. A szociálpszichológiai megközelítések habár eltérő módon definiálják az énmegjelenítést/benyomáskeltést a tudatosság tekintetében, mégis egyöntetűen stratégiákat rendelnek a jelenséghez (Goffman 1959; Schlenker 1980; Jones-Pittman 1982; Leary-Kowalski 1990; Leary 1995).

A pilot kutatás elsődleges célja az, hogy a szociálpszichológiai és a pragmatikai megközelítéseket ötvözve létrehozson egy olyan tesztet, amely alkalmas az énmegjelenítés/benyomáskeltés vizsgálatára. A dolgozatban a magyar anyanyelvű egyetemi hallgatók számára létrehozott, az énmegjelenítési stratégiákat vizsgáló nyílt végű diskurzuskiegészítéssel teszt adatgyűjtési módszert ismertetem, illetve annak metodológiai problémáit járom körül. A pilot teszt eredményei alapján megállapítható, hogy egy szituációban nem megjósolhatóak a stratégiák, hanem a különböző társas interakciók esetében vannak kevésbé vagy inkább preferált metódusok, melyeket meghatároznak a benyomáskeltés mögött meghúzódó lehetséges motivációk, az arculatfenyegettség mértéke, a szociológiai és szociokulturális változók.

Kulcsszavak: diskurzuskiegészítéssel teszt, benyomáskeltés, énmegjelenítés

1. Bevezetés

Dolgozatomban az egyetemisták énmegjelenítésével foglalkozó pilot kutatásomat mutatom be. Az énmegjelenítés/benyomáskeltés a mindennapjainkat átszövő jelenség, mivel mind törekszünk a kedvező benyomáskeltésre, illetve értékeliük társaink énmegjelenítési törekvéseit. Forgas (1994: 199) szerint a benyomáskeltés különböző gondolatoknak, motivációknak, jártasságoknak, terveknek a gyűjteménye, amelyek befolyással bírnak a másoknak szánt üzeneteinkre.

A pilot kutatás elsődleges célja az, hogy a szociálpszichológiai és a pragmatikai megközelítéseket ötvözve létrehozson egy olyan tesztet, amely alkalmas az énmegjelenítés/benyomáskeltés vizsgálatára. Az általam ismert kutatások elsősorban egy-egy diskurzustípusban megfigyelt, az énmegjelenítésre/benyomáskeltésre alkalmas eszközök szisztematikus rendszerezésére törekednek (pl. Archer 2018; Lorenzo-Dus 2005; Nemesi 2000), viszont a jelen dolgozatban szereplő teszt a nyelvi és nyelvhasználati eszközök kiváltását célozza meg. A teszt kitöltésében az adatközlő szabadon választhat a nyelvi és nyelvhasználati elemek, egyúttal az

énmegjelenítési stratégiák közül, így lehetőség nyílik egy adott szituációban megjelenő stratégiák és a hozzájuk társuló nyelvi és nyelvhasználati elemek összevetésére is. Noha a létrehozott diskurzuskiegészítéssel teszt a magyar anyanyelvű fiatalok nyelvi és nyelvhasználati eszköztárára fókuszál, alkalmas lehet különböző anyanyelvű és kultúrájú nyelvhasználók stratégiáinak feltérképezésére is.

A dolgozatomban a szociálpszichológiai (2. rész) és nyelvészeti (3. rész) megközelítések tárgyalása mellett egy pilot kutatás kérdéseit (4. rész), metodológiai problémáit (4. rész) ismertetem. Ezt követően az adatgyűjtéssel nyert példákkal megválaszolom a kutatási kérdéseimet (5. rész), végül összegzem a dolgozatot (6. rész).

2. A benyomáskeltés szociálpszichológiai megközelítésben

A benyomáskeltés a társas interakciókra hatással bíró univerzális törekvés, amelyben az interlokútorok egy bizonyos képet közvetítenek magukról, ezt a képet pedig egy adott társadalomban és kultúrában elvárt normák és értékek alapján alakítják.

A szociálpszichológiában a benyomáskeltés vizsgálata alapján tekintik a goffmani (1959) dramaturgiai modellt, amelyben a színházi metaforára építve az emberi interakciókat forgatókönyv által vezérelt tevékenységként definiálja, és általános viselkedési stratégiákat (például a hibák elrejtése, tisztességtelen háttér-munkálat elfedése, humánus indítékok kifejezése stb.) fogalmaz meg. Goffman (1959) szerint a pozitív társadalmi értékek gyűjteménye a homlokzat, amellyel minden egyén rendelkezik, és az énmegjelenítési eszközök alkalmazásával elhelyezi magát a társadalomban.

Goffman leírásában előtérbe kerül a benyomáskeltésre vonatkozó tudatosság, ugyanakkor Schlenker (1980) tudatos vagy öntudatlan cselekvésként definiálja, amellyel a társas interakciókban kivetített képzeteket ellenőrzés alá vetjük. Jones és Pittman (1982), Goffmanhoz hasonlóan, stratégiákat (önreklámozás, megkedveltetés, példamutatás, hízelgés, megfélemlítés és szánalomkeltés) rendelnek az énmegjelenítéshez, amelyek mögött különböző motivációk húzódnak meg. Emellett az interlokútorok a stratégiákkal különböző attribúciókat céloznak meg, egyúttal érzelmeiket váltanak ki a társaikból, ezek megvalósulásához pedig tipikus viselkedési módokat követnek. Például a megfélemlítés stratégiájával az interlokútor a veszélyes tulajdonság birtoklására törekszik, félelmet vált ki a partneréből, erre pedig alkalmas viselkedési módnak tekinthető a fenyegetés, a dühöngés (Jones–Pittman 1982: 249).

Leary és Kowalski (1990) kétkomponenses modelljükben elkülönítik a benyomásmotivációt és a benyomáskonstrukciót, az előbbiben pedig három elsődleges motivációt jelölnek ki, miszerint (1) az egyén maximalizálni kívánja a társadalmi kapcsolatokból eredő jutalmat, (2) az önérzetének és önbecsülésének növelésére törekszik, illetve (3) megalapozza a kívánt entitást/selfet. Az utóbbi motiváció Chen és mtsai (2004) benyomáskeltésről alkotott megközelítésével párhuzamot mutat, mivel a benyomáskeltésre önmagunk igazolásaként tekintenek. Míg a benyomáskonstrukció a benyomáskeltés folyamatára vonatkozik, melyet meghatároz az önkép, a szerepkényszer, a vágyott és a nem vágyott identitás, a jelenlegi kép és

maga a célkitűzés mértéke (Leary–Kowalski 1990: 35–37). Leary (1995) később az énmegjelenítésről szóló monográfiájában kilenc stratégiát nevez meg, amelyeket az egyén a hatékony és sikeres benyomáskeltés érdekében alkalmaz. A stratégiák a következők: (1) énléírások (*Hobbijaim közé tartozik a fotózás, képszerkesztés, illetve igyekszem figyelmet fordítani a mozgásra, szeretek sportolni, edzeni. Érdekelnek a különböző videók vágásával, szerkesztésével kapcsolatos dolgok, és megpróbálok a szabadidőmben ezekkel foglalkozni*); (2) attribúciós számadások (*Nem szeretnék felelni, a többség válasza felháborít és nem érzem, hogy a véleményem bármit is befolyásolna*); (3) attitűd kifejezése (*Szerintem nagyon rossz, hogy ti így látjátok ezt a helyzetet*); (4) társas azonosulás (*Engem elszomorít a helyzetük, mert akármilyen is történt velük vagy bármit is tettek, ezt senki nem érdemli*); (5) találékony emlékezet (*Az elmúlt években tanultam, tervezgettem a jövőmet. Szórakoztam, barátokat szereztem*);¹ (6) engedelmesség és konformitás (*Köszönöm a meghívást!*); (7) kellékek, helyszín, díszletek igazítása; (8) nem verbális viselkedés; (9) egyéb stratégiák (pl. agresszió). A Leary által megnevezett stratégiák mind a verbális, mind a nem verbális viselkedésre kiterjednek, a stratégiákhoz pedig számos viselkedési módot rendel (például a találékony emlékezet stratégiáját gyakran alkalmazzák a politikusok a beszédeikben, különösképpen egy-egy számukra pozitív adat vagy esemény megemlékezésével). Viszont a stratégiák egymástól nehezen elkülöníthetőek, gyakran összerosódnak, illetve egy-egy megnyilatkozásban több stratégia is érvényesülhet.

Fiske (2004) az énbemutatás alapelemeit a Jones–Pittman (1982) és a Leary-féle (1995) taxonómiákra építve stratégiák mentén határozza meg. Fiske (2004) az önreklámozás (*Amióta sztár vagyok, egyre többen érdeklődnek a magánéletem legapróbb pillanatairól*),² példamutatás (*Egy közszereplőnek igenis tudnia kell, hogy súlya van minden mondatának*), megfélemlítés (*Úgy védekezni, hogy támadsz méltatlan! Majd ha 12 évet együtt leszel valakivel szerelemben, mint én, akkor nyilatkozz párkapcsolati témában és ne gyanúsíts meg engem, arról, hogy én flörtölni szeretnék a számodra ismeretlen pároddal. Ne vetítsd rám a saját félelmeidet! Mert bizony, ha egy másik személyre vonatkozó valótlán tényt állítasz, híresztelsz vagy valós tényt hamis színben tüntetsz fel a jog szankcionáljára*), megkedveltetés (*köszönöm a türelmeteket és ezt a meleg fogadtatást itt Instán, nagyon oda vagyok. Jól esik, hogy ilyen befogadóak vagytok mind*) és könyörgés/sajnálát kiváltása (*Próbálok átállni a borongósabb időszakra. Hirtelen jött az óraátállítással a hidegebb idő, még szokni kell. Több volt a stressz, a lelki és mentális környezetszennyezés, amiket valahogy helyre kell, kellett tenni*) mellett kiemeli a magas self-monitorozással járó normákhoz való konformitást, az egyének egymáshoz való alkalmazkodását, a meggyőződések, a hiték és a viselkedés között jelenlévő konzisztenciát, továbbá a verbális és nem verbális viselkedés egymáshoz való megfelelését.

Az említett megközelítések elsősorban egyéni megfigyeléseken (vö. Goffman 1959), vagy empirikus kutatásokon, laboratóriumi eredményeken (vö. Jones–Pittman 1982), vagy a szociálpszichológiai eredmények összegzésein (vö. Leary 1995; Leary–Kowalski 1990) nyugszanak. A felvázolt taxonómiákban szereplő

¹ E példák a diskurzuskiegészítéses teszttel (DCT) nyert korpuszból származnak.

² E példák az Instagramról származnak, hírességek publikus posztjai.

stratégiák különböző viselkedési módok alapján rendszereződnek. Ugyanakkor nem láthatunk éles különbséget az énmegjelenítés és a benyomáskeltés között, viszont Schlenker és Pontari (2000: 201) az énmegjelenítést és a benyomáskeltést külön kategóriákba sorolják. A szerzőpáros szerint a benyomáskeltés egy célvezérelt tevékenység, amely segítségével tárgyakról, személyekről, eseményekről és gondolatokról kibocsátott információ tartalmát és mennyiségét kontrollálhatjuk, míg ezzel szemben az énmegjelenítést egy olyan specifikus jelenségként kezelik, amely a selfre vonatkozó információkontrollt jelenti. A self rendelkezik arcullattal (goffmani homlokzat), amely azon pozitív kép, amelyet az egyén az adott szituációban elvártnak tekint (vö. Tracy–Robles 2013), míg Holtgraves (2002) szerint az arculat az identitás projekciója.

Noha a benyomáskeltésre vonatkozó terminológia változatos és korántsem kielégítő, az eltérő megközelítések a benyomáskeltéshez stratégiákat rendelnek, melyeket elsősorban viselkedési módokból vezethetünk le. E stratégiák alkalmazása pedig egyaránt lehet tudatos és öntudatlan, mivel az értékelői/befogadói oldal gyakran az elsajátított viselkedési minták követésekor is benyomáskeltési motivációt rendelhet a partnerhez. Ezenkívül az egyén kívánt képét az adott társadalom és a kultúra egyaránt befolyásolja, erre például szolgál a kollektivisták és az individualisták társadalmak összevetése is. Továbbá az egyén óhajtott képét meghatározza a neme, az iskolázottsága, az életkora, tehát a szociológiai változók bevezetése is szükséges az énmegjelenítés vizsgálatához, mivel az egyetemista vagy az egyetemi oktató különböző képet kíván kibocsátani magáról. Mindemellett a tudatos benyomáskeltés során az egyén az adott szituációhoz és partnerhez viszonyítva alkalmazza a stratégiákat. Összességében ezek a szempontok a pragmatikai kutatásokat is vezérlik, így a benyomáskeltés leírása a nyelvészet tárgyát is képezi (vö. Nemesi 2000; 2011).

3. A benyomáskeltés pragmatikai megközelítésekben

A nyelvészetben a benyomáskeltés kevésbé specifikált jelenségnek tekinthető. Ugyanakkor a pragmatikai vizsgálatok népszerű területe, az udvariasságtudomány már behatóbban foglalkozik az interperszonális viszonyokkal, a kulturális és társadalmi normákkal, egyúttal az énmegjelenítéssel is, noha gyakran implicit módon (vö. Locher–Watts 2005; Spencer–Oatey 2000; 2002; Szili 2003; 2004; Watts 2003).

A benyomáskeltés egybeolvadása az udvariassággal annak köszönhető, hogy az udvariassági elvek követése vagy megszegése egyaránt benyomáskeltéssel jár, mindkét jelenség az interperszonális viszonyokat formálja, irányítja a nyelvi választásokat, illetve az udvariasság és a benyomáskeltés esetében is stratégiákat lehet meghatározni. Ellenben az udvariasság és a benyomáskeltés mögött eltérő motivációk húzódnak meg, valamint a tudatosság mértéke is eltér. Verschueren (1999) szerint a pragmatika feladata a nyelvi választások mögötti motivációk és folyamatok vizsgálata, a választásokkal kiváltott következmények és a szándék elemzése. Verschueren (1999) az alkalmazási stratégiák közé sorolja az udvariasságot és a benyomáskeltést, amelyeket mikroszinten elemez, mivel a megnyilatkozásokat a kontextusnak és további tényezőknél megfelelően választja ki a beszélő. Verschueren (1999: 181) szerint a beszélő a nyelvi választásokat tudatosan, tervezés által hozza létre, a tervezést megszabja a beszélő szándéka és a célja, viszont

a tudatosság különböző fokozatokkal bír. A metapragmatikai tudatossági skála végén az énmonitorozás áll, mivel a nyelvhasználók felügyelik a megnyilatkozások létrehozását és interpretálását (Verschueren 1999: 198). A benyomáskeltés a nyelvi választások esetében motivációs tényezőnek tekinthető, hiszen a beszélő figyelembe veszi az elérendő kép létrehozásához alkalmasnak értékelt nyelvi elemeket.

A benyomáskeltés nyelvészeti vizsgálata során a szociálpszichológiai és a nyelvészeti udvariasságelméletek egymással kiegészítve alkalmazhatók (vö. Archer 2018; Lipovsky 2006; Lorenzo-Dus 2005), a nyelvi benyomáskeltéshez stratégiákat vagy taktikákat rendelhetünk. A stratégiák meghatározását azonban a diskurzustípus jellegzetességei vezérlik, mivel a bírósági (Archer 2018; Hobbs 2003), a politikai diskurzusok (Simon-Vandenberg 1996), a különböző interjútípusok (File 2018; Lipovsky 2006) és beszélgetőműsorok (Gordon 2011) résztvevői eltérő eszköztárral rendelkeznek. Mindemellett egyes beszédaktusok vagy azok megformálása (vö. Bilbow 1997; Brown–Levinson 1978; 1987), illetve egyes lexikai elemek (Overstreet–Yule 2001) kiválasztása is más benyomással járhat. Tulajdonképpen a (nyelvi) benyomáskeltéshez rendelhető stratégiák megjelenése elsősorban a korpusztól függ, egyúttal a korpuszban szereplő nyelvhasználók identitása (vö. Spencer-Oatey 2000), a társadalomban betöltött szerepük és a hozzájuk rendelhető szociológiai változók elengedhetetlen szempontok a stratégiák felállításában. A benyomáskeltési stratégiák nem képeznek egy zárt halmazt, hanem diskurzus- és műfajspecifikusak. Tehát a különböző diskurzusokban és műfajokban vannak az azokban inkább előforduló stratégiák, de közöttük találhatóak átfedések, például az éleírás rendszeresen előforduló benyomáskeltési stratégia/taktika. Mivel a stratégiák eltérhetnek vagy eltérően viselkedhetnek, nem feltétlen ugyanazok az alakzatok, nyelvi elemek jelennek meg mint benyomáskeltési eszközök az adott diskurzusban, viszont vannak olyan alakzatok, nyelvi elemek, amelyek inherensen benyomáskeltéssel járnak (pl. a szleng használata). Egyes benyomáskeltési stratégiák és az azokhoz köthető nyelvi és nyelvhasználati elemek el is sajátíthatók, erről árulkodnak a menedzsereknek, az állásinterjúra készülőknek szóló könyvek is. A diskurzus típusa, a műfaj és maga a szituáció is meghatározza a benyomáskeltési stratégiák közötti választást, a partnerrel szembeni elvárások is változatosak az interakcióban. Noha a benyomáskeltés felülírhatja az adott interakció konkrét céljának megvalósítását, például egy állásinterjún az interjúalany nem valószínű, hogy az interakciós célját a sikeres benyomáskeltés érdekében, a benyomáskeltés kiegészítő viszonyban is állhat az interakciós céllal. Az utóbbira példaként szolgál egy humoros pedagógus, aki a tananyag megtanítása és a figyelem fenntartása mellett az órai jegyzeteiben a megfelelő helyre jegyzi a vicceket, melyeket a megfelelő pillanatban el is mesél a diákjainak, így egy humoros, szellemes egyén benyomását is kelti. Mindemellett a benyomáskeltés egy adott interakció konkrét céljaként is funkcionálhat, tekintsük egy-egy híresség megjelenését a médiában.

Nemesi (2000: 426) a hétköznapi társalgás alapján a nyelvi benyomáskeltés stratégiáját a következőképpen határozza meg: „az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyenek szeretnék, ha mások látnák őket”. Nemesi (2011: 114–128) a stratégián belül különböző taktikákat fogalmaz meg annak megfelelően, hogy milyenek szeretnék magukat láttatni a beszélők. Idetartozik az érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének közvetítése (*Szeretnék adni magamból másoknak egy darabot*); az érzelmi azonosulás a partner állításával,

attitűdjével (*Tiszteletre méltó, hogy tudtok így élni*); a társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. Nemesi idesorolja például a műveltséget, a tájékozottságot (*A vegánság koránt sem egészséges. Az ember mindenevő faj, a húspanban 4 olyan esszenciális fehérje van amit nem lehet pótolni*), a választékosságot, a játékoságot, a szellemességet (*A jövőm iránti érdeklődés a hobbim*), az udvariasságot (*Jó reggelt, elnézést a késésért!; De kár, hogy nem emlékszem, sajnálom!*), a szerénységet (*Hát igazából lehetett volna jobb is az eredményem, de nekem megfelel ez is*), a társalgás fenntartása (*Kérlek meséljete róla!*). További taktika még az én fölényének és védelmének biztosítása (*Nem csaltam, jogtalannak érzem, hogy vádol minden lehetséges bizonyíték nélkül*); és a jóvátevés (*Sajnos pont aznap vagyok hivatalos a legjobb barátom esküvőjére, szóval nem tudok a tiedre menni. De utólag koccintunk majd*).³ A nyelvi benyomáskeltés stratégiája és a taktikák meghatározása mellett Nemesi a taktikákhoz eltérő nyelvi és nyelvhasználati eszközöket rendelt annak függvényében, hogy mely eszközök a legalkalmasabbak és leggyakoribbak a taktika megvalósulásához. Ezenkívül a benyomáskeltésen belüli kategóriaként tekint az udvariasságra. Ugyanakkor Nemesi (2011) a létrehozott taxonómiában az udvariasságelméletekből azokat a nyelvhasználati eszközöket vagy maximákat/stratégiákat (vö. Brown–Levinson 1978; 1987; Leech 1983; Suszczyńska 2003) emeli ki, melyeket benyomáskeltési motivációval rendelkezőknek tekint, illetve amelyek a szociálpszichológiában megfigyelt kívánt tulajdonságok köré csoportosíthatóak. Mindemellett Nemesi az udvariasságot a nyelvi benyomáskeltés egyik taktikájaként kezeli, azaz az udvariasság a nyelvi benyomáskeltés halmazának egyik eleme, viszont például Leech (1983) az udvariasságon belül tárgyalja az érdekesség-elvét, amit Nemesi a benyomáskeltés szempontjából az udvariassággal egyenrangú taktikaként jegyez. Továbbá Nemesi nem tér ki az udvariasság és/vagy az ugratás szerepére, ami ugyancsak benyomáskeltési motivációval és/vagy funkcióval bírhat, különösképpen a szórakoztatás és a humor esetében (Culpeper 2011). Egyúttal a hétköznapi társalgásban rendszeresen előfordulnak félreértések, konfliktusok, melyek arculatfenyegető aktusokkal járnak, ezek enyhítésére és kiküszöbölésére pedig az én fölényének és védelmének biztosítása és a jóvátevés taktikáin kívül egyéb defenzív taktikákkal is élhetnek az interlokútorok. Összességében a Nemesi-féle (2011) taxonómia finom módosításokkal és további udvariassági elméletek bevonásával alkalmas keretként szolgál a felhasznált korpusz elemzéséhez.

4. Kutatási kérdések, pilot adatgyűjtés, metodológiai problémák

Jelen fejezet egybefonódását az motiválta, hogy a kutatási kérdések részben az adatgyűjtésre vonatkoznak, amely során számos metodológiai problémába ütköztem. E pilot kutatás során arra törekedtem, hogy létrehozak egy olyan tesztet, amellyel feltárhatjuk a nyelvi benyomáskeltés mögötti motivációkat, az énmegjelenítési stratégiákat és az ezekhez társuló nyelvi és nyelvhasználati eszközöket egy szűkebb nyelvközösségekben, egyetemisták körében.

³ E példák a DCT-vel nyert korpuszból származnak.

4.1. Kutatási kérdések

A kutatást három fő kérdés motiválta:

1. milyen szempontok alapján hozható létre a benyomáskeltés vizsgálatára szolgáló diskurzuskiegészítéssel teszt,
2. vannak-e szükséges és elégséges feltételei az énmegjelenítésnek, milyen feltételek mellett valósul meg szükségszerűen az énmegjelenítés, azaz feltárható-e az énmegjelenítési motiváció a nyelvi viselkedés mögött,
3. megjósolható-e, hogy milyen stratégiát alkalmaz az adatközlő egy adott szituációban?

E kérdések megválaszolásához egy olyan empirikus kutatásra van szükség, amely figyelembe veszi a beszélők motivációit, tudatosságát és a sociopragmatikai tényezőket. A diskurzuskiegészítéssel teszt egy viszonylag gyors és kellő mennyiséget nyújtó adatgyűjtési módszer, viszont a teszt létrehozása számos módszertani kérdéssel jár.

4.2. A pilot adatgyűjtés

Az udvariasságkutatásban gyakori adatgyűjtési módszernek tekinthető a diskurzuskiegészítéssel teszt (discourse completion test, DCT), amely mind az intra-, mind az interkulturális pragmatikai kutatásokat elősegíti, továbbá a nyelvtanulók és nyelvhasználók pragmatikai kompetenciáját és fejlődését vizsgálja (Ogiermann 2018: 229). A nyelvészek a DCT alkalmazásával elsősorban a beszédaktusok feltárására fókuszálnak (Blum-Kulka-Olshtain 1984; Limberg 2009; Suszczyńska 2003; 2007; Szili 2003; 2004). A DCT segítségével természetes nyelvi adatokat nyerhetünk, és a megfelelő szituációkkal a vizsgálni kívánt nyelvi és nyelvhasználati eszközök produkálását válthatjuk ki az adatközlőből. A DCT-ben a kutatók rákérdeznak a szociológiai változókra (kor, lakhely), illetve a szituációkat eltérő kontextuális változók (szociális távolság, hatalmi viszonyok, a teher mértéke, például kérdés esetén) alapján építik fel (Ogiermann 2018: 233). Noha eddigi ismereteim alapján az énmegjelenítésre fókuszáló DCT nem született, úgy vélem, hogy ezen adatgyűjtési módszer alkalmas a különböző helyzetekben megjelenő stratégiák felmérésére, habár a DCT a társas interakció vizsgálatára nem alkalmas, az adatközlő mind az írott, mind a szóbeli DCT-ben a korábbi tapasztalatai alapján válaszol, így ez az adatgyűjtési módszer a nyelvhasználati stratégiák leírását elősegíti (Golato 2003: 92).

A kutatáshoz a nyílt végű diskurzuskiegészítéssel tesztet választottam, mivel ezzel elkerülhetőnek tekinthető az adatközlő befolyásolása, az adatközlő a saját intuíciói alapján formálhatja a diskurzus kimenetét, és szabadon kiválaszthatja a számára legmegfelelőbb stratégiát.

A 15 szituációt tartalmazó DCT-t két alkalommal vettem fel, az első felvétellel a DCT alkalmasságát teszteltem. Az első felvétel során 22 egyetemi hallgató (nemek megoszlása: 5 férfi, 17 nő), a második felvétel során 13 egyetemista (nemek megoszlása: 1 férfi, 12 nő) töltötte ki a tesztet. Mivel bölcsészhallgatókon teszteltem a DCT-t, számítottam arra, hogy a nemek aránya kiegyensúlyozatlan lesz, emiatt a vizsgálatban nem különítettem el a férfiak és a nők válaszait.

A szituációk kialakításakor olyan helyzeteket igyekeztem megfogalmazni, amelyekkel az átlag egyetemi polgár találkozhat, illetve amelyekben feltehetőleg benyomásmáskeltésre törekszik. A szituációk létrehozásakor törekedtem a szociopragmatikai tényezők szerint különböző helyzeteket teremteni a familiaritás és a hatalmi viszonyok alapján, ezenkívül a hallgatók számát (a szituációban a beszélő hány ember előtt „szerepel”) is fontos szempontnak tartottam, egyúttal a szituációkban nemcsak az arcuaterősítés (self-enhancement) jelenik meg, hanem a lehetséges arcuatombolás is (1., 2., 3., 4., 7., 8., 9. szituációk). A szituációkban a Leary-féle (1995) stratégiák kiváltására törekedtem, mivel a szociálpszichológiai taxonómiák közül ezt tekintem kevésbé diskurzustípus-függőnek. A teszt első változata a következő:

1. Elsősként az első szemináriumán vesz részt, amelyet olyan oktató tart, aki a későbbiekben is tanítani fogja Önt. Az oktató a hallgatókat egyenként megkéri, hogy beszéljenek magukról (hobby, érdeklődés, jövőkép), illetve arról, hogy miért ezt az egyetemet választották. Ön az első, aki megszólal. Mit mondana az oktató és a még kevésbé ismert csoportársai előtt?
2. Egy szigorú oktató írásban vizsgáztatja a hallgatóit. Egy felsőéves hallgató által a hallgatótársai megkapják a vizsgakérdéseket, viszont Ön nem, mert azokkal a hallgatótársaival nincs jó kapcsolatban, viszont tud az akcióról. Az oktató észreveszi, hogy egyes hallgatók kiválóan válaszoltak a kérdésekre, köztük Ön is (Ön tisztességesen készült a vizsgára). Az oktató azt gyanítja, hogy a hallgatók nagyobb csoportja ismerte a vizsgakérdéseket, és nyomozni kezd. Egyenként behívja a hallgatókat az irodájába, és arról érdeklődik, miért sikerült hibátlan válaszokat adni. Ön hogyan reagál az oktató feltételezéseire, miszerint Ön csalt a vizsgán? Mit mondana az oktátónak?
3. Ön az általános iskolai osztálytalálkozóra igyekszik. Ön kicsivel a találkozó kezdete után érkezik a helyszínre, ahol azt hallja, hogy volt osztálytársai arról beszélgetnek, mi történt velük az elmúlt öt évben. Néhány osztálytársa már házas és gyereke van, a másik fele pedig már dolgozik, Ön viszont még tanul, és két éve van hátra a diploma megszerzéséig. Önre kerül a sor, hogy beszámoljon az elmúlt öt évről, mit mondana a többieknek?
4. A vizsgaidőszaka nem úgy sikerült, ahogy eltervezte. Volt egy kimondottan nehéz vizsgája, amire noha sokat készült, de csak elégséges osztályzatot kapott. A családját már néhány hete nem is tudta meglátogatni a sok tanulni-való miatt. Végre haza tud utazni, a szülei pedig érdeklődnek a vizsga eredményéről, Ön pedig közli, hogy elégségest kapott. A szülei ezt csalódottan veszik tudomásul, és azzal vádolják, hogy Ön nem is készült a vizsgára. Hogyan reagál erre az állításra, mit mond a szüleinek?
5. a. Egy olyan kollégiumba költözik be, ahol senkit sem ismer. Először találkozik a szobatársaival, akiken azt látja, hogy lázasan készülnek az esti kollégiumi buliba. Önnek viszont másnap reggel el kell mennie a beiratkozásra, másrészt nem is szeret buliba járni. A szobatársai elhívják a buliba, viszont Ön nem tud biztos választ mondani, hogy elmegy-e a buliba. Hogyan reagál a meghívásra? Mit mond a szobatársainak?
b. Végül elmegy-e a buliba? Miért?

6. A hallgatótársaival együtt túl van a nehéz vizsgákon. Arról beszélgetnek az egyik egyetem melletti szórakozóhelyen, hogy kinek hogy sikerült az egyik legnehezebb vizsga. Mindenki gyenge osztályzatot kapott, viszont Ön kiválóan teljesítette azt a vizsgát. Ezt a társai nem tudják. Önt is megkérdezik, hogy sikerült az a vizsga. Mit válaszol?
7. Élete első állásinterjúján vesz részt. Az interjúztató fiatal és szimpatikus, ráadásul egy középiskolába jártak. Az interjúztató felismeri Önt, Ön viszont nem ismeri fel. Az interjúztató egy olyan középiskolai rendezvényről kérdezi, ahol az interjúztató is fellépett. Ön nem emlékszik, viszont nagyon szeretné megkapni ezt az állást. Mit válaszol az interjúztatónak?
8. Ön az egyik legügyesebbek közé sorolja magát a csoportjában. A diploma megszerzéséhez nyelvvizsgára lesz szüksége. Ön már kétszer próbálkozott, de nem sikerült a nyelvvizsga megszerzése, Ön ezt nem is hangsúlyozza a többiek előtt. Az egyik ismerőse rákérdez, hogy hogyhogy Önnek nincs bizonyítványa valamelyik nyelvből. Mit felel az ismerősének?
9. Az egyik hétvégére két esküvőre is hivatalos, viszont az esküvők helyszínei távol esnek egymástól. Azon a hétvégén az egyik legjobb barátja házasodik, illetve az Ön párjának a testvére. Az Ön párja meggyőzi Önt, hogy a testvére esküvőjére menjenek, Ön így szomorúan lemondja a barátja esküvőjét. Mit mond a barátjának?
10. Az egyik órán a hajléktalanok helyzetéről beszélgetnek. A csoporttársai szerint azzal ártnak a hajléktalanoknak a legjobban, hogyha pénzt adnak nekik. Ön viszont nem így gondolja, hanem rendszeresen szokott adni nekik. Önt felháborítja a többség álláspontja, de eddig csak kívülállóként hallgatta a vitát. Az oktató felszólítja Önt, hogy mondja el a saját véleményét. Mit felel?
11. Az Ön szomszédja, akit már évek óta ismer és tegező viszonyban vannak, tanít az egyetemen. Ön nem tudja, hogy tanítani fogja a szomszédja. Késve érkezik az órára, ahova belépve látja a szomszédját. Hogyan köszön a terem-be beérve és kér elnézést a késésért?
12. Ön egy távolabbi kisvárosból érkezett az egyetemre. Az otthoni közösség úgy ismeri Önt, hogy egy visszahúzódo, szótlán személyiség. Az egyetemi közösségben pedig teljesen másképp vélekednek Önről, úgy gondolják, hogy Ön egy laza, közösségi személy, aki gyakran jár szórakozni is. Az egyik szórakozóhelyen belebotlik az egyik otthoni ismerősébe, aki Önhöz közel lakik. Az ismerős meglepődve kérdezi, hogy mi lett abból a visszahúzódo lányból/fiúból, akit eddig ismert. Ön mit válaszol?
13. A barátaival együtt az egyik kávézóban arról beszélgetnek, hogy milyen hatással bírnak a közösségi oldalak a mai kapcsolatokra. Ön azok taborát erősíti, akik szerint ezek az oldalak negatív hatást gyakorolnak a mai generációra. Az Ön mellett ülő barátja viszont influenszerként tevékenykedik, és ebből jövedelme is van. Az Önök véleményének ellentmond a barátja álláspontja. Mit felel a barátja álláspontjára, amikor a barátja közösségi oldalak pozitív oldalát részletezi?

14. Az egyik barátja édesanyja nagyon beteg volt, és a közelmúltban elhunyt. A barátja lelkileg összetört, és nem jár órákra a gyász miatt. Ön nem tudta kezelni a helyzetet, és nem is fejezte ki a részvétét a barátjának. Miután pár hét múlva találkozik a barátjával, mit mond neki?
15. A baráti körében már többen áttértek a vegán életmódra, Ön viszont nem ismeri ezt az életmódot. Az asztaltársaságban többen a vegánság kedvező élettani és környezeti hatásairól beszélgetnek. Ön pedig rendszeresen eszik húst, és a környezetvédelemmel sem foglalkozik behatóbban. A többiek arra kíváncsiak, hogy Ön is vegán-e. Ön mit felel erre a kérdésre?

Az alábbi táblázatban összefoglalom a DCT szituációit azok jellemzői alapján:

A szituációk		Horizontális távolság (szociális távolság)	Vertikális távolság (hatalmi viszonyok)	Várt stratégia ⁴
1.	Bemutatkozás a szemináriumon⁵	Nem familiáris	S<H&S=Hs	Énleírás
2.	Vizsgakérdések	Nem familiáris	S<H	Attribúciós számadás
3.	Osztálytalálkozó	Familiáris	S=Hs	Találékony emlékezet
4.	Konfliktus a szülőkkel	Familiáris	S=Hs	Attribúciós számadás
5.	Első kollégiumi este	Nem familiáris	S=Hs	Konformitás
6.	Sikeres vizsga	Familiáris	S=Hs	Társas azonosulás
7.	Allásinterjú	Semi-familiáris	S<H	Találékony emlékezet
8.	Sikertelen nyelvvizsga	Semi-familiáris	S=H	Énleírás
9.	Két esküvő	Familiáris	S=H	Konformitás
10.	Vita az órán	Nem familiáris	S<H&S=Hs	Társas azonosulás
11.	Szomszéd–Tanár	Semi-familiáris	S<H&S=Hs	Konformitás
12.	Kisvárosból egyetemre	Familiáris	S=H	Énleírás és attribúciós számadás
13.	Kávézói beszélgetés	Familiáris	S=Hs	Attitűd kinyilvánítása
14.	Részvétnyilvánítás	Familiáris	S=H	Konformitás
15.	Vegánok	Familiáris	S=Hs	Attitűd kinyilvánítása

1. táblázat
A DCT szituációi

4.3. Metodológiai problémák

Az első felvétel alapján számos szituáció módosításra szorult, mivel egyes szituációkkal az adatközlők nem tudtak azonosulni. Előfordult, hogy az adatközlők függő beszédben válaszoltak, valamint a szituációt bírálták, viszont a válaszaik a meta-pragmatikai tudatosságukról árulkodtak, illetve a teszt újraformálását elősegítették. Vegyük sorra a módosításra szoruló szituációkat!

⁴ A várt stratégia jelen esetben azt jelöli, hogy az adott stratégia alapján igyekeztem létrehozni a szituációkat, ugyanakkor a nyílt végű DCT lehetővé teszi az adatközlő számára a stratégiák egyéni kiválasztását.

⁵ A félkövérrel jelölt szituációkat részletesen ismertetem a dolgozat további fejezeteiben.

A 4. szituáció az első felvételen a következőképpen szerepelt:

*A vizsgaidőszaka nem úgy sikerült, ahogy eltervezte. Volt egy kimondottan nehéz vizsgája, amire noha sokat készült, de **csak elégséges osztályzatot** kapott. A családját már néhány hete nem is tudta meglátogatni a sok tanulni-való miatt. Végre haza tud utazni, a szülei pedig érdeklődnek a vizsga eredményéről, Ön pedig közli, hogy **elégségest kapott**. A szülei ezt csalódottan veszik tudomásul, és azzal vádolják, hogy Ön nem is készült a vizsgára. Hogyan reagál erre az állításra, mit mond a szüleinek?*

Az adatközlők a 4. szituációt bíralták, miszerint életszerűtlennek tartották, mivel az egyetemen az elégséges osztályzat elfogadható, illetve a szülők nem kérik számon a gyerekeiket az osztályzataikért (ilyen hozzáállással szülőként megbuktak; egy egyetemre járó személy már felnőtt, önálló, ez a szituáció inkább középiskolára lenne igaz; az én szüleim nem gyépesek, hogy egy kettesért fennakadjanak).⁶ A második felvétel már sikeresnek bizonyult, mivel az elégséges osztályzatot bukásra módosítottam, így nőtt az adatközlők sérelme.

*A vizsgaidőszaka nem úgy sikerült, ahogy eltervezte. Volt egy kimondottan nehéz vizsgája, amire noha sokat készült, de **elégteletet** kapott. A családját már néhány hete nem is tudta meglátogatni a sok tanulni-való miatt. Végre haza tud utazni, a szülei pedig érdeklődnek a vizsga eredményéről, Ön pedig közli, hogy **megbukott**. A szülei ezt csalódottan veszik tudomásul, és azzal vádolják, hogy Ön nem is készült a vizsgára. Hogyan reagál erre az állításra, mit mond a szüleinek?*

A 9. szituáció is módosításra szorult, mivel az első felvételen előre adott döntésbe „kényszerítettem” az adatközlőt, amely számos adatközlői bírálatot eredményezett. Az első felvételen a 9. szituáció ekképpen szerepelt:

*Az egyik hétvégére két esküvőre is hivatalos, viszont az esküvők helyszínei távol esnek egymástól. Azon a hétvégén az egyik legjobb barátja házasodik, illetve az Ön párjának a testvére. Az Ön párja meggyőzi Önt, hogy a **testvére esküvőjére menjenek**, Ön így szomorúan lemondja a barátja esküvőjét. Mit mond a **barátjának**?*

Az adatközlők a válaszaikban kitértek a barátság fontosságára és a szituációt kellemetlen helyzetnek, áruháznak kezelték (nekem a barátság a legfontosabb; a barátom elmenne a testvére esküvőjére, én a legjobb barátomé; én nem a sógoromat választanám stb.). Emiatt a második felvételen arra kértem az adatközlőket, hogy az egyik esküvőt mondják le, így a stratégiák közül tetszőlegesen is választhattak.

*Az egyik hétvégére két esküvőre is hivatalos, azon a hétvégén az egyik legjobb barátja házasodik, illetve az Ön párjának a testvére. A két esküvő helyszíne nagyon távol esik egymástól, így **az egyiket le kell mondani**. Mit mond a **legjobb barátjának/sógorának**, amikor lemondja az esküvőt?*

⁶ A zárójelben az adatközlők kritikái olvashatók.

A 10. szituációban a társas azonosulás kiváltására törekedtem, amely a társadalmi érzékenységre fókuszál. Olyan jelenséget kívántam megjelölni, amellyel az egyetemi polgárok is találkozhatnak a mindennapjaikban:

*Az egyik órán a hajléktalanok helyzetéről beszélgetnek. A csoporttársai szerint azzal ártanak a hajléktalanoknak a legjobban, hogyha pénzt adnak nekik. Ön viszont nem így gondolja, **hanem rendszeresen szokott adni nekik**. Önt felháborítja a többség álláspontja, de eddig csak kívülállóként hallgatta a vitát. Az oktató felszólítja Önt, hogy mondja el a saját véleményét. Mit felel?*

A teszt első változatában a szituációban megadtam a beszélő álláspontját, amely nem minden esetben egyezik meg az adatközlőével (*Sajnos én sem szívesen adok pénzt, így nem tudom, mit mondanék; én is így gondolom, ezért nem tudom, mit mondhatnék*), ezért a második felvétel során a szituációban az adatközlő nem foglal állást, viszont a véleménye eltér a többiekétől.

*Az egyik órán a hajléktalanok helyzetéről beszélgetnek. **A többség véleménye eltér az Önétől**, Önt felháborítja a többség álláspontja, de eddig csak kívülállóként hallgatta a vitát. Az oktató felszólítja Önt, hogy mondja el a saját véleményét. Mit felel?*

Noha a felvétel sikeresnek tekinthető, a társas azonosulás kiváltása csak részben volt eredményes, amely annak köszönhető, hogy a válaszadók feltehetőleg nem szívesen nyilatkoznak ilyen jellegű kérdésre mind a kérdőív alkotójának, mind a szituációban szereplő oktatónak, illetve kerülnek a konfrontációt az oktatóval és a csoporttársakkal.⁷

Most pedig térjünk át az elemzésre!

5. Elemzés

A szituációk változatosságának és a számos énmegjelenítési stratégiának köszönhetően minden szituációhoz eltérő elemzési módszer szükséges. A dolgozatomban három szituáció (1., 2., 7.) elemzését mutatom be, mivel a három szituáció közös jellemzőkkel rendelkezik. Egyrészt a hatalmi viszonyok aszimmetrikusak a hallgató fél javára, másrészt a szituációkban egyetemi közegbe, illetve egy állásinterjúba kell az adatközlőnek beleképzelnie magát, amelyek részben formális helyzetnek minősíthetők, egyúttal magas self-monitorozással járó helyzetek, melyekben a „szereplésük” különböző következményekkel járhat.

Az 1. szituációban a beszélő feladata a bemutatkozás az első szemináriumi óráján. A szituációban hangsúlyos szerepet kap a társadalmi távolság, illetve a familiaritás hiánya. A szituációban arra kértem az adatközlőt, hogy beszéljen magáról és az egyetem kiválasztását irányító motivációjáról. Az összesen 35 adatközlőből 28 adatközlő töltötte ki megfelelően a tesztet. Az elvárt stratégia az éleírás volt, amely minden válaszban teljesült. A válaszok a következő tartalmi elemekkel rendelkeznek:

⁷ A módosított DCT teljes egészében megtalálható a Függelékben.

1. Bemutatkozás/Név: *XY-nak hívnak; Béla vagyok; Én XY vagyok*
2. Szülőváros: *Itt élek Szegeden; Z városból jöttem; Bajáról jöttem ide Szegedre tanulni*
3. Motiváció: *Azért jöttem/jelentkeztem az SZTE-re, mert jó híre van az egyetemnek, szakok tömkelege/végtelen lehetőségek tárulnak elénk; azért vettem fel ezt a kurzust, mert a neve alapján úgy tűnt, hogy érdekes és hasznos lesz számomra; Azért ezt az egyetemet választottam, mert szimpatikus a város, és sok jót hallottam az oktatásról is; Szegeden nőttem fel, és a város nagyon közel áll a szívemhez, és az egyetem is olyan lehetőségeket kínál, amik segítenek a céljaim eléréséhez; Szegedi Tudományegyetemet azért választottam, mert úgy gondoltam, itt minőségi képzésben részesülhetek; mert hosszas utánajárást követően arra a tényre jutottam, hogy a jövőm céljával az SZTE megfelelő oktatásban fog részesíteni; Más egyetemben nem is gondolkodtam, így csak a szak volt kérdéses*
4. Szak ismertetése: *magyar alapszakos hallgató; elsőéves szakos*

A fenti példák alapján láthatjuk, hogy az adatközlők a bemutatkozási keretet követik, azaz a válaszok strukturáltak, amely a bemutatkozásra általánosan jellemző, mindemellett a motivációk feltárásában számos nyelvi és nyelvhasználati eszközt találhatunk. Amennyiben az adatokat az egyetem felé irányuló bókknak tekinthetjük, az egyetem dicséréte mellett implicit öndicséret is megvalósul. Az implikaturák (*itt minőségi képzésben részesülhetek, azaz ez az egyetem nyújt minőségi képzést, a jövőm céljával az SZTE megfelelő oktatásban fog részesíteni*) szerint a beszélők ezen az egyetemen minőségi és megfelelő képzést kapnak, továbbá a beszélő is megfelelően kvalifikált, jó szakember lesz a jövőben. Állandósult szerkezetekkel (*nagyon közel áll a szívemhez; hosszas utánajárást követően*) a dicséret mértékét fokozzák.

Ezenkívül az adatok között előfordultak olyan válaszok, melyekben az adatközlők a humor eszközzel éltek (*A jövőképem iránti érdeklődésem a hobbim; Érdeklődni minden és semmi iránt érdeklődöm, és a jövőképem egyelőre meglehetősen zavaros. De azért jó úton haladok*). A humoros énmegjelenítés jelen kontextusban feltehetőleg benyomáskeltési törekvés a többi diák irányába. Továbbá a fenti példák közt az énlírás stratégiája mellett az emlékezet találékonyasága is szerepelt (*sok jót hallottam az oktatásról is; hosszas utánajárást követően arra a tényre jutottam; más egyetemben nem is gondolkodtam*), mivel múltbeli cselekedeteikre is utaltak az adatközlők. Tehát a szituációval egy prototipikus stratégia kiváltása mellett kevésbé prototipikus stratégiák is helyet kaptak.

A 2. szituációban⁸ a beszélő feladata a saját arculatának védelme az oktatóval szemben, a belső kontextuális összetevők alapján alacsony a familiaritás, és a sérelem súlyosnak minősül, mivel az oktató csalással vádolja a hallgatót. Összesen 23 értékelhető válasz született 34-ből. A kiváltani kívánt stratégia az attribúciós számadás volt, mivel azt feltételeztem, hogy a hallgató elsősorban a vizsga sikerességének okait (tanulás, befektetett energia) fogja hangsúlyozni, viszont az énlírás, az attitűd kinyilvánítása, az emlékezet találékonyasága, a társas elhatárolódás

⁸ Bár a tanulmány egyik lektora felvetette a kvantitatív elemzés szükségességét, a dolgozatot mégsem egészítem ki azzal két okból. Egyrészt a dolgozat fő célja egy módszertani problémakör áttekintése, másrészt a pilot adatgyűjtés során mindössze 23 értékelhető válasz született, amely nem elegendő egy kvantitatív vizsgálat megvalósításához.

és a Nemesi (2011) által megnevezett taktika, az én védelmének és fölényének biztosítása is előfordultak:

1. *Attribúciós számadás: Tanulással sikerült elérnem az eredményt, ez biztos; Én nem csaltam a vizsgán, én tisztességesen felkészültem.*
2. *Énleírás: a felkészülésben nem szeretek más jegyzeteire hagyatkozni, ha én magam olvasom a szakirodalmat, sokkal jobban megértem, átlátom az összefüggéseket; Az összes többi vizsgám is ugyanilyen jól sikerült, és ennyi tantárggyal már biztos rajtakaptak volna; Nekem azért nem mondtak semmit, mert nem vagyunk jóban. Strébernek tartanak, és tudják, hogy úgylis készülök.*
3. *Attitűd kinyilvánítása: minden lehetséges bizonyíték nélkül. Tisztességtelennek érzem, ha nem kapnám meg az érdemelt jegyemet; Ha valaki csalással éri el a céljait, az nem tisztességes, nem fektet bele energiát. Én igen. Ez az én filozófiám.*
4. *Emlékezet találékonysága: én olvastam a könyvet, az órákra is rendszeresen bejártam, készültem a vizsgára*
5. *Társas elhatárolódás: Hallottam, hogy valakik tudták nagyjából, hogy mi lesz benne a vizsgában, de csak a teszt megírása után, amikor a folyosón beszélgettek arról, hogy tényleg olyan volt a vizsga, amire számítottak. Nekem azért nem mondtak semmit, mert nem vagyunk jóban; Hallottam, hogy páran megkapták a kérdéseket, de hozzám nem jutottak el, tényleg tanultam.*
6. *Az én védelmének és fölényének biztosítása: Én nem csaltam, viszont sem cáfolni sem megerősíteni nem fogom, hogy a csoport egyes tagjai nem csaltak-e, mert úgy vélem Önnek már határozott elképzelése van az ügyről.*

A fenti példák esetében látható, hogy egy-egy megnyilatkozás több stratégiába is besorolható, valamint a stratégiák között nincs éles határ. Az attribúciós számadás stratégiáját az jellemzi, hogy a beszélő a cselekedeteit magyarázza, ebben az esetben a vizsga sikerességét. Ugyanakkor az adatközlő egy általános képet igyekszik mutatni magáról az énléírás stratégiájával és az emlékezet találékonyságának stratégiájával, miszerint a hallgató rendszeresen tanul és sokáig készült. Továbbá az adatközlő a társas elhatárolódás stratégiával, miszerint nem tartozik a csalók közé, a saját énmegjelenítésére is hatással bír. Mindemellett a szituáció súlyosan arculatfenyegetőnek tekinthető az adatközlő számára, így a beszélő érdeke, hogy a saját arculatát megvédje (vö. Brown–Levinson 1978; Brown–Levinson 1987), emiatt bírálja az oktató viselkedését az attitűd kinyilvánítása és az én fölényének biztosítása stratégiák segítségével. Egyúttal ebben a szituációban az adatközlők stratégiái defenzívek a fokozott arculatfenyegetettség miatt, tehát a Nemesi-féle (2011) én védelmének és fölényének biztosítása mellett a defenzív viselkedési mód a többi stratégiára is kiterjed, azaz az egyes stratégiák a szituációtól függően lehetnek asszertívek vagy defenzívek. Emiatt a későbbi osztályozások során jelölendővé válik az asszertív–defenzív kontinuum. Tekintsük a következő példákat!

- (i) *Az összes többi vizsgám is ugyanilyen jól sikerült, és ennyi tantárggyal már biztos rajtakaptak volna.*
- (ii) *Én nem csaltam, viszont sem cáfolni sem megerősíteni nem fogom, hogy a csoport egyes tagjai nem csaltak-e, mert úgy vélem Önnek már határozott elképzelése van az ügyről.*

Az (i)-ben a beszélő azzal érvel, hogy a korábbi vizsgái is sikeresek voltak, azaz ő jó tanuló, viszont ha nem tudná elsajátítani a tananyagot és csalásra kényszerülne, akkor az már kiderült volna. Az (i) megnyilatkozással a beszélő egyrészt leírja, hogy az eddigi vizsgái hasonlóan jól sikerültek, másrészt ezzel a pozitív éleírással – mivel az arculata fenyegetésnek van kitéve – a pozitív énképének elvesztését igyekszik megakadályozni, azaz egyúttal defenzív taktikát hajt végre. A (ii)-ben a beszélő kijelenti, hogy nem csalt, viszont a társairól való nyilatkozástól elzárkózik, azaz nem segít az oktatónak az ügy feltárásában. Továbbá a (ii)-ben a beszélő az oktatót tkp. megkérdőjelezi, mivel a beszélő szerint a válasza nem módosítaná az oktató véleményét, mivel az oktató már adott preconcepcióval rendelkezik, miszerint a diákok csaltak. Az (i) és a (ii) példákban látható, hogy az asszertív és a defenzív minták nem különülnek el élesen egymástól (vö. Archer 2018).

A 2. szituációra adott válaszokban a nyelvi és nyelvhasználati eszközök között szerepeltek személydeiktikus elemek (*viszont én tisztességesen felkészültem rá; Mások nevében nem tudok nyilatkozni, de az én lelkiismeretem tiszta; Én tisztességesen készültem a vizsgára; Én csak a saját vizsgámról tudok beszélni, de ez az igazság*), nyomatékosító elemek (*ez biztos; Én őszintén mondom; Én biztosíthatom; Higgycs el; tényleg tanultam*), hiperbola (*éjt nap alá téve (sic!); időt nem sajnálva a tanulásra*), érzelmi-minősítő szavak (*tisztességesen; jogtalan; őszintén; lelkiismeret*). Noha a szituációkban egy adott stratégia kiváltására törekedtem, láthatóvá vált, hogy egy szituációban a használt stratégiák közötti választás változatos, az adatközlők feltehetőleg előző tapasztalataik szerint alkalmazzák őket, illetve a stratégiák között átfedés áll fenn.

A 7. szituációban az adatközlő állásinterjúban vesz részt, az interjúztató egy régi iskolatársa, akire már nem emlékszik az adatközlő. Összesen 24 teljes értékű válasz született 35-ből. A szituációban egy kellemetlen helyzetben vesz részt a válaszadó, viszont pozitív énmegjelenítés szükséges az állás elnyeréséhez. A szituációban az adatközlő nem emlékszik az interjúztatóra vagy nem ismeri fel, ezért kompenzációs stratégiákat alkalmaz. Az adatközlők a válaszokban dicsérték a partnert, vagy orvoslással (bocsánatkérés, zavar kifejezése) éltek. Az utóbbi szerint a beszélő beismeri a sértést, és orvoslással fordul a probléma felé, ami egyértelműen egy udvariassági stratégia, egyúttal alkalmas a partner arculaterősítésére (vö. Suszczyńska 2003). E stratégiák kevésbé tekinthetőek prototipikus énmegjelenítési stratégiáknak, mint pl. az éleírás, viszont a kontextusnak megfelelően egyaránt alkalmasak a beszélő és a hallgató arculaterősítésére.

1. Találékony emlékezet: *Áááh ...Igen emlékszem. Jó rég volt.*
2. Partner dicsérete: *Őszintén, nem igazán emlékszek erre, az összes rendezvény egybefolyik egy idő után. De biztos nagyon jó előadás lehetett, ha benne voltál; Sajnos magára a rendezvényre nem nagyon emlékszem, de az emlékszem, hogy te jól szerepeltél.*
3. Bocsánatkérés, zavar kifejezése: *Nem emlékszem pontosan, ne haragudj, de biztosan jól éreztük magunkat; Ne haragudj, de nem emlékszem, aranyhal memóriám van, ha a középsuliról van szó.*

Összességében a három szituáció eredményei alapján megállapítható, hogy a benyomáskeltésnek nincsenek szükséges és elégséges feltételei, tehát nincsenek

olyan nyelvi eszközök, melyek inherensen egy adott benyomáskeltési stratégiához sorolhatók. Noha a diákok a forгатókönyvek alapján kezelik a szituációkat, a nyelvi elemek közötti választás változatos. A benyomáskeltési stratégiákra vonatkozó taxonómiák (mind a szociálpszichológiai, mind a nyelvészeti) nem elégségesek, az eddig tárgyalt stratégiák részletesebb meghatározására és további stratégiák bevezetésére van szükség, mivel egyes válaszokat sem a Leary-féle (1995), sem a Nemesi-féle (2011) taxonómiába nem lehet besorolni, hanem a kettő ötvözésével és kiegészítésével, illetve az asszertív–defenzív kontinuum hozzáadásával lehetséges tárgyalni. Ezenkívül a benyomáskeltés azon aspektusát is érdemes vizsgálni, amely nem pusztán az énmegjelenítésre fókuszál, hanem a partner arculatát és az eddigi énmegjelenítését formálja, hiszen az ilyen jellegű megnyilatkozásokkal az önmagunkról kibocsátott kép is módosul, tehát a benyomáskeltésnek mind a racionális, mind az interperszonális oldalára érdemes kitérni.

Természetesen a DCT finomításra szorul, illetve újabb szituációk bevezetését kívánja, amelyekben további lehetséges stratégiákat lehet górcső alá venni. Ezenkívül minden szituációra más-más elemzési eszköz létrehozása elengedhetetlen, mivel azok eltérő belső és kontextuális tényezőkkel rendelkeznek, illetve a szituációk különböző beszédaktusok (pl. bók, bocsánatkérés, meghívás elutasítása stb.) kiváltását valósítják meg, ezért egymástól elkülönítve vizsgálandók. A stratégiák változatossága miatt azok struktúrája is eltérő, viszont a DCT segítségével feltárható a stratégiák egymáshoz való kapcsolata (helyettesítő, egymással együtt járó, egymást kizáró), valamint a benyomáskeltés és az udvariasság viszonya is.

6. Összegzés

Dolgozatomban az énmegjelenítésre fókuszáló pilot kutatásomat mutattam be. A benyomáskeltés szociálpszichológiai és nyelvészeti megközelítését ismerttettem. A vizsgálattal bebizonyosodott, hogy a benyomáskeltési stratégiák széles skálája közül választhatnak a beszélők egy-egy szituációban, egy szituációban nem megjelölhetőek a stratégiák, hanem a különböző társas interakciók esetében vannak kevésbé vagy inkább preferált metódusok, melyeket meghatároznak a benyomáskeltés mögött meghúzódó lehetséges motivációk, az arculatfenyegetettség mértéke és a szociológiai változók. A dolgozatban bemutatott diskurzuskiegészítő teszt egy adott célcsoportra összpontosít, viszont a módszer kiterjeszhető további célcsoportokra megfelelő szituációk alkalmazásával, mivel a benyomáskeltési eszköztárból való választást vagy azok alkalmazási módját a mindenkor résztvevő szociokulturális és szocioparaméterei is meghatározzák.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány alapjául szolgáló előadás a LingDokKonf 23. Nyelvészdoktoranduszok Országos Konferenciáján hangzott el. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Németh T. Enikőnek, a dolgozat anonim lektorainak és a folyóirat szerkesztőinek az értékes javaslataikért és megjegyzéseikért.

Hivatkozások

- Archer, Dawn 2018. Impression management in the Early Modern English courtroom. *Journal of Historical Pragmatics* 19/2:205–222. doi:10.1075/jhp.00019.arc.
- Bilbow, Grahame T. 1997. Cross-cultural impression management in the multicultural workplace: The special case of Hong Kong. *Journal of Pragmatics* 28/4 (Language and Discourse Issues in Hong Kong's Change of Sovereignty):461–487. doi:10.1016/S0378-2166(97)00036-2.
- Blum-Kulka, Shoshana – Elite Olshtain 1984. Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns (CCSARP). *Applied Linguistics* 5/3:196–213. doi:10.1093/applin/5.3.196.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In Esther N. Goody (szerk.) *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. (Cambridge Papers in Social Anthropology 8) Cambridge: Cambridge University Press. 56–289.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4) Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Chen, Serena – Karen Y. Chen – Lindsay Shaw 2004. Self-verification motives at the collective level of self-definition. *Journal of Personality and Social Psychology* 86/1:77–94. doi:10.1037/0022-3514.86.1.77.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness. Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- File, Kieran 2018. "You're Manchester United manager, you can't say things like that": Impression management and identity performance by professional football managers in the media. *Journal of Pragmatics* 127:56–70. doi:10.1016/j.pragma.2018.01.001.
- Fiske, Susan T. 2004. *Social Beings: A Core Motives Approach to Social Psychology*. New York: John Wiley & Sons.
- Forgas Joseph P. 1994. *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Goffman, Erving 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Golato, Andrea 2003. Studying compliment responses: A comparison of DCTs and recordings of naturally occurring talk. *Applied Linguistics* 24/1:90–121. doi:10.1093/applin/24.1.90.
- Gordon, Cynthia 2011. Impression management on reality TV: Emotion in parental accounts. *Journal of Pragmatics* 43/14:3551–3564. doi:10.1016/j.pragma.2011.08.004.
- Hobbs, Pamela 2003. 'Is shat what we're here about?' A lawyer's use of impression management in a closing argument at trial. *Discourse & Society* 14/3:273–290. doi:10.1177/09579265030143002.
- Holtgraves, Thomas 2002. *Language as Social Action: Social Psychology and Language Use*. London: Lawrence Erlbaum.

- Jones, Edward – Thane S. Pittman 1982. Toward a general theory of strategic self-presentation. In Jerry M. Suls (szerk.) *Psychological Perspectives on the Self*. Vol. 1 Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum. 231–262.
- Leary, Mark R. 1995. *Self-presentation: Impression Management and Interpersonal Behavior*. Madison: Brown & Benchmark Publishers.
- Leary, Mark R. – Robin M. Kowalski 1990. Impression management: A literature review and two-component model. *Psychological Bulletin* 107/1:34–47. doi:10.1037/0033-2909.107.1.34.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Limberg, Holger 2009. Impoliteness and threat responses. *Journal of Pragmatics* 41/7:1376–1394. doi:10.1016/j.pragma.2009.02.003.
- Lipovsky, Caroline 2006. Candidates' negotiation of their expertise in job interviews. *Journal of Pragmatics* 38/8 (Focus-on Issue: Discourse and Conversation):1147–1174. doi:10.1016/j.pragma.2005.05.007.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005. Politeness Theory and Relational Work. *Journal of Politeness Research* 1/1:9–33. doi:10.1515/jplr.2005.1.1.9.
- Lorenzo-Dus, Nuria 2005. A rapport and impression management approach to public figures' performance of talk. *Journal of Pragmatics* 37/5:611–631. doi:10.1016/j.pragma.2004.09.003.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96/4:418–463.
- Nemesi Attila László 2011. *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Ogiermann, Eva 2018. Discourse completion tasks. In Andreas H. Jucker – Klaus P. Schneider – Wolfram Bublitz (szerk.) *Methods in Pragmatics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 229–256. doi:10.1515/9783110424928-009.
- Overstreet, Maryann – George Yule 2001. Formulaic disclaimers. *Journal of Pragmatics* 33/1:45–60. doi:10.1016/S0378-2166(99)00125-3.
- Schlenker, Barry R. 1980. *Impression Management. The Self-concept, Social Identity, and Interpersonal Relations*. Monterey: Brooks/Cole Publishing Company.
- Schlenker, Barry R. – Beth A. Pontari 2000. The strategic control of information: impression management and self-presentation in daily life. In Abraham Tesser – Richard B. Felson – Jerry M. Suls (szerk.) *Psychological Perspectives on Self and Identity*. Washington: American Psychological Association. 199–232.
- Simon-Vandenbergen, Anne-Marie 1996. Image-building through modality: The case of political interviews. *Discourse & Society* 7/3:389–415. doi:10.1177/0957926596007003005.
- Spencer-Oatey, Helen 2000. Rapport management: A framework for analysis. In Helen Spencer-Oatey (szerk.) *Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures*. London, New York: Continuum. 11–46.
- Spencer-Oatey, Helen 2002. Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34/5:529–545. doi:10.1016/S0378-2166(01)00039-X.

- Suszczyńska Małgorzata 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 255–294.
- Suszczyńska Małgorzata 2007. Helyreállítás-stratégiák nemek szerinti különbségei. In Barát Erzsébet – Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban. Nyelv, ideológia, média*. Szeged: JATEPress. 195–214.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 127/3:292–307.
- Szili Katalin 2004. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar nyelvőr* 128/3:265–285.
- Tracy, Karen – Jessica S. Robles 2013. *Everyday Talk. Building and Reflecting Identities*. New York: The Guilford Press.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold Publishers.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness. Key Topics in Sociolinguistics*. New York: Cambridge University Press.

Függelék

- 1) Elsőként az első szemináriumán vesz részt, amelyet olyan oktató tart, aki a későbbiekben is tanítani fogja Önt. Az oktató a hallgatókat egyenként megkéri, hogy beszéljenek magukról, illetve arról, hogy miért ezt az egyetemet választották. Ön az első, aki megszólal. Mit mondana az oktató és a még kevésbé ismert csoporttársai előtt?
- 2) Egy szigorú oktató írásban vizsgáztatja a hallgatóit. Egy felsőéves hallgató által a hallgatótársai megkapják a vizsgakérdéseket, viszont Ön nem, mert azokkal a hallgatótársaival nincs jó kapcsolatban, viszont tud az akcióról. Az oktató észreveszi, hogy egyes hallgatók kiválóan válaszoltak a kérdésekre, köztük Ön is (Ön tisztességesen készült a vizsgára). Az oktató azt gyanítja, hogy a hallgatók nagyobb csoportja ismerte a vizsgakérdéseket, és nyomozni kezd. Egyenként behívhatja a hallgatókat az irodájába és arról érdeklődik, miért sikerült hibátlan válaszokat adni. Ön hogyan reagál az oktató feltételezéseire, miszerint Ön csalt a vizsgán? Mit mondana az oktatónak?
- 3) Ön az általános iskolai osztálytalálkozóra igyekszik. Ön kicsivel a találkozó kezdete után érkezik a helyszínre, ahol azt hallja, hogy volt osztálytársai arról beszélgetnek, mi történt velük az elmúlt öt évben. Néhány osztálytársa már boldog házasságban él, a másik felének jól fizető állása van, Ön viszont még tanul. Önre kerül a sor, hogy beszámoljon az elmúlt öt évről, mit mondana a többieknek?
- 4) A vizsgaidőszaka nem úgy sikerült, ahogy eltervezte. Volt egy kimondottan nehéz vizsgája, amire noha sokat készült, de elégtelent kapott. A családját már néhány hete nem is tudta meglátogatni a sok tanulnivaló miatt. Végre haza tud utazni, a szülei pedig érdeklődnek a vizsga eredményéről, Ön pedig közli, hogy megbukott. A szülei ezt csalódottan veszik tudomásul és azzal vádolják, hogy Ön nem is készült a vizsgára. Hogyan reagál erre az állításra, mit mond a szüleinek?

5) a. Egy olyan kollégiumba költözik be, ahol senkit sem ismer. Először találkozik a szobatársaival, akiknél azt látja, hogy lázasan készülnek az esti kollégiumi buliba. Önnek viszont másnap reggel el kell mennie a beiratkozásra, másrészt nem is szeret buliba járni. A szobatársai elhívják a buliba, viszont Ön nem tud biztos választ mondani, hogy elmegy-e a buliba. Hogyan reagál a meghívásra? Mit mond a szobatársainak?

b. Végül elmegy-e a buliba? Miért?

6) A hallgatótársaival együtt túl van a nehéz vizsgákon. Arról beszélgetnek az egyik egyetem melletti szórakozóhelyen, hogy kinek hogy sikerült az egyik legnehezebb vizsga. Mindenki gyenge osztályzatot kapott, viszont Ön kiválóan teljesítette azt a vizsgát. Ezt a társai nem tudják. Önt is megkérdezik, hogy sikerült az a vizsga. Mit válaszol?

7) Élete első állásinterjúján vesz részt. Az interjúztató fiatal és szimpatikus, ráadásul egy középiskolába jártak. Az interjúztató felismeri Önt, Ön viszont nem ismeri fel. Az interjúztató egy olyan középiskolai rendezvényről kérdezi, ahol az interjúztató is fellépett. Ön nem emlékszik, hogy hogyan szeretné megkapni ezt az állást. Mit válaszol az interjúztatónak?

8) Ön az egyik legügyesebbek közé sorolja magát a csoportjában. A diploma megszerzéséhez nyelvvizsgára lesz szüksége. Ön már kétszer próbálkozott, de nem sikerült a nyelvvizsga megszerzése, Ön ezt nem is hangsúlyozza a többiek előtt. Az egyik ismerőse rákérdezik, hogy hogyhogy Önnek nincs bizonyítványa valamelyik nyelvből. Mit felel az ismerősének?

9) Az egyik hétvégére két esküvőre is hivatalos, azon a hétvégén az egyik legjobb barátja házasodik, illetve az Ön párjának a testvére. A két esküvő helyszíne nagyon távol esik egymástól, így az egyiket le kell mondani. Mit mond a legjobb barátjának/sógorának, amikor lemondja az esküvőt?

10) Az egyik órán a hajléktalanok helyzetéről beszélgetnek. A többség véleménye eltér az Önétől, Önt felháborítja a többség álláspontja, de eddig csak kívülről állóként hallgatta a vitát. Az oktató felszólítja Önt, hogy mondja el a saját véleményét. Mit felel?

11) Az Ön szomszédja, akit már évek óta ismer és tegező viszonyban vannak, tanít az egyetemen. Ön nem tudja, hogy tanítani fogja a szomszédja. Késve érkezik az órára, ahova belépve látja a szomszédját. Hogyan köszön a terembe beérve és kér elnézést a késésért?

12) Ön egy távolabbi kisvárosból érkezett az egyetemre. Az otthoni közösség úgy ismeri Önt, hogy egy visszahúzódó, szótlan személyiség. Az egyetemi közösségekben pedig teljesen másképp vélekednek Önről, úgy gondolják, hogy Ön egy laza, közösségi személy, aki gyakran jár szórakozni is. Az egyik szórakozóhelyen belebotlik az egyik otthoni ismerősébe, aki Önhöz közel lakik. Az ismerős meglepődve kérdezi, hogy mi lett abból a visszahúzódó lányból/fiúból, akit eddig ismert. Ön mit válaszol?

13) A barátaival együtt az egyik kávézóban arról beszélgetnek, hogy milyen hatással bírnak a közösségi oldalak a mai kapcsolatokra. Ön azok táborát erősíti, akik szerint ezek az oldalak negatív hatást gyakorolnak a mai generációra. Az Ön mellett ülő barátja viszont influenszerként tevékenykedik, és ebből jövedelme is van. Az Önök véleményének ellentmond a barátja álláspontja. Mit felel a barátja álláspontjára, amikor a barátja közösségi oldalak pozitív oldalát részletezi?

14) Az egyik barátja édesanyja nagyon beteg volt, és a közelmúltban elhunyt. A barátja lelkileg összetört, és nem jár órákra a gyász miatt. Ön nem tudta kezelni a helyzetet és nem is fejezte ki a részvétét a barátjának. Miután pár hét múlva találkozik a barátjával, mit mond neki?

15) A baráti körében már többen áttértek a vegán életmódra, Ön viszont nem ismeri ezt az életmódot. Az asztaltársaságban többen a vegánság kedvező élettani és környezeti hatásairól beszélgetnek. Ön pedig rendszeresen eszik húst és a környezetvédelemmel sem foglalkozik behatóbban. A többiek kíváncsiak az Ön véleményére. Ön mit felel erre a kérdésre?

A szerzőről

Szabó Éva a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Elméleti Nyelvészet Programjának hallgatója, az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH) tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a pragmatika és a diskurzuselemzés, azon belül elsősorban a benyomáskeltés és a politikai nyelvhasználat.

Elérhetősége: szalayeva0823@gmail.com

[EMPTY]

Szemle, ismertetés

Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció.

(A MANYE Kongresszusok Előadásai 12/2.)

Főszerk.: Fóris Ágota, Bölcskei Andrea.

Szerk.: Dér Csilla Ilona, Csontos Nóra.

Budapest: Akadémiai Kiadó. 2020.

ISSN 2732-0685, ISBN 978 963 454 5361,

DOI:10.1556/9789634545361

<https://mersz.hu/a-manye-kongresszusok-eloadasai>

2019. április 15–16-án rendezték meg a XXVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszust *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben* címmel a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének szervezésében. A hagyományosan nagyszabású esemény előadásainak válogatott anyaga – mint a főszerkesztők írják, összesen 87 tanulmány – öt „kötetben” jelent meg. A pragmatikai szempontból sokoldalú idézőjel itt annak szól, hogy ezek a „kötetek” nyomtatott formában már nem, csak a MeRSZ (az Akadémiai Kiadó Magyar Elektronikus Referenciamű Szolgáltatásának) online rendszerében jelentek meg, persze adminisztratív értelemben teljes értékű (lektorált, ISBN-számmal ellátott) könyvként. „Habent sua fata libelli” – mormolja az ember az orra alatt a többrétegű bölcsességet hordozó szállóigét, s közben hirtelen ráeszmél, hogy épp egy elektronikus folyóirat közli ezt az ismertetést... Nos, az öt könyv sorsa majd eldől – mindenesetre reméljük a szerkesztőkkel és a szerzőkkel együtt, hogy így többekhez és könnyebben el fog jutni (ha nem is lesz könnyebb olvasni). Alcíme (*Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció*) alapján bennünket közelebről leginkább a II. kötet érdekelhet, amely három nagyobb egységre tagolódik: az első a *Pragmatika és diskurzuselemzés*, a második az *Interkulturális kommunikáció*, a harmadik pedig a *(Meta)pragmatika és műfaj műhely*.

Bari Diána Éva panaszkezelő leveleket elemez, korpusza egy Magyarországon letelepedett nemzetközi cég jelentkezőinek szövegeiből áll, akiknek egy angol nyelvű fiktív panaszos levélre németül kellett válaszolniuk. A nyelvmenedzsment-elméletre támaszkodik, annak hibajavítási szintjeit veszi sorra, rámutatva a Duden német helyesírási kézikönyvsorozat négy mintalevelének és a magyar anyanyelvűek által írt leveleknek a nyelvi-pragmatikai különbségeire. A tanulság a szerző szerint az, hogy a nyelvoktatásban minél többféle és összetettebb helyzetet bemutató szövegtípus megismertetésére lenne szükség, nem csupán a nyelvvizsgákon preferáltakra, és a tankönyveknek is jobban ki kellene emelniük a célnyelvi kultúra elvárásait (pl. hogyan értelmezik a bocsánatkérést vagy más beszédaktusokat a

német anyanyelvűek ilyen vagy olyan környezetben, mi tehát az adekvát válaszstratégia).

Doró Katalin egy másik szövegtípussal foglalkozik: magyar és nemzetközi tudományos folyóiratok alkalmazott nyelvészeti tárgyú cikkeinek angol nyelvű összefoglalóit vizsgálja. A retorikai szerkezetre fókuszál, amely rendszerint öt mozzanattól tevődik össze (a kutatás elhelyezése, bemutatása, a módszer leírása, az eredmények összefoglalása és értelmezése). Tudományos berkeken belül mindenki tisztában van azzal, hogy az absztraktnak nemcsak informatív, hanem promóciós szerepe is van – magyar nyelvű cikkek esetében néha megkérdőjelezi az angol absztrakt hasznát, ám amint bekerül a szerző vele nemzetközi bibliográfiákba, és felhívja kutatására a külföldi kollégák figyelmét is, kiderül, miért fontos, hogy mit és hogyan írnak bele. Két magyar folyóirat (*Alkalmazott Nyelvtudomány*, *Modern Nyelvoktatás*) 30-30 gondosan kiválasztott absztraktja arról tanúskodik, hogy a három vagy négy retorikai mozzanatot tartalmazók vannak többségben, ám az angol folyóiratokhoz képest túl hangsúlyos a bevezetés a módszer, az eredmények és azok értelmezésének rovására. Ebből pedig az a benyomás alakul ki, mintha még el nem végzett vagy az absztrakt megírásának pillanatában folyamatban lévő kutatásról lenne szó. Ha mégsem ez a helyzet, akkor egyszerű retorikai hibát követett el a szerző, amely információhiányt von maga után, de odafigyeléssel, a helyes arányok betartásával elkerülhető.

Gyuricza Katalin az intertextualitás hétköznapi szövegekben játszott szerepére hívja fel a figyelmet. Magyar középiskolásoknak szánt feladatokkal szemlélteti, miként fejleszthető a szövegértés az intertextualitás tudatosításával, bár ezek kipróbálása elmarad, így inkább csak hasznosnak tűnő ötletekről, javaslatokról beszélhetünk. Előjáróban felvillantja a nyelvészeti intertextualitás-kutatás irányait és az intertextualitás alaptípusait, majd Petőfi S. János (1994) szemiotikai szövegfelfogását teszi magáévá („multimediális, de dominánsan verbális kommunikátum”), amely az általa kiválasztott reklámszövegeknek és újságcikkeknek megfelel. A feladatsor úgy épül fel, hogy először asszociációkat gyűjtsenek a tanulók a később előforduló szövegekhez, majd elemezniük kelljen egy konkrét reklámot kép nélkül és a képi komponenssel együtt. Aztán hosszabb újságcikk következik intertextuális utalás nélkül és utalásokkal, végül pedig a szövegfajták keveredését (tipológiai intertextualitás) ismerhetik fel és értelmezhetik. Mindez a heurisztikus tanulást és a szöveggéközpontú, részben egyéni, részben csoportos munkát van hivatva támogatni a cél – hatékony szövegértés – érdekében.

Horváth Krisztina a mondatátszövődés különböző változatainak elfogadhatóságára kérdez rá, alanyai főiskolai hallgatók (ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, N=100). Adódik az összevetés egy előző kutatásával (Horváth 2013), melyből kiderül, hogy az eredmények nagyjából hasonlóak. A kérdőív ezúttal módszertanilag precízebb (szemléletes lett volna együtt, egymás alatt listázni a példamondatokat akár függelékben, akár a főszövegben). A válaszlehetőségek és a pontozási rendszer jól tükrözi a megítélésbeli különbségeket: a legelfogadottabb átszövődéses mondat is kevesebb összpontszámot kapott, mint a „legrosszabb” kontrollmondat. A legkedvezőbben az *Arnold nem hiszem, hogy értette, de azért bólintott* (alanyátszövődés, tárgyi alárendelés) típust értékelték az adatközlők, míg a legalacsonyabb pontszáma az esetváltó *A kritikát előre tudom, milyen lesz* (a mellékmondati alany tárgyként szövődik át) típusnak lett. Mondattani, szintaktikai pragmatikai

érdekeltségű grammatikalitási ítéletek ezek, nem szociolingvisztikai relevanciájú nyelvi attitűdöket mutatnak – utóbbi úgy lenne fölvethető, hogy van-e különbség az esetleg nyelvhelyesség-centrikusabb pedagógusjelölt főiskolai hallgatók és más magyar anyanyelvi beszélői csoportok választendenciái között, ugyanis ezek a válaszok – mondatátszövődéssel élve – nem valószínű, hogy reprezentálnák a teljes beszélőközösséget vagy, mondjuk, a spontán társalgási helyzeteket, amelyekben a mondatátszövődés legtöbb esete alkalmasint észrevétlen marad.

Pap Andrea, aki szintén adatközlőkkel dolgozik, egy speciális beszédaktus, az elismerésre (bók vagy dicséret) adott válasz – nevezzük az elismerés fogadásának – megfeleltetésére kíváncsi. A hasonló beszédaktusok vizsgálatában nálunk is bevett diskurzuskiegészítő tesztekben (l. pl. Suszczyńska 2003; Szili 2003) kiindulva két különböző szituációhoz négy-négy társas viszonyt kreál, és az így megalkotott nyolc elismerő (?) beszédaktusra hat-hat válaszlehetőséget fogalmaz meg. Ezek adekvát voltát kellett egy ötös skálán megítélniük a kitöltőknek (online kérdőív, N=101, magyar anyanyelvűek, többségük diplomás). A felvázolt szituációk alapján azonban nem magától értetődő, hogy a bók/dicséret valóban mindig az-e, vagy ironikus a megjegyzés, ami a válasz értékelését is befolyásolhatja. Érdekesség, hogy 30 Olaszországban élő magyar is szerepelt a válaszadók között, akik a bók viszonzását nagyobb arányban tartották megfelelő reakciónak, és kevésbé értékelték a szleng megoldást (*Szét vagyok csúszva*). A választott módszernek vannak nyilvánvaló előnyei és hátrányai, ezek figyelembevételével érdemes az eredményeket kezelni. A hipotézis („különböző nyelvi kontextusban, különféle választípusoknál előfordulhatnak eltérések a válaszadók reflexióiban, a válaszok megfeleltetésének értékelésében”) túl banális, fókuszáltabbnak kellene lennie, eldöntve azt is, hogy a szociolingvisztikai paraméterekkel (pl. életkor) ténylegesen akar-e a szerző valamit kezdeni, illetőleg az udvariasságegyméleti tájékozódás csak laza háttér, vagy az eredmények értelmezésében is kap jelentőséget.

Polcz Károly a konvencionálisan közvetett beszédaktusok fordításának buktatóira hívja fel a figyelmet. Angol nyelvű filmek *Why don't you do X?* és *Can/Will you do X?* fordulatait és a magyar fordításokat ütközteti, rávilágítva arra, hogy az előbbi javaslattevő forma az angolban alkalmas utasítás, kérés, tanács, meghívás vagy ajánlat indirekt végrehajtására, a magyar tükörfordítás azonban nem mindig, ahogy a másodikkal kifejezett tanácsok sem „jönnek át” automatikusan, ezért másképp kell őket magyarra átültetni. Hasonlóképpen, amikor a *Can/could/will/would you do X?* pragmalinkvisztikai szerkezet áttételesen utasítást fejez ki, a szó szerinti magyar fordítás indokolatlanul udvariasnak érződik, nemritkán szarkasztikus vagy parodisztikus hatást keltve. Mindez egyfelől további kultúraközi összehasonlító pragmatikai kutatásokra biztat, másfelől aláhúzza a beszédaktusok minél pontosabb megfeleltetésének fontosságát a fordító- és tolmácsolásban.

Pölcz Ádám dolgozata a magyar nyelvtanoktatás hagyományos mondatelemzési módszerét a klasszikus retorikai gondolkodásmódra (kvázilogikai érvelés, körülményekből vett érvek) vezeti vissza Adamikné Jászó Anna (2016) észrevételéből kiindulva. Már Quintilianusnál megjelennek azok az érvekre vonatkozó kérdések, amelyek párhuzamba állíthatók a mondatrészekre való rákérdéssel. A szerző a mondattani elvű anyanyelv-pedagógia egyik magyarországi meghonosítójának, Kármán Mórnak az elképzeléseit követi nyomon, kimutatva bennük a retorikai alapokat. Arra jut tehát, hogy a mondattani kérdések módszere retorikai eredetű:

eleinte a szövegek minél jobb érthetősége volt a célja, majd a kolostori hangos-olvasás-tanításban használták fel, később pedig – nálunk Kármánnál – módszer-tanná fejlődött: ez lett a nyelvlogikán alapuló mondattani elv, amely már a XIX. század végi anyanyelvtanítást is jellemezte.

Az *Interkulturális kommunikáció* fejezetbe sorolt három tanulmány közül az egyik a Széchenyi István Egyetem első angol nyelvű alapszakát (International Relations) mutatja be. Egy másik tartalomelemzést végez nyolc ország 80 egyetemi honlapján azok értékközvetítő szerepére koncentrálna a Hofstede-féle (l. Hofstede–Hofstede–Minkov 2010) kulturális dimenziók (hatalmi távolság, individualizmus/kollektívizmus, maszkulinitás/femininitás, bizonytalanságkerülés, hosszú/rövid távú orientáció, engedékenység/(ön)korlátozás) alapján, míg a harmadik magyar gyökerű másodgenerációs észak-karolinai emigránsok magyar–angol kódváltásait elemzi, megerősítve többek között azt a szakirodalmi megállapítást, hogy minél nagyobb arányban fordul elő mondathatáron kívüli kódváltás az adatközlők beszédében, annál kevesebb mondathatáron belüli váltást produkálnak (a szerző Kovács Tímea).

Az ez után következő öt dolgozat – a *(Meta)pragmatika és műfaj műhely* fejezetből – szorosabban vett pragmatikai és társalgáselemzési kérdéseket tárgyal. Domonkosi Ágnes a megszólítási formák egészségügyi intézményi környezetben való megválasztásának aszimmetriáját járja körül az ezt problematizáló internetes vitafórumok mint metadiskurzusok metapragmatikai reflexióinak fényében. A kutatás illeszkedik a hétköznapi nyelvhasználói vélekedéseket, attitűdöket eltérbe helyező udvariasság- és udvariatlanságelméleti hullám(ok)ba (vö. Kádár–Haugh 2013), valamint az orvos-beteg kommunikáció beható tanulmányozásába immár magyar anyagon is (Domonkosi–Kuna 2015; Kuna 2020; Kuna–Hámori 2019). A tartalomelemzés korábban egyértelműen kvantitatív kutatási módszernek számított, szigorú módszertannal (l. pl. magyarul Antal 1976; Krippendorff 1995 [1980]), így ha el is fogadjuk, hogy létezik kvalitatív tartalomelemzés is (tisztázva, hogy ez azonos vagy nem azonos a diskurzuselemzéssel), mint sokan állítják, annak módszertana ugyancsak nagyon precíz kidolgozást és alkalmazást kíván meg. A cikkben idézett internetes bejegyzések jól szemléltetik a megszólítás módja iránti érzékenységet és az eltérő befogadói megítéléseket: ugyanaz a nyelvi forma az egyik ember számára és bizonyos helyzetekben, bizonyos szociológiai paraméterek esetén lehet megfelelő, sőt kimondottan udvarias, máskor és mások számára viszont udvariatlan. Az orvos titulusának (adjunktus, főorvos stb.) figyelembevétele is fölmerül a szervezeti hierarchiát szem előtt tartó, „kapcsolatmenedzselés-tudatos” betegeknel, illetőleg tetten érhető az aszimmetrikus viszony nyelvi kifejeződéseit öntudatosan megkérdőjelező, – a már főntebb hivatkozott Geert Hofstede terminusaival – kis hatalmi távolságú és feminin kulturális attitűd.

Sólyom Réka egy 2003-ban megjelent minőségügyi szótár magyar címszavaiban mutatja ki a metaforikus és metonimikus jelentésalkotást. Fő szempontja, hogy mennyire szolgálják ezek az eredményes megértést, amelynek kritériumaként a grice-i (1975) maximáknak való megfelelést jelöli meg. Valóban, Grice-nál eredendően a maximálisan hatékony információcsere igénye motiválja az együttműködési alapelveket és a kanti kategóriákhoz rendelt társalgási maximákat, a modellen belül azonban számos kérdőjelet vet föl a figuratív nyelvhasználat értelmezése (vö. Nemesi 2009: 55–65). Ehhez hasznos adalék lehet a szaknyelvi terminusok vizsgálata, ám kognitív pszichológiai, pszicholingvisztikai nézőpontból sok kritika

fogalmazódott meg a közvetlen/többlépcsős megértés mérhetőségével kapcsolatban (l. pl. Gibbs–Colston 2012). Ha az a szerző hipotézise, hogy a szaknyelvi metafora és metonímia elősegíti és gyorsítja a megértést, fel kell azt a kérdést is tennie, hogy mihez képest (pl. idegen szó átvétele, nem metaforikus/metonimikus belső szóalkotás, hosszabb körülírás), és ellenőrizni is kellene valamilyen (kísérleti) módszerrel. Ehelyett a metaforikus/metonimikus szakszavak jelentésének „szemantikai kompaktságával” igyekszik igazolni a társalgási (!) maximáknak való megfelelést (amelyeknek egyébként megvannak a retorikai párhuzamai, l. Nemesi (2015)). A példák osztályozása a kognitív metaforaelmélet kategóriáit követi, haszná pedig, hogy feltárul az elnevezések képszerűsége, csoportokba rendeződése és az a fajta redundancia, amely az összetartozó fogalmak kölcsönös felidézését támogatja. Önmagában az, hogy egy szakkifejezés legyen érthető, informatív, releváns és fedje a jelölt fogalmat (ne legyen félrevezető), általános szaknyelvi elvárás. A fogalmi metaforák és metonimiák a vizsgált szótár esetében betöltik ebbéli hivatásukat – vonhatjuk le a következtetést –, ahogy az más szaknyelvekben (pl. a nyelvészetben) is lenni szokott.

Gortva Tamás szegedi doktorandusz a *szerintem* attitűdjelölő személyes névmással bevezetett információ topikformáló szerepét veszi közelebbről szemügyre három fordulóból álló Facebook-kommentvitákban, ötvözve a pragmatikai, társalgáselemzési és szövegtani nézőpontot. 122 szakszerűen annotált háromfordulós vitáról van szó, s ezekben 172 *szerintem*-előfordulásról, ami alapján a szerző felállítja és ábrázolja a *szerintem* funkcionális tipológiáját (topikfolytonos / nem topikfolytonos, azon belül nyitó/közbülső/záró stb.). Három magyarázó példát is fűz ehhez és a sok számadathoz, amelyekkel segít könnyebben megérteni a tipológia egyes kategóriáinak mibenlétét. Tágabb terjedelmi keretek között még több (szerencsés esetben nem zavaróan irányzatos) példával lehetne alátámasztani a tipológia érvényességét. Mindenesetre a módszer és az eredmények taglalása nagyon meggyőző, bár a kutatás alkalmazott nyelvészeti relevanciájára – szerintem – nem derül fény.

Németh Luca Anna az illetani irodalmat metapragmatikai műfajként jellemzi – teljes joggal, hiszen explicit metaudvariassági diskurzust képvisel a metapragmatikai tudatosság folytonos megnyilvánulásával és ébren tartásával. A 19. század második és a 20. század első feléből meríti forrásait, beágyazva a gondolatmenetet mind a társadalomtörténet, mind a szociopragmatikai udvariasságméletek keretébe. Hangsúlyozza, hogy az udvariasság nem „természetes” (objektív) jelenség abban az értelemben, hogy mindig csak egy meghatározott normakijelölő csoport által kialakított felfogás szerint értelmezhető, ezért legjobb többféle nézőpontból tekinteni rá (vö. Kádár–Haugh 2013). Ha megnézzük a konkrét illetani szövegeket, szembetűnő a standardizmus és a purizmus nyelvi ideológiájának hatása, ami a korabeli retorikákra is minden bizonnyal jellemző (alighanem a kezdetektől és többé-kevésbé azóta is). E ponton egyaránt érdemes az énmegjelenítésre/benyo-máskeltésre (társas/társadalmi célértékek) és a beszédpartner/közönség érdekeire is felhívni a figyelmet. A szemléletváltozás jól kiviláglik az utolsó példából, amely reflektál az illemirodalmi előzményekre, s ily módon a metadis(z)kurzív tudatosságot illusztrálja. Alap kutatás része ez a dolgozat is, mint az előző: nem evidens, miért egy alkalmazott nyelvészeti konferencia anyagai között találjuk meg – hacsak

nem tekintjük magát a (szakszerű) nyelvi illetant az alkalmazott nyelvészet egy ágának (vö. helyesírás, nyelvművelés, retorika).

A záró tanulmány a társalgáselemzés egyik kulcsfogalmával, a háttércsatorna-jelzéssel foglalkozik magyar korpuszon, több (fonetikai és pragmatikai) szempontra kitérve. Az öt szerző (Gyarmathy Dorottya, Krepesz Valéria, Dér Csilla Ilona, Hámosi Ágnes és Horváth Viktória) a hazai fonetikus körökben jól ismert, 2007 óta fejlesztett és sűrűn használt BEA-adatbázis (l. Gósy et al. 2012) tíz, összesen 131 percnyi, három-három résztvevős társalgásából szűri ki és sorolja típusokba a háttércsatorna-jelzések realizációit (822 db a néma nem verbális jelzések – tekintet, mimika, gesztusok – nélkül). Nem verbális vokális jelzés például a nevetés, sóhaj, torokköszörülés; átmeneti a hümmögés, az *aha*, *hú*, *ah*; verbális a *persze*, *szerintem is*, *szörnyű*, *nem is kell* stb.; míg kombinált az előbbieket együttes előfordulása. A roppant adatgazdag, módszertanilag komplex és kreatív munka számos érdekességet hozott felszínre. Eltekintve a beszélő- és szituációfüggő egyedi jellegzetességektől, többek között azt emelhetjük ki, hogy a társalgások narratív szakaszaiban kétszer annyi volt a háttércsatorna-jelzések száma, mint a dialogikus részekben (erős a készletés, hogy jelezzék az emberek a figyelmet, érzelmi viszonyulást, amíg a másik hosszabban beszél). A legtöbb háttércsatorna-jelzés (46%) az átmeneti kategóriába tartozott. Az *ühüm* bizonyult a leggyakoribbnak (34,4%), második lett a nevetés (24,1%), majd az *igen* (11,7%) és az *aha* (10,5%) következett. A jelzések 80%-a egyszerre beszélésként valósult meg. A szerzők az idegennyelv-oktatásra és az ember–gép kommunikáció természetesebbé tételére utalnak mint alkalmazott nyelvészeti területre. Az előbbi kapcsán kíváncsiak lehetünk a kulturális különbségekre is, amihez persze először a magyar társalgások jellemzőit kell tovább kutatni. Lesz most már mivel összevetni őket.

Összegezve: a szemlézett elektronikus kiadvány érdekesen és változatosan mutatja be a pragmatika és az alkalmazott nyelvészet számos kapcsolódási pontját, további fölfedezésekre ösztönözve. Bár sokféle elméleti orientáció jelenik meg benne, jól kivehető Tátrai Szilárd (2011) funkcionális kognitív megközelítésének hatása számos szerzőnél és témánál. Lehet vitatni, hogy mennyire egységes a kötet koncepciója, a cikkek minősége, mennyire találó a besorolásuk, elrendezésük. Sokkal fontosabb azonban, hogy az alkalmazott nyelvészek meglássák – és a jelek szerint egyre inkább látják – a pragmatikában a szinte kimeríthetetlen ötleforrást, és vice versa: a pragmatikával foglalkozók elméleti igényű kutakodásuk ezerféle gyakorlati alkalmazási lehetőségét.

Nemesi Attila László
PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Hivatkozások

- Adamikné Jászó Anna 2016. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok. Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 183) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139/1:39–63.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Herbert L. Colston 2012. *Interpreting Figurative Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Gráczki Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In Gósy Mária (szerk.) *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–24.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Hofstede, Geert – Gert Jan Hofstede – Michael Minkov 2010. *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and its Importance for Survival*. New York: McGraw Hill.
- Horváth Krisztina 2013. A mondatátszövődés megítéléséről egy attitűdfelmérés alapján. *Anyanyelv-pedagógia* 6/3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=467>.
- Kádár, Dániel Zoltán – Michael Haugh 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krippendorff, Klaus 1995 [1980]. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Fordította Kállai Tibor. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kuna Ágnes 2020. Változás az orvos-beteg kommunikációban. Változó szemlélet, módszer és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 144/3:280–303. doi:10.38143/Nyr.2020.3.280.
- Kuna Ágnes – Hámosi Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 215–239.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László 2015. Vele, nélküle vagy ellene? A kortárs pragmatika és a klasszikus retorika viszonyáról a nyelvhasználat leírásában. *Magyar Nyelv* 111/3:300–310. doi:10.18349/MagyarNyelv.2015.3.300.
- Petőfi S. János 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondat-szemiotikától a szöveg-szemiotikáig*. (Magyar Műhely Baráti Kör füzetek 30) Budapest: Magyar Műhely.
- Suszczyńska Małgorzata 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 255–294.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 127/3:292–307.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131) Budapest: Tinta Könyvkiadó.

[EMPTY]

Empirikus vizsgálati mód három névszói esetrag jelentéseinek elkülönítésére

Pomázi Bence

Eötvös Loránd Tudományegyetem
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A tanulmány egy empirikus módszert kínál három magyar névszói esetrag jelentéseinek elkülönítésére. A három vizsgált esetrag a *-nak/-nek*, a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél*, mindegyik gazdag poliszém jelentésstruktúrával rendelkezik. A vizsgálat célja az volt, hogy meg lehessen állapítani az egyes jelentéseket, mégpedig anyanyelvi beszélők intuíciói alapján. Ehhez egy előzetes korpusz alapú vizsgálat után csoportosítási feladatot végeztetem 25 anyanyelvi beszélővel, akiknek a feladata az volt, hogy a kiválasztott esetragok 20–20 előfordulásából tetszőleges csoportokat állítsanak fel a ragok jelentése alapján. Az adatokon Past szoftverrel hierarchikus klaszteranalízist végeztem, az eredmények dendrogramon ábrázolhatók. A dendrogramról leolvasható csoportok az egyes ragok jelentéseinek elrendezéséről árulnak el sokat a poliszém jelentéshálózatban.

Kulcsszavak: poliszémia, ragpoliszémia, hierarchikus klaszteranalízis, csoportosítás

1. Bevezetés¹

A tanulmány bemutat egy olyan empirikus vizsgálati módot a ragpoliszémia jelenségének kutatására, amelyet magyar nyelvi anyagra még nem alkalmaztak. A három vizsgált névszói esetrag a *-nak/-nek*, a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél*. Az első kettő történetileg latívuszi irányulással rendelkező esetrag, a harmadik lokatívuszi esetrag. Mindhárom esetrag poliszém jelentésstruktúrával rendelkezik, a tanulmány pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy az egyes jelentések elkülöníthetők-e nyelvhasználói intuíciók alapján.

A vizsgálat alapját Sandra és Rice kísérlete adja (Sandra–Rice 1995), akik angol prepozíciók jelentéshálózatát kutatták olyan módon, hogy anyanyelvi beszélőkkel végeztettek csoportosítási feladatot. A csoportosítási feladat során az adatközlők saját intuícióik segítségével jelentésbeli hasonlóság alapján csoportokat hoznak létre a nekik bemutatott nyelvi adatokból. A létrehozott csoportokból a Past

¹ Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült. Előadásként elhangzott a Nyelvészdoktoranduszok 23. Országos Konferenciáján 2019. november 28-án. A tanulmány egy korábban, angol nyelven megjelent cikk kibővített változata: Pomázi (2019). A magyar nyelvű tanulmány nagyobb hangsúlyt fektet a jelentéshálózatok egyes kapcsolatainak bemutatására. Ennek megfelelően a csoportosítási feladat mondataiból többet bemutat, így képes rámutatni új, lehetséges strukturális és szemantikai motivációkra a csoportosítás során.

szoftver² segítségével hierarchikus klaszteranalízist végeztem, a szoftver az eredményeket dendrogramon ábrázolta. A dendrogram a tipikus együttállásokat szemlélteti. Az eredeti módszertanon bizonyos pontokon változtattam az eredmények nagyobb megbízhatósága érdekében. A tanulmány fő fókuszja a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetének bemutatása az eredmények alapján, viszont a másik két raggal és a módszerrel kapcsolatban is le lehet vonni következtetéseket. A kísérlet központi kérdése az, hogy mennyire felelnek meg a nyelvhasználói gyakorlati tudáson alapuló csoportosítások a nyelvészeti szempontok alapján felállított csoportosításoknak, illetve hogy a vizsgált esetragok jelentésszerkezetében a nyelvhasználói intuíció alapján hol lehet nagyobb jelentéscsoportokat feltételezni.

A tanulmány az elméleti keret bemutatásával indít (2.), ezt követi a módszer leírása (3.). A csoportosítási feladatot megelőző korpuszvizsgálat ismertetése (3.1.) után az eredmények következnek (4.). A tanulmány összegzéssel zárul (5.).

2. Elméleti háttér

A kutatás elméleti háttere a funkcionális kognitív nyelvelírás (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2013; 2017a; Langacker 1987; 2008), azon belül is a kognitív szemantika (Lakoff 1987; Johnson 1987). A kognitív szemantika kiemeli, hogy a grammatikai elemek jelentése a lexikálisabb jelentésű nyelvi elemekhez hasonlóan szerkezetes, bár a jelentésüket a lexikális elemekéhez képest kevesebb alszerkezet jellemzi; a jelentésük sematikusabb, mint a lexikális jelentésű szavaké; viszonyt konstruálnak meg, elsődlegesen főként téri viszonyt (Tolcsvai Nagy 2017b: 371).

A magyar névszói esetragokra jellemző a poliszémia. A poliszémiát a kognitív nyelvészet a kategorizációval összefüggésben vizsgálja (Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 140), és a prototípuselvű kategorizációt érvényesíti (vö. Rosch 1973). A prototípuselvű kategorizáció alapján a kategória elemei nem egyformán jók, vannak központibb kategóriatagok, amelyek az elvont közös tulajdonságok közül többel rendelkeznek, illetve vannak periférikusabb kategóriatagok, amelyek kevesebbel. A legtöbb közös tulajdonsággal rendelkező kategóriaelem a prototípus, a többi elem pedig ehhez képest helyezkedik el közelebb vagy távolabb (Kövecses–Benczes 2010: 29).

A poliszémia jelentéskiterjesztés eredménye (Tolcsvai Nagy 2013: 235), a jelentés kiterjesztése pedig motivált (Radden–Panther 2004: 15), a kiterjesztés kognitív motivációját pedig a prototípus szolgáltatja (Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 148). Tolcsvai Nagy Gábor (2013: 240) a következőket emeli ki a prototipikus jelentésről: a prototipikus jelentés a legközvetlenebbül megtapasztalható viszonyt konstruálja meg; ez a jelentések közül az első, amely kontextus nélkül előhívódik, illetve általában történetileg is ez az elsődleges jelentés. Ez összefügg azzal is, hogy a magyar névszói esetragok a kezdetekben leggyakrabban valamilyen helyviszonyt fejeztek ki (Korompay 1991: 299).³

A poliszémiakutatás több kérdést is felvet. Nehéz megállapítani, hogy honnantól számít egy jelentés új jelentésnek. Érdeemes kontinuumot feltételezni a szemantikai

² Elérhető: <https://folk.uio.no/ohammer/past/> [utolsó letöltés: 2020. 10. 16.]

³ A *-nak/-nek* rag esetében kérdésként merül fel az is, hogy az alacsony gyakorisággal előforduló téri viszony kifejezése prototípusnak számít-e a szinkrón nyelvallapotban. A jelen tanulmány ezt a kérdést nem kívánja eldönteni.

meghatározatlanság és a poliszémia között (Cuyckens–Zawada 2001: xvi). A jelentések kiterjesztése általában a konkrét → elvont irányban történik. Az esetragok általában két sematikus figura valamilyen viszonyát konstruálják meg, az új jelentés pedig létrejöhet a figurák jellegének megváltozásától, a közöttük lévő viszony megváltozásától, és annak a kognitív tartománynak a megváltozásától is, amelyben az adott viszony feldolgozható (Tolcsvai Nagy 2013: 249).

A kísérlet szempontjából is fontos, hogy az esetragok jelentését önmagukban természetesen nem lehet vizsgálni. Langacker (1987: 277) kiemeli, hogy a nyelvi elemek nem önmagukban fordulnak elő, hanem nagyobb struktúrákban, kompozitumszerkezetekben. A kompozitumszerkezetek olyan összetett jelentésszerkezetek, amelyek elemei a komponensszerkezetek, ezek közül az egyik részletezőbb jelentésű (ebben az esetben a névszói tő), a másik sematikusabb (a rag), közöttük pedig kölcsönös szemantikai viszony van. Ez azért fontos, mert az adatközlőket a csoportosítási feladat során valószínűleg befolyásolni fogja annak a névszónak a jelentése is, amelyen előfordul az adott rag, illetve tágabban az ige természete, valamint a mondat által vázolt jelenet is. Az egyes ragok jelentése tehát abban a támogató közegben, kontextusban értelmezhető, amelyben előfordulnak. A szemantikai kölcsönösség viszont azt jelenti, hogy az alaptag (leggyakrabban ige) és a szintaktikai viszonyt jelölő névszói esetrag alszerkezetei között megfelelések vannak, tehát nem elég pusztán az alaptag megváltoztatásának betudni az újabb funkció megjelenését a névszói esetrag jelentésszerkezetében, mivel a jelentés kiterjesztődése motívált az esetrag jelentéshálózatában.

3. Módszertan

Az itt bemutatott vizsgálati mód egy csoportosítási feladat. 25 anyanyelvi beszélőt kértem meg a feladat elvégzésére, mindegyikük valamilyen nyelvészeti vagy nyelvtanár szakos egyetemi hallgató, mester szintű diplomával nyelvészeti szakból senki nem rendelkezik. Mindegyik adatközlő mindegyik ragból 20 kártyán kapta meg a csoportosítandó nyelvi adatokat. A kártyákon pontosan egyszer szerepelt a kiválasztott raggal ellátott szó, az adott ragot pedig vastaggal szedtem. A mondatok egyszerűsített korpuszadatok voltak, és egy előzetes vizsgálat során válogattam ki őket, ennek módját l. a 3.1.-ben.

3.1. Az előzetes korpusz alapú vizsgálat

Az előzetes vizsgálatához a Magyar Nemzeti Szövegtár adatbázisát használtam (v2.0.5.; l. Oravecz–Váradi–Sass 2014). A korpuszban olyan névszókra kerestem, amelyek az adott esetalakban szerepelnek. Ebből azután véletlenszerűen rendezett listákat hívtam le: a *-nak/-nek* raggal 500 tokenes véletlen listát (mivel a kutatás fő fókusza ez volt), a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* raggal pedig 100–100 tokenes véletlen listát, az ismétlődő adatokat kiszűrtem. Ezeket az adatokat kézzel elemeztem aszerint, hogy az adott raggal szereplő névszó milyen funkciót tölt be a saját konstrukciójában. Ehhez megvizsgáltam a szóvegszók szövegkörnyezetét, és megnéztem, milyen viszonyok kidolgozásában vesznek részt a ragos névszók. Ezáltal kiderült, hogy az egyes funkciók milyen gyakorisággal fordulnak elő a korpuszban.

A korpuszvizsgálatra azért is volt szükség, mert szerettem volna biztosítani, hogy minden funkciónak szerepeljen legalább egy azt képviselő mondata a kártyákon,

illetve szerettem volna kikerülni, hogy bármelyik funkció (ezen az egy, biztosított kártyán túl) alul vagy felül legyen reprezentálva. A korpuszban megjelenő funkciók mellett a szakirodalom (vö. Rácz–Szemere 1985; Keszler 2000) listáit is áttekintettem, így ha a véletlen listában nem is fordult elő egy funkció, a kártyák közé innen bekerült. Az 1–3. táblázat bemutatja a ragok jelentéshálózatában az előzetes vizsgálat során elkülönített funkciókat a véletlen listában megjelenő előfordulási arányukkal. A csillaggal (*) jelöltek a véletlen listában nem fordultak elő.

Az 1. táblázat a *-nak/-nek* ragos névszó által betöltött funkciókat listázza a gyakoriságukkal együtt. Minden funkció alatt feltüntettem egy jellemző mondatot, ezekben a *-nak/-nek* ragot a kártyákon megjelenített módhoz hasonlóan vastagon szedtem.

Funkció	Előfordulási arány
vmivel összetartozás (hagyományosan genitívusz): • <i>A fiúnak a könyve került hozzám.</i>	41%
egy (tranzakciós) folyamat térbeli végpontja úgy, hogy a <i>-nak/-nek</i> ragos névszó egy mozgatott tárgy recipiense; illetve egy folyamat kedvezményezettje vagy kárvalottja (hagyományosan datívusz): • <i>A diákoknak kiosztották a félévi bizonyítványt.</i>	25%
mentális folyamat, kiértékelés végpontja • <i>János festőnek kiváló.</i>	13%
a hagyományos datívusz és genitívusz közötti átmenetek: 1. datívusz possesszívusz: • <i>Vége a hangoskodásnak.</i> 2. birtokos részeshatározó: • <i>A bizottságnak egy hónap áll rendelkezésére.</i>	8,6%
egy folyamat ágense/experiense: • <i>Az alperesnek fizetnie kell.</i>	5,4%
egy jelenet, esemény (motiváló) okának kifejezése: • <i>Mi mindig örülünk egymásnak.</i>	3,8%
mozgásos folyamat végpontjának, irányának kifejezése: • <i>A szörfös a parti köveknek csapódott.</i>	1,4%
egy folyamat által bekövetkezett eredményállapot kifejezése: • <i>A nagymamám a málnát szörpnek teszi el.</i>	0,8%
*etikai datívusz: egy diszkurzív jelenetben való belső érintettség kifejezése: • <i>Csak le ne verjen nekem valamit!</i>	-

1. táblázat

A *-nak/-nek* ragos névszók funkciói a korpuszban a véletlen minta alapján

A táblázathoz az alábbi megjegyzéseket érdemes tenni. Egyrészt az egyes kategóriákat funkciók alapján különítettem el elsődlegesen, mégis nyilvánvaló, hogy bizonyos kategóriák ehhez járuló konstrukciós sémái strukturálisan sajátosak. A datívusz possesszívusz szerkezet alaptagja például a birtoklást kifejező *van/nincs* ige, amely vonzata a *-nak/-nek* ragos névszó. A birtokos részeshatározó olyan szerkezet, amelyben a birtokos és a birtoktárgy közötti személybeli egyeztetés morfológiailag

is kidolgozásra kerül a birtokos személyjel által, a *-nak/-nek* ragos névszó által kifejezett szereplő pedig egyszerre értelmezhető a folyamat kedvezményezettjeként (vagy kárvallottjaként), illetve birtokosként is (vö. Elekfi 1993). A birtokos részes-határozó a datívuszi viszonyhoz áll közelebb szemantikailag, mivel a jelenet kedvezményezettjeként is feldolgozható a *-nak/-nek* ragos névszó a szerkezetben, míg a datívusz possesszívusz a genitívuszi viszonyhoz áll közelebb: birtoklást fejez ki.

A hagyományos értelemben vett genitívuszi viszonyokat nem válogattam külön, egységesen összetartozási viszonyként kezeltem őket (vö. Hadrovics 1969: 139–177). Szintén sajátos az etikai datívusz esete, amely jellemzően az egyes szám első személyű, datívuszi esetalakban álló személyes névmási formában (*nekem*) fordul elő, így ebben az esetben nem lehetett ragos névszóként szerepeltetni a kártyán.

Láthatjuk azt is, hogy a jelentésszerkezet két nagyobb csomópontját a hagyományos értelemben vett genitívuszi és datívuszi viszonyok adják. A magyar morfológiai kutatásokban él az a vita, hogy a birtokos viszony beletartozik-e a *-nak/-nek* rag poliszém jelentéshálózatába, vagy ebben az esetben már homonímiát érdemes feltételezni (vö. Ladányi 2008; 2017).⁴ A homonímiát támogatják a többi viszonytól való jellegzetes strukturális eltérések: ez az egyetlen olyan szerkezet típus, amelyben a *-nak/-nek* ragos névszó minden esetben egy másik névszónak van alárendelve, illetve a viszony a szerkezet fején is jelölve van, a birtokos személyjel által (Ladányi 2008: 533). Azonban a poliszémia melletti érv lehet az, ha az adatközlők a feldolgozás módjában analógiát éreznek, valamint ha az átmeneti jelentések (birtokos részes-határozó és datívusz possesszívusz) egyik vagy másik csoporthoz közelebb kerülnek majd a klaszteranalízisben.

A 2. táblázat a *-hoz/-hez/-höz* rag korpuszban előforduló funkcióit szemlélteti.

Funkció	Előfordulási arány
vmivel való összetartozás kifejezése: • <i>Az agave a liliumok családjához kapcsolódik.</i>	22%
absztrakt végcél kifejezése: • <i>A háztartások alkalmazkodtak a valósághoz.</i>	22%
folyamat konkrét térbeli céljának kifejezése: • <i>Nórát az ügyfélszolgálathoz irányítják.</i>	18%
folyamat elvont térbeli céljának kifejezése: • <i>A szervezet eddig csak egyszer fordult bíróságához.</i>	17%
mentális folyamat vagy kiértékelés végpontjának kifejezése: • <i>A régebbi LG mobilhoz képest meglehetősen furcsán néz ki az új.</i>	16%
konkrét végcél kifejezése: • <i>Az alapítványhoz minimum tíz fő kellene.</i>	3%
egy folyamat címzettjének (recipiensének) kifejezése: • <i>A tévéműsor az idősebbekhez szól.</i>	1%

2. táblázat

A *-hoz/-hez/-höz* ragos névszók funkciói a korpuszban a véletlen minta alapján

⁴ A kérdés vizsgálatához generatív grammatikai keretben vö. még Szabolcsi (1992).

A 3. táblázat a *-nál/-nél* ragos névszók funkcióit mutatja be. Itt is volt a szakirodalomban listázott, de a véletlen mintában nem szereplő funkció, ezt most is csillag (*) jelöli.

Funkció	Előfordulási arány
vmivel való összetartozás kifejezése: • <i>Zsuzsa egy televíziós cégnél dolgozik.</i>	22%
konkrét térbeli pont kifejezése: • <i>Csak öt percig maradtam anyámnál.</i>	20%
vmivel való összehasonlítás kifejezése: • <i>A számlám a vártnál lényegesen magasabb.</i>	19%
idő/alkalom kifejezése: • <i>Az ír teniszező 6:0, 5:1-nél feladta a meccset.</i>	19%
absztrakt térbeli pont kifejezése: • <i>Néhány szervezetnél lassabban mennek a dolgok.</i>	14%
hely / külső állapot kifejezése: • <i>Marianna a konyhában ült gyertyafénynél.</i>	2%
tekintet / szempont kifejezése: • <i>A színészeknél Dr. House karaktere a legnépszerűbb.</i>	2%
* állapot kifejezése: • <i>A sérült férfi öt percig nem volt tudatánál.</i>	-

3. táblázat

A *-nál/-nél* ragos névszók funkciói a korpuszban a véletlen minta alapján

Az eredményekből érdemes megjegyezni, hogy a prototípusként elgondolt, konkrét térbeli viszonyokat kifejező jelentések a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* ragnál valóban dominánsak, viszont a *-nak/-nek* rag esetében az egyik legkevesebbszer előforduló funkció volt ez. Ami miatt prototípusként érdemes számolni vele mégis, az az, hogy ez szolgáltatja a kognitív motivációt a jelentés kiterjesztésében.

3.2. A csoportosítási feladat

A csoportosítási feladat mintáját Sandra és Rice (1995) kísérlete adta, akik az angol *in*, *over* és *at* prepozíciókkal végeztek hasonló vizsgálatot. Ők is 20–20 kártyát használtak stimulusként, a kezelhetősége miatt ezt a számot megtartottam a kísérlet során, viszont az a módszer, ahogy kiválasztottam a példamondatokat a kártyákra, különbözik az eredetitől. Sandra és Rice előhívásos tesztet végeztek egyetemistákkal: a mondatoknak tartalmaznia kellett az adott előljárószót; majd ezek közül választottak ki véletlenszerűen 20-at a kártyákra.

A mostani kísérlethez először is biztosítottam, hogy az 1–3. táblázatokban bemutatott funkciók legalább egy kártyán szerepeljenek. A fennmaradó helyekre pedig egy funkciók szerint reprezentatív mintából választottam véletlenszerűen. Az így összeállított 20 kártyának az elején szerepeltek az egyszerűsített MNSZ-mondatok, amelyekben a vizsgált esetrag vastaggal volt szedve. A kártyák hátulján a lejegyzést segítő kódszám szerepelt, ezt azonban az adatközlők nem látták. Minden adatközlő mindhárom sorozatot megkapta. Az adatközlők véletlen sorrendben kapták meg a

paklikat is, és azokon belül is kevert sorrendben voltak a kártyák: a sorrend tehát nem lehetett az eredményt befolyásoló tényező. A feladatnak időkorlátja nem volt, az utasítást a feladat közben mindvégig látták az adatközlők. Ez a következő volt:

- (1) Rendezze a kártyákat tetszőleges számú csoportba aszerint, hogy a [X]⁵ rag milyen jelentésben szerepel az adott mondatban!

A feladat szövegéből szándékosan voltak kihagyva olyan nyelvészeti terminusok, mint funkció, viszony vagy eset. Az adatközlők tetszőleges számú csoportot hozhattak létre az egyes sorozatokból. Az eredményeket a csoportosítás után számoltam, Past szoftverrel lejegyeztem, a szoftver az adatokon hierarchikus klaszteranalízist végzett, ennek az eredményét pedig dendrogramon ábrázolta. A dendrogram azt mutatja meg, hogy a 25 adatközlő szerint melyek azok a jelentések, amelyek közelebb állnak egymáshoz, és melyek azok, amelyek távolabb vannak egymástól. Ezt az ábrázolási módot Divjak és Gries (2008) a poliszém jelentéshálózat sugaras elrendeződéséhez hasonlítják. A *-nak/-nek* rag dendrogramját az 1. ábra szemlélteti.

A gráf X tengelyén a számok a kártyák kódszámát jelentik (a közölt nyelvi adatoknál a továbbiakban ezeket #-tel jelölöm). Az Y tengely *Similarity* 'hasonlóság' felirata pedig arra utal, hogy onnan olvashatjuk le, milyen valószínűséggel csoportosították egybe az egyes kártyákat az adatközlők, ez az érték 0-tól 1-ig terjedhet. Az ábrát alulról felfelé kell értelmezni, a szétváló ágak jelzik az elkülönüléseket: minél lejjebb válik szét a gráf egyik ága, annál távolabb állnak a jelentések egymástól. Kétféle szélsőséges forgatókönyv lett volna lehetséges: ha a beszélők minden kártyából önálló csoportot alkottak volna, akkor 20 különálló ágat láthatnánk; amennyiben pedig egyetlen csoportot hoztak volna létre a 20 kártyából, akkor az Y tengely tetején látnánk egyetlen vízszintes csíkot.

4. Eredmények

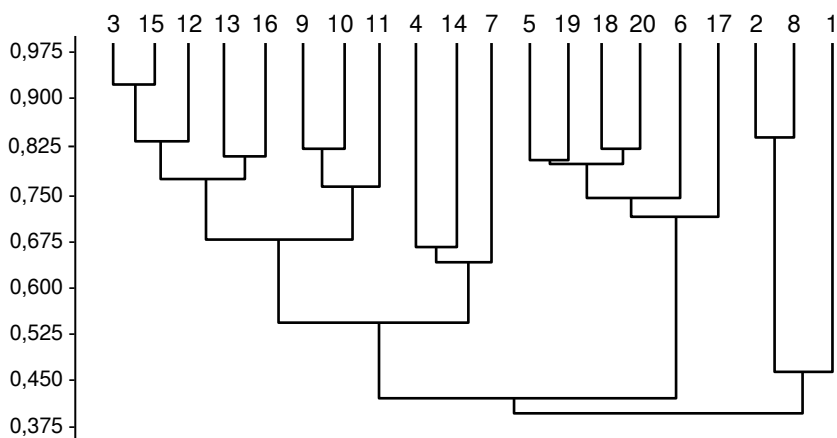
Az általános statisztikai eredményeket a 4. táblázat mutatja:

	<i>-nak/-nek</i>	<i>-hoz/-hez/-höz</i>	<i>-nál/-nél</i>
legkevesebb–legtöbb létrehozott csoport	2–11	2–11	3–10
adatközlőnkénti átlagos csoportszám	6,4	5,4	5,7
leggyakoribb csoportszám	6	4	5
legkisebb elemszám / csoport	1	1	1
legnagyobb elemszám / csoport	17	17	12

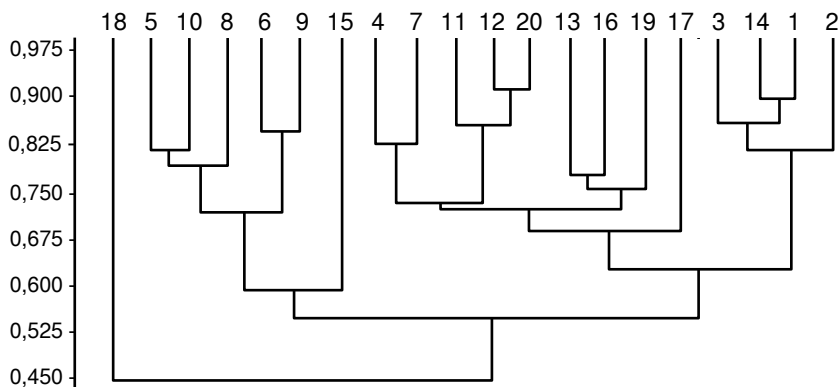
4. táblázat
A csoportosítás utáni eredmények

⁵ Mindegyik sorozatnál látható volt ez a szöveg, az [X] helyén az adott rag szerepelt vastaggal szedve.

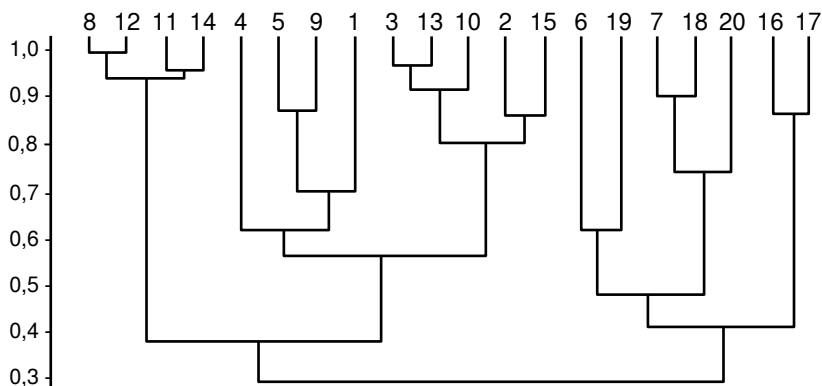
Az eredmények után több dolgot is érdemes megvizsgálni. Az egyik ilyen a szétválási pontok helyzete. Minél lejjebb válik szét két csoport, annál jobban elkülönülnek, vagyis az elemeiket kevesebb adatközlő tette egy csoportba. Kulcsfontosságú a legelső szétválási pont: minél magasabb értéknél helyezkedik el a legelső szétválási pont, feltehetően annál nehezebb volt az adatközlők számára a disztinkt csoportok létrehozása. A legelső szétválási pont azt mutatja meg, hogy az egymáshoz legközelebb álló jelentések mennyire szorosak. Általánosságban: minél alacsonyabban válik el egy ág egy másik ágtól, annál markánsabb a köztük lévő jelentésbeli különbség. Az 1–3. ábrán látható a három esetrag dendrogramja.

1. ábra
A *-nak/-nek* rag dendrogramja

2. ábra
A *-hoz/-hez/-höz* rag dendrogramja

3. ábra
A *-nál/-nél* rag dendrogramja

A három gráf legalsó szétválási pontjai kapcsán az alábbiakat láthatjuk. A legalacsonyabban a *-nál/-nél* rag ábráján van ez a pont, 0,3-as értéknél. Ez azt jelenti, hogy a leginkább elkülönülő jelentéscsoportok ennél a ragnál jöttek ki. Ezt támasztja alá az is, hogy a leginkább összetartozó elemek (#8, #12) az 1-es értékhez közel válnak szét. Ez azt is valószínűsíti, hogy itt érezték az adatközlők a legkönnyebbnek azt a feladatot, hogy különálló csoportokat kell létrehozniuk. A legmagasabban a *-hoz/-hez/-höz* rag ábráján van az első szétválási pont: 0,45-nél. Az egymáshoz legközelebb álló két jelentés itt válik el a legkisebb értéknél: 0,9-nél. Az adatközlők számára tehát valószínűleg ennél a ragnál volt a legnehezebb csoportokat elkülöníteni.

Ezeket a feltételezéseket erősíteni látszik az adattábla is. A számosított adatokból ki lehet olvasni, hogy melyek azok a kártyák, amelyeket egyik adatközlő sem sorolt ugyanabba a csoportba. Sokatmondó tehát az is, hány olyan párosítás van, amelyet senki nem érzett összetartozónak. Ennek a számnak a nagysága szintén a jelentések nagyobb fokú elkülönülését mutatja. Ez az adat a fentebbiekkel összefüggő képet mutat. A *-nál/-nél* rag esetében fordult elő a legtöbb olyan párosítás, amelyet egyetlen adatközlő sem érzett összetartozónak: összesen 27. A legkevesebb ilyen pedig a *-hoz/-hez/-höz* ragnál volt: mindössze 3. Vagyis az előbbinél jobban szétváltak a jelentések, mint az utóbbinál.

Az adattáblából azt is meg tudjuk nézni, hogy melyek azok a kártyák, amelyeket a legkevesebb további kártyával soroltak egy csoportba az adatközlők. Ez arról árul el valamit, hogy melyik megvalósulást érezték jelentéstanilag a legkevésbé hasonlóknak a többi megvalósuláshoz. Az ilyen adatoknál valószínűsíthetünk egy önálló jelentést.

A *-nál/-nél* rag adatai közül az alábbi két kártyát sorolták együtt a legkevesebbszer más kártyákkal egy csoportba:

- (2) #7 Az ír teniszező 6:0, 5:1-**nél** feladta a meccset.
- (3) #18 Az énekes az élő adások **felénél** kiesett a versenyből.

Ezek az általam felállított csoportok közül az „idő / alkalom” csoportba tartoznak. A 3. ábráról leolvasható, hogy ezek egy ágon helyezkednek el a gráfon. Vagyis egymáshoz közel, a többi jelentéstől viszont viszonylag távol kerültek.

A *-nak/-nek* rag datívuszi sűrűsödési tartományában az a kártya, amelyet a legkevesebb további kártyával soroltak egy csoportba, az etikai datívusz kártyája volt:

(4) #7 Csak le ne verjen **nekem** valamit!

Ez több szempontból is különleges példa, erről részletesebben l. a 4.1-es részt. Ahogy az 1. ábra mutatja, ez a kártya két másikkal került közeli ágra:

(5) #4 Mi mindig örülünk egymás**nak**.

(6) #14 Az ügy nagyon fontos ön**nek**.⁶

A (4)–(6) egy csoportba tartozását motiválhatta az, hogy ezekben a mondatokban a *-nak/-nek* rag által megkonstruált szereplő a folyamatban belsőleg érintett. A következőkben az egyes ragok vizsgálatának eredményeit részletezem.

4.1. A *-nak/-nek* rag

A vizsgálat fókuszában a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezete állt, a másik két rag adatai bizonyos összetetéseket tesznek lehetővé. Az előzetes korpuszvizsgálat a jelentésszerkezetben két nagyobb csomópontot mutatott ki: a datívuszi és genitívuszi funkciókat. A dendrogram (l. 1. ábra) három fő ágat mutatott: a datívuszi és a genitívuszi funkciók csoportja mellett a „kivételes” jelentések csoportját. Azok a jelentések, amelyek egymáshoz a legközelebb álltak, a recipiensi funkció megvalósulásai voltak:

(7) #3 A diákok**nak** kiosztották a félévi bizonyítványt.

(8) #15 A hallgató levelet írt a professzor**nak**.

Ezek olyan jelenetet írnak le, amely egy fizikai térben elképzelhető tranzakciós folyamatként. A szereplők olyan személyek, akik egy fizikai tárgyat eljuttat(hat)nak egy másik személyhez, a recipienshez, amelyet a *-nak* ragos névszók dolgoznak ki. Ezekhez legközelebb a kedvezményezettet/kárvalottat kidolgozó *-nak/-nek* ragos névszókat tartalmazó kártyák voltak.

(9) #12 Pénzbírság a Ferrar**inak**.

(10) #13 A világbajnokságon az olaszok**nak** drukoltam.

(11) #16 Zsófi egy életmódmagaz**innak** dolgozik.

A datívuszi csomóponton belül egy további alcsoportot is találunk. Ez azoknak a mondatoknak a csoportja, amelyek deontikus modalitásúak. A deontikus modalitás kötelezettséget fejez ki (vö. Talmy 2000). A magyarban a deontikus modalitású konstrukció egy tipikus sémája a *kell* igét tartalmazza, amely a szükségességet folyamatként konstruálja meg, a szükséges folyamat pedig főnévi igenévként kerül kidolgozásra. Az erő/elvárásrendszer a *-nak/-nek* ragos szereplőre hat (vö. Kugler 2017:

⁶ Köszönöm a tanulmány egyik anonim lektorának, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a (4)–(6) mondatokban a *-nak/-nek* rag mind névmásokra kerül. A tanulmány a későbbiekben több ponton is reflektál arra, hogy egyes mondatok egy ágra kerülését a szerkezeti hasonlóságok is motiválhatják. A (4)–(6) példákban a szófajtság mellett viszont szemantikai összefüggést mutat az is, hogy mind személyt (a szituáció résztvevőjét) jelölő névmások.

481–482). A deontikus alcsoportot mutatják a (12)–(13) mondatok, amelyekkel a (14) is egy ágra került:

- (12) #9 Idegenek**nek** belépni tilos.
- (13) #10 Az alperes**nek** fizetnie kell.
- (14) #11 A bizottság**nak** egy hónap áll rendelkezésére.

Azt, hogy ezek a kártyák a datívuszi ágba kerültek, motiválja az, hogy a *-nak/-nek* ragos névszók által jelölt szereplők a folyamat belső érintettjei. Ez alapján kerülhet ide az etikai datívusz is:

- (15) #7 Csak le ne verjen **nekem** valamit!

Ez a szerkezet azért is különleges, mert a többi mondathoz képest ebben szigorú értelemben véve nem ragként jelenik meg a *-nak/-nek*. Az etikai datívusz a magyarban általában az egyes szám első személyű személyes névmás datívuszi esetalakjában jelenik meg (Rácz–Szemere 1985: 86). Más nyelvekben is jellemzően névmási alakokban fordul elő ez a funkció, a cseh nyelvben az egyes szám második személyű személyes névmáson. Fried (2014: 13) szerint ez az etikai datívusz diskurzuspépítő funkciója miatt lehet. Az ilyen típusú datívusz funkciója főként pragmatikai (Janda 1993: 89), a beszédhelyzetbe erősen beágyazott. Emiatt Fried (2014: 12–13) az 'interakciós datívusz' elnevezést javasolja az etikai datívusz helyett.

A *-nak/-nek* rag dendrogramjának egy másik nagy ága a genitívuszi funkcióknak az ága. Ide tartozik az elidegeníthető birtokosság, amikor a birtokos tipikusan humán szereplő, akinek a birtokában egy fizikai tárgy van (16), a (17)–(20) példák pedig absztraktabb összetartozási viszonyokat dolgoznak ki:

- (16) #5 A fiún**ak** a könyve került hozzám.
- (17) #19 A vállalkozók**nak** egy széles rétege pályázhat.
- (18) #18 A testület ura a helyzet**nek**.
- (19) #20 Az eszmecseré**nek** az időpontját október 15-re javasoljuk.
- (20) #17 Vállára borulhatsz az édesanyád**nak**.

Az itt felsorolt példák a tipikus birtokláson kívül többfajta összetartozási viszonyt tesznek kidolgozottá. A *-nak/-nek* ragos névszók szemantikai struktúrájából a figyelem előterébe kerülhet: a) az egész egy része (17); b) hogy valami hatalmat gyakorol valami más felett (18); c) egy esemény időpontja (19); d) egy személy egy testrésze (20).

A (16)–(20)-as mondatokban a *-nak/-nek* ragos névszók szerkezetileg egy névszói fejnek vannak alárendelve, ez pedig különbözik a további *-nak/-nek* ragos konstrukcióktól. Ahogy a tanulmány korábban említette, ennél a funkcionál felmerül annak a gyanúja, hogy itt a *-nak/-nek* egy homonim változatával találkozunk. Ennek a vitának az eldöntésében segíthet az is, hogy az adatközlők hová sorolták a datívusz és genitívusz közötti átmeneteket.

A birtokos részeshatározó a datívuszi funkcióhoz áll közelebb: a *-nak/-nek* ragos névszó egy ige bővítménye, és feldolgozható egy szituáció kedvezményezettjeként vagy kárvallottjaként, de egyeztetve van egy birtokos személyjeles névszóval személyben. A datívusz possesszívus a genitívuszi funkcióhoz áll közelebb: a *-nak/-nek* ragos névszó a birtoklást kifejező (kifejtett vagy kifejtetlen) *van/nincs* ige bővítménye, és szintén egyeztetve van személyben egy birtokos személyjeles névszóval.

A birtokos részeshatározó (21) valóban a datívuszi csomópontba került, míg a datívusz possesszívusz (22) a genitívusziba:

- (21) #11 A bizottsá**gnak** egy hónap áll rendelkezésére.
 (22) #6 Vége a hangskodás**nak**.

Ez azt jelenti, hogy az adatközlők analógiákat éreztek ezek és a további datívuszi/genitívuszi funkciók jelentéseinek feldolgozásában.

A harmadik nagy ágba három, ezektől eltérő jelentésű funkció került. Eléggé elkülönülve, minden mástól alacsony Y-értéknél elválva jön a téri viszony kifejezése (23). A mentális folyamat, kiértékelés végpontjának kidolgozása (24) és az eredmény-állapot kifejezése (25) viszont egymáshoz közel kerültek a dendrogramon. A (23)–(25) viszont a datívuszi és genitívuszi csomóktól jellemzően elkülönülnek.

- (23) #1 A szörfös a parti kövek**nek** csapódott.
 (24) #8 János festő**nek** kiváló.
 (25) #2 A nagymamám a málnát szörp**nek** teszi el.

A dendrogramon (l. 1. ábra) tehát három nagy jelentéscsoport különül el. Az egyik a datívuszi, a másik a genitívuszi, a harmadik pedig az ezektől eltérő funkciók csoportja. Az eredmények segítenek abban, hogy lássuk: a datívuszi és a genitívuszi funkciók jelentésstanilag is összefüggnek, a közöttük lévő átmeneti jelentések elhelyezkedése pedig arra enged következtetni, hogy a jelentés kiterjesztése az eredeti, helyviszony-jelöléstől a datívuszi funkciókon keresztül a genitívusziig motivált.

4.2. A -hoz/-hez/-höz rag

Elsődlegesen ez is helyviszonyt konstruál meg. A kártyák között egyetlen olyan volt, amelyben a rag egy névutói konstrukcióban jelenik meg (26): a *vmihez képest* ragvonzó névutó névszóján. A 2. ábrán látszik, hogy ez a szerkezet az összes többi-től elválik, ráadásul nagyon alacsony Y-értéknél. A névutós konstrukció egyszerre különült el strukturálisan is a további konstrukcióktól, valamint a szerkezet nagyfokú szemantikai absztraktsága is oka lehetett annak, hogy ennyire eltávolodik a gráfon a többi adattól.

- (26) #18 A régebbi LG mobil**hoz** képest meglehetősen furcsán néz ki az új.

Továbbá a 20 kártya közé két olyan is került, amelyben a *-hoz/-hez/-höz* ragos névszó a *köt* 'kapcsolódik' ige egy-egy származékának vonzataként fordul elő. Ezekben az esetekben a szemantikai különbözőség azonban „felülírta” a strukturális hasonlóságokat. A #15-ös mondat hamar különválik a többi mondatától, a #11-es azonban további, összetartozást kifejező funkciójú ragokat tartalmazó mondatokkal került egy csoportba (l. (27)–(30)).

- (27) #15 Pályázni csak határidő**höz** kötötten lehet.
 (28) #11 A szervezetek pártok**hoz** egyáltalán nem kötődnek.
 (29) #12 Az agave a liliumok családjá**hoz** kapcsolódik.
 (30) #20 Az úri társaság**hoz** tartozás nem volt kedvemre való.

Hiába volt a struktúra hasonló a #15-ös és a #11-es mondat között, a 'valamihez tartozás' mint jelentés erősebb motivációnak bizonyult a csoportok létrehozásakor.

4.3. A *-nál/-nél* rag

Ahogy a tanulmányban korábban szó volt róla, ennél a ragnál jöttek létre a leginkább elkülönülő csoportok. A #8-as és a #12-es mondatokat a 25-ből 24 adatközlő egy csoportba sorolta. Közel kerültek hozzájuk a #11-es és a #14-es is (l. 31–34):

- (31) #8 A színészek**nél** Dr. House karaktere a legnépszerűbb.
- (32) #12 Gyermekek**nél** intő jel lehet a hirtelen súlyvesztés.
- (33) #11 Eltökéltétség**ből** nem volt hiány a kenusok**nál**.
- (34) #14 Sokak**nál** jelentkeztek a csontritkulás tünetei.

A (31)–(34)-ben közös az, hogy a *-nál/-nél* rag humán szereplőt kidolgozó névszókra kerül rá.

A 3. táblázatban felsorolt funkciók gyakoriságából látszik, hogy a valamivel való összehasonlítás funkciójának kifejezése az egyik legjellemzőbb. A kártyák közé 3 ilyen került, a #4-es, #16-os és #17-es; ezek közül azonban csak az utóbbi kettő alkot egy csoportot (l. (35)–(36)):

- (35) #16 A számlám a vár**tnál** lényegesen magasabb.
- (36) #17 A felelősök különb**nél** különb kritériumrendszereket állítanak föl.

A #4-es mondat azonban a különféle helyviszonyokat kidolgozó példák közé sorolták be (l. (37)–(40)):

- (37) #4 Az autóbusz nem jutott Budapest**nél** messzebbre.
- (38) #5 Marianna a konyhában ült gyertyafény**nél**.
- (39) #9 A mikrofon**nál** Bóti Attila.
- (40) #1 Csak öt percig maradtam anyám**nál**.

A hasonlító szerkezet egyik tipikus konstrukciós sémája a *-bb* jeles középfokú melléknév (vagy határozószó), és egy *-nál/-nél* esetraggal ellátott névszó, amely kifejezi az összehasonlítottak közül azt a szereplőt, amelyikre az összehasonlítás alapja kevésbé jellemző. A *Budapestnél messzebbre* ennek a szerkezeti sémának megfelel, mégis másik csoportba került. Ez azért lehet, mert a *-nél* rag ebben az esetben egy olyan névszóra kerül, amely földrajzi névként (tulajdonnévként) a fizikai térben konkrét helyszínt jelöl ki. Így helyviszonyt kidolgozó szerkezetekkel kerülhetett egy csoportba. Ebben az esetben tehát annak a névszónak a jelentése, amelyre az esetrag került, nagymértékben befolyásolta a döntéshozatalt, illetve a *jut* ige is olyan folyamatot dolgoz ki, amely során valaki (valami) helyváltoztatást végez.

Az elemzések azt mutatják, hogy nem lehet pontosan tudni, hogy az anyanyelvi beszélők a csoportosítási feladat során a döntéseiket mi alapján hozták meg. Tudatosan nem kérdeztem meg a beszélőket a döntéseik okáról, ezzel akartam elkerülni, hogy túlságosan reflexívek, illetve önreflexívek legyenek a folyamat során. Így természetesen az sem tudható, hogy korábbi, oktatásban elsajátított ismereteik mennyiben befolyásolták őket a döntéshozatalt. Azt viszont láthatjuk, hogy a szerkezeti és a jelentésbeli hasonlóság egyaránt motiválta a csoportosítási döntéseket.

5. Összefoglalás

A tanulmányban egy olyan empirikus kutatási módszert mutattam be, amelyet magyar nyelvi anyagon még nem használtak. A csoportosítási feladat segíthet abban, hogy az esetragok poliszémiáját egy újfajta nézőpontból lehessen vizsgálni: a nyelvhasználói intuíciók szerint. A kísérletben három esetragot vizsgáltam: a vizsgálat fő fókusza a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetének feltárása volt, de a *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* ragokkal is elvégeztem a kísérletet.

A módszer nagyobb megbízhatósága érdekében a mintául szolgáló kísérlet módszertanán több ponton változtattam. A kártyák kiválasztásához egy előzetes korpuszalapú vizsgálatot végeztem mind a három esetraggal, hogy az egyes funkcióik korpuszban előforduló gyakoriságát meg lehessen állapítani.

A csoportosítási feladat elvégzése után a számított adatokból hierarchikus klaszteranalízissel dendrogramok készültek, amelyek megmutatják, milyen nagyobb csomópontokat lehet találni a jelentések között. Az összefüggőbb jelentések egy csoportot alkottak az ábrákon.

Az ábrák elemzése alapján a következők láthatók. A *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetében a korpuszvizsgálathoz hasonlóan itt is két nagyobb csomópont rajzolódik ki: a datívuszi és a genitívuszi csomópontok. A kettő közötti átmeneti jelenségek: a datívusz possesszívusz és a birtokos részeshatározó a nekik analogikusan megfelelő csomópontokba kerültek. Ez azt erősíti, hogy a genitívuszi funkció jelölése is a poliszém jelentésstruktúra része. A *-hoz/-hez/-höz* és a *-nál/-nél* ragok vizsgálatában láthattuk, hogy a jelentés mellett a strukturális sajátosságok szintén befolyásolhatják az eredményeket, még akkor is, ha a feladat jelentésbeli besorolást kért. Így előfordult olyan is, hogy a funkció szerinti besorolás az előzetes vizsgálatban más eredményt hozott, mint a nyelvhasználók saját intuíciói szerinti besorolás. A csoportosítási feladat közelebb vihet minket azokhoz a konceptuális struktúrákhoz, amelyek a nyelvhasználók jelentésképző folyamatait sémaként irányítják.

Hivatkozások

- Cuyckens, Hubert – Britta Zawada 2001. Introduction. In Hubert Cuyckens – Britta Zawada (szerk.) *Polysemy in Cognitive Linguistics. Selected papers from the International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, 1997*. (Current Issues in Linguistic Theory 177) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. ix–xxvii. doi:10.1075/cilt.177.02cuy.
- Divjak, Dagmar – Stefan Th. Gries 2008. Clusters in the mind?: Converging evidence from near synonymy in Russian. *The Mental Lexicon* 3/2:188–213. doi:10.1075/ml.3.2.03div.
- Elekfi László 1993. Eltűnően van-e a magyar birtokos részeshatározó? In Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.) *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK. 35–45.
- Fried, Mirjam 2014. From semantic to interactional dative: a preliminary investigation. In Michaela Martinková – Markéta Janebová – Jaroslav Macháček (szerk.) *Categories and Categorical Changes: The Third Syntactical Plan and Beyond*. Olomouc: Palacký University. 12–20.

- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Janda, Laura A. 1993. *A Geography of Case Semantics. The Czech Dative and the Russian Instrumental*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 428–449.
- Korompay Klára 1991. A névszórágózás. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2017. Az evidencialitás és a modalitás. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan. (A magyar nyelv kézikönyvtára)* Budapest: Osiris Kiadó. 467–494.
- Ladányi Mária 2008. Van-e genitivusz a magyarban? In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. (Uralisztikai Tanulmányok 18)* Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány. 522–534.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan. (A magyar nyelv kézikönyvtára)* Budapest: Osiris Kiadó. 503–662.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari – Khalid Choukri – Thierry Declerck – Hrafn Loftsson – Bente Maegaard – Joseph Mariani – Asuncion Moreno – Jan Odijk – Stelios Piperidis (szerk.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. Reykjavik: European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Pomázi, Bence 2019. An empirical method to distinguish the meanings of three case suffixes in Hungarian. *Język. Komunikacja. Informacja* 14:33–52.
- Rácz Endre – Szemere Gyula 1985. *Mondattani elemzések*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Radden, Günter – Klaus-Uwe Panther 2004. Introduction: Reflexions of motivation. In Klaus-Uwe Panther – Günter Radden (szerk.) *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin, New York: Mouton De Gruyter.
- Rosch, Eleanor H. 1973. Natural categories. *Cognitive Psychology* 4/3:328–350. doi:10.1016/0010-0285(73)90017-0.

- Sandra, Dominiek – Sally Rice 1995. Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist’s or the language user’s? *Cognitive Linguistics* 6/1:89–130. doi:10.1515/cogl.1995.6.1.89.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics Vol 1. Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017a. *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára) Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára) Budapest: Osiris Kiadó. 207–502.

A szerzőről

Pomázi Bence az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának utolsó éves doktorandusza a Magyar nyelvészet program Leíró nyelvészet alprogramján. Az ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont Lexikológiai Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Elérhetősége: pomazi.bence@gmail.com

Az *ott* szokatlan szerepei Igeköető, diskurzuspartikula

Kocsány Piroska
DE Germanisztika Intézet

Összefoglaló

Az *ott* határozószó redundáns használata (= ahol a mondatban szerepel a nominális helymegjelölés is, vö. *Éva ott állt a kapuban* versus *Éva a kapuban állt*) összevethető a hasonló irányhatározós szerkezetekkel (*Éva belépett a szobába*). Az irányhatározós szerkezetben az ige terminatív igeköetővel (*be-*) áll. Ennek analógiájára vezeti be É. Kiss Katalin a lokatív igeköető fogalmát (*ott/kint/bent* stb.), amelynek használata beleilleszkedik az igeidőrendszer fokozatos átalakulásába az ómagyar kortól napjainkig: a nézőponti aspektust hordozó formákat felváltja a szituatív aspektust támogató igeköetőrendszer. A dolgozat ezt a tételt próbálja továbbgondolni, különös tekintettel azokra a példákra, amelyekben egy inchoatív jelentésű időhatározó kijelöl egy időbeni vonatkozási pontot, ahonnan egy folyamatra/állapatra rátekintünk. Ez az együttállás kiváltja az *ott* mint igeköető in statu nascendi létét, és magyarázni tudja azokat az eseteket, amelyekben az *ott* a nominális helymegjelölés mellett kötelező, valamint azokat is, amelyekben a redundáns *ott* használatát stratégiai-pragmatikai tények indokolják. Az *ott* lokális jelentése az érvelésben összekapcsolódik a temporális jelentéssel, a temporális jelentés pedig elvezet a temporális perzisztencia kifejeződéséhez. Ennek sajátos megjelenésével találkozunk az *ott* mint diskurzuspartikula használata során.

Kulcsszavak: aspektuális, temporális és lokális jelentés, grammatikalizáció, diskurzuskiegészítéssel teszt, benyomáskeltés

1. Bevezetés

Az *ott* szócska igazi határjelenség. A lexikonban mint önálló határozószó vagy határozószói névmás (az elnevezést I. Kugler–Laczkó 2000: 155) szerepel. Bizonyos mondatbeli helyzetben az igeköetőkhöz hasonlóan viselkedik, ennek megfelelően jelenik meg a különböző kérdéseket felvető kutatásokban (Deme 1959; Schlachter 1995; Kiefer–Ladányi 2000; É. Kiss 2004a; 2006a; Forgács 2005). Ez a szerepe elválaszthatatlan az ige szemantikájától (Komlósy 1989; Schlachter 1995; É. Kiss 2004a; 2006a) és a helyhatározók mondatbeli pozíciójától (É. Kiss 2004b; 2005a), ugyanakkor választható konstrukciók esetében a választását pragmatikai és/vagy stilisztikai tényezők is befolyásolják (Schlachter 1995; Kocsány 2001; 2013; Forgács 2005). Tehát egyszerre (morfo)szintaktikai, szemantikai, pragmatikai és stilisztikai keretbe illeszkedő, azon belül leírható, sokszínű jelenség, amely felkínálja a lehetőséget, hogy ezek között a szerepek között összefüggést keressünk.

Szótári leírása szerint az *ott* (1) deiktikus határozószó vagy (2) határozószói névmás anaforikus funkcióban:

(1) – Hol az olló? – Ott (van).

- (2) A múzeumba megyünk. Ott találkozunk Évával.

Az *ott* előfordulhat értelmezős szerkezetben, megelőzve és kiegészítve a vele azonos referenciájú nominális helymegjelölést:

- (3) a. Ott, a bejáratnál állt Éva, kezében az elmaradhatatlan kosárral.
b. Éva ott, a bejáratnál állt, kezében az elmaradhatatlan kosárral.

Különleges, redundánsnak tűnő használatra lehetünk figyelmesek azonban azokban a mondatokban, ahol az *ott* az ige előtti helyet foglalja el, de a mondatban mintegy ismétlődve megjelenik a nominális helymegjelölés is:

- (4) a. Éva *ott állt a bejáratnál*, kezében az elmaradhatatlan kosárral.
b. *A bejáratnál ott állt* Éva, kezében az elmaradhatatlan kosárral.

Ez a használat különös figyelmet érdemel. Hiszen mondhattuk volna ezt is:

- (4) c. Éva *a bejáratnál állt*, kezében az elmaradhatatlan kosárral.
d. *A bejáratnál állt* Éva, kezében az elmaradhatatlan kosárral.

A következőkben ezt a redundánsnak nevezhető *ott*-ot veszem górcső alá. Arra a kérdésre keresek választ, hogy mi indokolhatja a megjelenését, továbbá lehet-e, és ha igen, miért és milyen feltételek mellett ezt a határozószót speciális igeekötőnek tekinteni. Ehhez megvizsgálom az igeekötők szintaktikai és szemantikai szempontú osztályához való tartozás lehetőségét (2. és 3. rész), és megpróbálom bemutatni azokat a tényezőket, amelyek a redundáns *ott* használatát a jelen nyelvhasználatban irányíthatják (4. rész). Végül kitérek az *ott* egy meglepő, a diskurzuspartikulákra emlékeztető viselkedésére (5. rész). A dolgozat ezzel az *ott* két szokatlan használatának és e használatok lehetséges összefüggésének leírására vállalkozik.

2. Első közelítés: az igeekötők, az igemódosítók és az *ott*

Az igeekötő a szóalkotás szempontjából különleges esetnek számít. Az igeekötős ige ugyanis egyfelől lehet lexikalizálódott alakzat, másfelől viszont nem zárt lexikális egység, mert a mondatban alkotórészei szintaktikai szabályokat követve elmozdulhatnak (Kiefer 2003: 177). Az igeekötős igeek eszerint egyfelől (a képzett szavakhoz hasonlóan) szótári egységek (Gyuris–Kiefer 2008: 244), ugyanakkor az igeekötők a szintaxis szempontjából az igemódosítók¹ közé tartoznak, amennyiben a szintaktikai struktúrában ugyanazokat a formációkat mutatják. Tehát semleges mondatban² közvetlenül az ige előtt állnak, ha pedig más mondatrész kap hangsúlyt, és kerül az ige előtti fókusz helyzetbe, akkor az ige mögé sorolódnak. Nézzük a következő párhuzamos példákat:

- (5) a. Tom *fehérre* festette a kerítést. → Ben festette *fehérre* a kerítést.
b. Éva reggel *újságot* olvasott. → Éva reggel olvasott *újságot*.
c. Éva reggel *megírta* a levelet. → Éva reggel írta *meg* a levelet.

¹ A terminus meghatározását I. É. Kiss–Kiefer–Siptár (1998: 33ff.).

² A semleges (hangsúlyozású), másképp lapos prozódiajú mondat meghatározását I. Komlósy (1989: 339).

Szemantikai szempontból mind az igemódosítók, mind az igekötők az igével együtt komplex igei jelentést képeznek. (= Az *ír* egyszerű, a *levelet ír* komplex jelentés. Hasonlóan az *ír* egyszerű, a *megír* komplex jelentést hordoz.) Ugyanakkor az igekötő jelentősen eltér a többi igemódosítótól. Kiefer Ferenc (2003; 2007) amellett érvel, hogy míg a névszói igemódosítót alapvetően vonzatként tudjuk meghatározni, az igekötő nem az ige vonzata a mondatban, nemcsak szintaktikai, hanem lexikális jelenség is, amely új vagy módosított jelentést adhat az igének (l. például *sír – felsír, söröz – besöröz*). Emellett további fontos lexikális és morfológiai kritérium, hogy az igekötős igék tovább képezhetők, a névszós szerkezetek nem (vö. *megérkezik* → *megérkezés* versus *fehérre fest* → **fehérfestés*), és az igekötők meg is kettőzhetők (*fel-feldob*). Mindezt az igekötők az igemódosítóknak csak nagyon speciális esetét képviselik (Kiefer 2003; 2007).

Ami ráadásul az *ott*-ot és a többi hasonló lokális helyhatározót illeti (*kint, fent* stb.), ezek ugyan szórendi szabályozottságuk tekintetében úgy viselkednek, mint az igemódosítók, de ugyanakkor pontosan ugyanezt a szabályt követik az egyéb szabad határozók is, l. a következő példában a *kint* és a *forrón*: *Éva kint olvas a teraszon.* → *Éva olvas kint a teraszon.* // *Éva forrón szereti a levest.* → *Éva a levest szereti forrón.* Mármost ezek a szabad határozók nem vonzatok, nem az ige argumentumai, tehát nem is igemódosítók még speciális változatként sem. Másfelől, bár akadnak alkalmi lexikalizálódott esetek (*kint-tartózkodás*), a lokális határozókból sem keletkeznek továbbképzett lexémák. Eszerint az igekötőkre emlékeztető lokális határozók (és közöttük az *ott*) Kiefer Ferenc idézett érvelésében nem (vagy csak igen specifikus esetként) számítanak igemódosítóknak, és nem számítanak igekötőnek sem (Kiefer 2003; 2007: 232kk.).³

Mindez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egyedi, ritka, lexikalizált igekötős változatok fel ne tűnjenek (például *abbahagy, egyetért, ellentmond*), és eszerint ilyen egyedi lexikalizált esetnek tekinthetjük azt a néhány igét is, amelynek speciális igekötője éppen az *ott* lokális határozó. A szakirodalom egyfajta morfológiai és lexikonbeli zárványként három olyan komplex igét említ meg, amelyben az *ott* szó igekötőnek számít, ezek a következők: *otthagyt, ottfelejt, ottmarad* (l. Kiefer–Ladányi (2000: 481); Kiefer (2003: 185)) hozzáteszi az *ottveszik* [másképp *ottvész*] alakot is). Ezekkel az igékkel összefűzve az *ott* a mondatban ugyanúgy viselkedik, mint a legtöbb igekötő: az ige előtti és az ige utáni helyét a mondat fókuszának milyensége és a mondat hangsúlyviszonyai írják elő.

- (6) A család elköltözött, a kutyát egyszerűen *otthagyták*. → A kutyát nem *hagyták ott*, csak elköbörgött.

Az *otthagyt* típusú igékben speciális igekötőként lexikalizálódott *ott* is tekinthető redundánsnak, amennyiben ezen azt értjük, hogy a mondatban kifejtve szerepel az *ott*-tal azonos referenciájú névszói helymegjelölés is.

- (7) a. A kutyát *otthagyták* az országúton.
b. A kutya *ott* állt az *ajtóban*.

³ Az irányjelentésű névutók, mint például *oda, rá* stb. ugyanakkor a termékeny igekötő állományhoz tartoznak, l. Kiefer (2007: 241).

A (7b) mondatbeli redundáns *ott* azonban, szemben a lexikalizálódott esetekkel, közties állapotot képvisel egyfajta „látszatra igeikötő” és „mégsem igeikötő” státusz között a következők okán: nem igeikötő, mert ellentétben az igeikötőkkel, fókuszba emelt nominális helymegjelölés esetében nem mozdul el az ige mögé – viszont grammatikai tényként is elkönnyvelhető, hogy ebben a helyzetben kötelezően törölődik. Vessük össze ezeket a példákat:

- (8) a. A kutyát otthagyták az országúton. →← A kutyát az országúton hagyták ott.
 b. A kutya ott állt az ajtóban. →← *A kutya az ajtóban állt ott.⁴

Valóban van tehát különbség a kivételnek tekintett lexikalizálódott esetek (*otthagyt*, *otthamarad*, *ottfelajjt*) és a redundáns *ott*-ot tartalmazó esetek (*ott áll*) között. Az *otthagyt* előtagja (igeikötője) „elvesztette” deiktikus jelentését, és összeolvadt az ige jelentésével. A *kutyát 'otthagyták* mondatban nem konkretizálódik a hely, a hangsúly az ige 'elhagy, elfelejt, mellőz' stb. jelentésén van. Ezzel szemben *A kutya 'ott 'állt* mondathoz hozzá kell gondolnunk a társalgási univerzumból a konkrét helyet. A prozódiai viszonyok sem azonosak, l. a hangsúlyokat jelző aposztrófokat. Mégis, ha a mondatban megjelenik a nominális helymegjelölés, a hangsúlyviszonyok hasonlók lesznek – bár a redundáns *ott* mellett adott esetben, vagyis a beszélő szándéka szerint az ige is kaphat nyomatékot (l. (9d)), az igeikötővé vált *ott* mellett viszont nem (l. (9b), hasonlóan Deme (1959) is):

- (9) a. A 'kutyát 'otthagyták az 'országúton.
 b. *A kutyát 'ott 'hagyták az országúton.
 c. A 'kutya 'ott állt az 'ajtóban.
 d. A kutya 'ott 'állt az 'ajtóban.

A (9a) és (9c) példával szemléltetett hangsúlybeli hasonlóság amellett szól, hogy a redundáns proadverbiális *ott* mégis összefügg a már lexikalizálódottnak tűnő igeikötős esetekkel.

Van még egy további tényező, amely a redundáns *ott* grammatikalizációját támogatja, ez pedig a mélyhangrendűség. A közelre mutató, magas hangrendű *itt* alak (talán a kognitív proximitás okán) kevés kivételtől eltekintve megőrzi kontextusfüggő deiktikus jelentését. A mély hangrendű *ott* viszont, úgy is, mint lexikalizálódott igeikötő-zárvány és úgy is, mint redundáns proadverbiális szintaktikai jelenség, ezzel a tulajdonságával szépen illeszkedik a névmások és korrelátumok grammatikai rendszerébe, l. pl. az ilyen eseteket:

- (10) Péter köszöntötte a hölgyet, de az nem válaszolt. Senki sem tud úgy írni, ahogy te. *Olyan* lakást szeretnék, amilyent az újságban láttunk.

Összefoglalva a mondottakat, a redundáns *ott* első közelítésre, ha nem is igazi igeikötő, de valamiképpen szabályozott grammatikai jelenségnek tűnik a fókuszba emelt nominális helymegjelöléssel együtt járó, *esetenként kötelező törlés*, semleges mondatban az *igeikötős igékkel azonos hangsúlyviszonyok lehetősége* és a *mélyhangrendűség* okán. Néhány ige esetében pedig az *ott* tekinthető minden tekintetben szabályosan viselkedő igeikötőnek.

⁴ A példa csak úgy működne, ha az *ott* mint deiktikus határozószó külön kijelentést képezne: *Az ajtó mögött állt, ott* (+ rámutató gesztus).

Emellett észre kell vennünk azt a párhuzamosságot, amelyet a célra mutató igekötős szerkezetek és a lokális határozószókkal alkotott szerkezetek mutatnak (például: *Péter odament a fiúhoz. Péter ott állt a kapuban.*), még akkor sem, ha tudomásul vesszük, hogy ellentétben az *ott*-tal, a termékeny igekötővel alkotott, célra irányuló igék esetében az ige után következő igekötő nem törődik (*Péter a fiúhoz ment oda* → ← **Péter a kapuban állt ott*).

A következőkben tehát célszerű közelebbről megvizsgálni az ige előtti *ott* lehetőségeit, egyfelől az igekötők (szintaktikai) funkciója, másfelől az igék (szemantikai) minősége szerint.

3. Az ige előtti *ott* az igekötők között

3.1. Az igekötő használatának növekvő súlya a magyar nyelv történetében

A lokatív igekötők kategóriáját, amelyekhez az *ott* is tartozhat, együtt kell látnunk azzal a változással, amely a magyar nyelv története során az ómagyar kor óta az igeidők használatában végbement. Ez a változás a háttere É. Kiss Katalin igekötőelméletének, amelyben az *ott* mint igekötő jelenik meg (É. Kiss 2004a; 2005b; 2006a; 2006b). Az igeidők előfordulása és használata sok nyelvben, köztük a magyarban nem választható el az aspektustól. Az aspektus pedig nem függetleníthető az eseményszerkezet (ontológiai fogantatású) fogalmától.⁵ Carlota Smith monográfiáját követően (Smith 1991) a szakirodalom megkülönbözteti a situációs aspektust és a nézőponti aspektust. Mindkét aspektus a mondatban megvalósuló, mondatszintű kategória.

A situációs aspektus alapját az ige belső időszerkezete és a mindenkori predikátum argumentumaival való összjátéka képezi. A belső időszerkezet (eseményszerkezet) típusa szerint Carlota Smith öt alapkategóriát különböztet meg.⁶ Zeno Vendler (1967) négy alapkategóriájához (1. állapotok, 2. folyamatok vagy más szóval cselekvések, 3. teljesítmények, 4. eredmények) hozzáfűz egy ötödiket, a pillanatnyi események (szemelfaktívumok) kategóriáját. Ezeket a típusokat a [\pm statikus], [\pm duratív] és [\pm telikus] jegyek eloszlásával jellemzi. A durativitás több pontból összeálló időintervallumot jelent, a telicitás inherens végpontot feltételez. A durativitás és a telicitás nem jelent ellentétet.

⁵ Az aspektus és az eseményszerkezet összefüggéseiről részletesen I. Kiefer (1998; 2007). Az eseményszerkezet gazdagabb az aspektuális szerkezet lehetőségeinél, ez utóbbiak levezethetők az eseményszerkezet lehetőségeiből (Kiefer 1998: 79). A jelen dolgozatban is hivatkozott alapmű, Zeno Vendler dolgozata négy eseményszerkezetet tárgyal (Vendler 1967). Részletesebb vizsgálatok ennél sokkal több típust tárnak fel, I. Kiefer (2007).

⁶ Carlota Smith elméletének részletes bemutatását és bírálatát I. Kiefer (2007: 296kk.), továbbá Németh (2009; 2012: 26kk., 64kk.). Németh Boglárka számos friss meglátást és új megoldási javaslatot tartalmazó monográfiájában (Németh 2012) Smith kétszintű modelljéből indul ki, ezt a modellt módosítja, és alkalmazza a magyar aspektusrendszerre, különös tekintettel a statikusságra. A situációs aspektus osztályait a [\pm telikus] jeggyel és a [\pm statikus] jegy helyett a [\pm dinamikus] jeggyel határolja el. A részletesen kidolgozott, négy kritériummal (homogenitás, non-alternáció, non-ágentivitás, inherens perzisztencia) definiált statikusság nem azonos a Vendlernél és nyomában Smithnél megjelenő, egyszerű *állapot* kategóriával, illetve a [+ statikus] jegy meglétével.

1. Az állapotok statikusak és duratívak, de nem telikusak, vagyis nem behatároltak, például: *Péter tudja az egyszeregyet.*
2. A folyamatok duratívak, nyilvánvalóan nem statikusak és eredendően nem is telikusak, például: *Két órán át rajzolt egy kertet.*
3. A teljesítmények lehetnek duratívak és telikusak, vagyis jelentésük egybefoglalhat egy időintervallumot és egyúttal annak határpontját is, például: *Éva rajzolt a táblára egy virágot.*
4. Az eredmények egyedüli jellemzője, hogy telikusak, például: *Végre elértük a csúcst.*
5. A szemelfaktívumokra egyik jegy sem érvényes, például *Péter tüsszentett.*

Az eseményszerkezet öt típusát ugyan az ige jelentése hordozza, a típusok mégis sokszorosan összefüggnek a mondat egyéb tényezőivel, tehát függnek például az igeidőtől, az argumentumok milyenségétől, az állítmányhoz kapcsolódó határozóktól és esetenként számos egyéb egyedi lexikális, pragmatikai vagy kontextuális tényezőtől. Például egyes igék jelen időben [- telikus] folyamatot,⁷ múlt időben viszont [+ telikus] teljesítményt fejezhetnek ki: *Éva rajzol egy kertet* →← *Éva rajzolt egy kertet*. Megfelelő időhatározókkal (üggyevezett időmódosítókkal, l. Kiefer 2007: 39; Gyuris–Kiefer 2008) ugyanaz az állítmány kétféleképpen is értelmezhető: *Éva két órán át rajzolt egy kertet* ([- telikus]) →← *Éva két óra alatt rajzolt egy kertet* ([+ telikus]). A névszói argumentum számossága is befolyásolja az esemény milyenségét: *Éva almákat evett* ([- telikus]) →← *Éva evett egy almát* ([+ telikus]).⁸ A szituációs aspektus mindezeket a lehetőségeket képviseli mint univerzális nyelvi jelenség, amelynek az egyes nyelvekben különböző szinteken különféle megvalósulásaival találkozhatunk. Ami általában fontos jellemzője a szituációs aspektusnak, az az aspektus morfológiai jelöltségének hiánya.

A nézőponti aspektust másfelől éppen a grammatikai jelöltség jellemzi, összefüggésben a külső időviszonyokkal (amelyek leírhatók például a Reichenbach-i eseményidő, beszédidő, referenciaidő kategóriákkal – Reichenbach 1947) és azok inflexiói megjelenítésével. A nézőponti aspektus abban az értelemben lehet például imperfektív vagy perfektív, hogy egy adott eseményt csak egy részletében ragad meg (imperfektív), vagy az egészre összpontosít, beleértve annak kezdő- és végpontját is (perfektív). A nézőponti aspektus – ellentétben a szituációs aspektussal – nem univerzális nyelvi-grammatikai kategória.

Németh Boglárka a következőképpen határozza meg a szituációs és a nézőponti aspektust: „A szituációs aspektus a mondatban kompozicionálisan jelölt kategória, mely a leírt szituációhoz rendelt eseményszerkezetet konvencionálisan meghatározott, nyelvileg kódolt jegyekkel fejezi ki.” (Németh 2012: 64) „A nézőponti aspektus

⁷ Ha jövő időben értelmezzük a kijelentést, akkor [+telikus] jelentést kaphat.

⁸ Ezeket és a hasonló jelenségeket a szakirodalom az aspektus kompozicionalitása fogalom alá rendezve tárgyalja, l. Kiefer (2007: 49kk.). A problémakör kritikus áttekintését l. Németh (2012: 70kk.) és az ott hivatkozott fejezetekben is. Emellett Wacha Balázs írásaiban számos egyéb, kontextuálisan vagy pragmatikailag értelmezhető lehetőségre figyelhetünk fel (Wacha 1976; 1989; 2001). É. Kiss Katalin hivatkozik Bende Farkas Ágnes hasonló jellegű példáira is, többek között arra az érdekes megfigyelésre, amely a telicitást a szöveg első, kezdő mondatának lehetőségével vagy kérdésességével fűzi össze (Bende-Farkas (1995), idézi É. Kiss (2004a: 21); É. Kiss (2006a)).

egy, az előzőtől különböző aspektuális szint, melynek kategóriáit nem az igék vagy nagyobb egységek inherens szemantikai jegyei határozzák meg, hanem általában valamilyen grammatikai eszköz (morfológiai elem vagy perifrasztikus kifejezés) formájában jelöltek, és funkciójuk, hogy segítségükkel a beszélő az adott predikátumhoz rendelt eseményszerkezet valamely szakaszát vagy az eseményszerűség kvantifikációs jegyei által meghatározott szakaszt helyezi fókuszba” (Németh 2012: 66). Mind É. Kiss Katalin, mind Németh Boglárka hangsúlyozza (különböző szemzőgből és céllal, különböző érvelési keretben) a kétféle aspektus összefüggését.⁹

A magyar nyelv korábbi állapotában az írásos emlékek alapján jelen volt a grammatikailag jelölt nézőponti aspektus (l. ezeket az alakokat: *mond*: egyszerű jelen, *mondott*: befejezett jelen, *monda*: egyszerű múlt, *mond vala*: befejezetlen múlt, *mondott vala*: befejezett múlt; É. Kiss (2005b: 422), Reichenbach (1947) kategóriái nyomán). A későbbiekben emellett általánossá vált az igekötők használata a telicitás jelölésére, vagyis egy többé-kevésbé szabályozott rendszer alakult ki a szituatív aspektus formai megjelenítésére. É. Kiss Katalin vizsgálatai azt igazolják, hogy bizonyos részrendszerekben (= eseményszerkezetük alapján leírható igecsoportokban és adott esetben az ige argumentumának mivoltától függően) kialakult egyfajta rendszerszerű szituatív aspektus, és ezzel párhuzamosan kopott ki a korábbi rendszerszerű nézőponti aspektus a múlt idő paradigmájából (É. Kiss 2005b; 2006b). Ennek oka az lehet, hogy a szituációs aspektus jelentésbeli hozzávétele és a telicitás és atelicitás egyre pregnánsabb elkülönítése (éppen az igekötőhasználat révén) redundánssá tehető a nézőponti aspektus perfektív és imperfektív kettősségét. Más szóval: a szituációs aspektus alapján kikövetkeztethető volt a nézőponti aspektus, ezért ennek megkülönböztető jelölése szükségtelenné vált.

Abban a folyamatban, amelyben a grammatikailag jelölt nézőponti aspektus kiszorult a paradigmából, és helyette megjelent a rendszerszinten jelölt szituációs aspektus, az igekötők játszották a főszerepet. É. Kiss Katalin meggyőző érvekkel támasztja alá ezt a folyamatot (É. Kiss 2004a; 2006a). Kiindulópontja az atelikus – telikus viszonylatban rögzíthető változás/váltás (change). Carol Tennyre hivatkozva a telikus mondatok három típusát különbözteti meg (Tenny 1994). Ezek a következők:

1. a határpontos állapotváltozást leíró mondatok
(*A hús megfőtt // Éva felszeletelte a tortát*),
2. a határpontos helyváltozást leíró mondatok
(*Zsuzsa beszaladt [a szobába] // János letette a könyvet [az asztalra]*) és
3. azok a mondatok, amelyek létrehozást vagy keletkezést írnak le
(*János [meg]írt egy levelet // Született egy ikerpár*).

⁹ „The possibility of deriving viewpoint aspect from situation aspect casts doubt on claims that situation aspect and viewpoint aspect represent two independent systems” (É. Kiss 2006b, Smith elméletének helyesbítő cáfolataként). „A nézőponti aspektus [...] nem tekinthető a szituációs aspektustól független kategóriának, mivel az esetek nagy részében megváltoztatja a mondat által kifejezett szituációs aspektust. [...] célszerűnek tűnik a szituációs aspektus osztályait tekinteni az aspektus alapkategóriáinak, a nézőponti aspektust pedig egy kompozicionális modell részrendszereként (is) vizsgálni” (Németh 2012: 74, a két részrendszer [szituációs versus nézőponti aspektus] különállását, illetve összefüggésüket képviselő szakirodalom ismertetésével).

A harmadik típus esetében az igekötő jelenlétét (és hiányát) speciális szabályok kötik meg, ezekre az *ott* vizsgálatában nem szükséges részletesen kitérni. Azt viszont É. Kiss Katalin kutatásai alapján tényként elfogadhatjuk, hogy a mai magyar nyelvhasználatban az igekötő nélkül használt, állapotváltozást, illetve helyváltoz(tat)ást kifejező állítmányok mindig atelikusak, határpont nélküliek.¹⁰ A nyelvemlékek vizsgálata azt mutatja, hogy a telicizáló igekötő használata az elmúlt mintegy 800 év alatt egyre inkább teret nyert, és ez a folyamat napjainkig tart. A mai beszélt nyelvben még a legújabb, idegen nyelvből átvett igékre is szívesen akasztunk egy-egy igekötőt (néha olyankor is, amikor az idegen szó már tartalmaz egy hasonló jelentésű prefixumot), például *eldeformálódik*, *kiprintel*, *elímélez* stb.¹¹

A határpontos állapotváltozást kifejező mondatok esetében rezultatív igekötők jelennek meg, amelyeket az ige választ (*nyír – lenyír*, *olvas – elolvas/kiolvas/megolvas*). A határpontos helyváltozást/helyváltoztatást kifejező mondatokban terminatív, vagyis a célra mutató igekötőkkel találkozunk, ezek lexikális jelentésük alapján jelennek meg (*megy – bemelegy/kimegy/felmegy* stb.). A helyváltozást kifejező mondatokban emellett sűrűn megjelenik a nominálisan kifejtett cél is (*bemelegy a szobába*, *kimegy a teraszra*, *felmegy az emeletre* stb.), vagyis ugyanannak a jelenségnek egy másik változatával szembesülünk, amelyre a redundánsnak nevezett *ott* esetében felfigyelhettünk (*ott áll a kapuban*, *kint ül a teraszon*, *fent olvas az emeleten* stb.).

Hogy a mozgást kifejező állítmányok és a valahol levést kifejező állítmányok összemosódhatnak, arról a kognitív szemantika már korábban is tudósított (l. például Talmy 1985: 141–142). É. Kiss Katalin kiemeli Leonard Talmy azon észrevételét, hogy az egy adott helyen való létet/*ott* levést ugyanúgy komponenseiből összeálló fogalomként ragadjuk meg, ahogyan a valamilyen irányba tartó mozgást (É. Kiss 2006a). Ezt igazolja vissza a szituációs aspektus grammatikai jeleként megszilárduló igekötőhasználat: ahogyan az adott célra irányuló mozgást kifejező állítmány terminatív igekötőt kaphat, ugyanúgy kaphat az adott helyen való létet

¹⁰ „[...] simple particleless verbs denoting a change of state or change of location have assumed an unambiguously atelic reading” (É. Kiss 2006b). „Az igekötő az összetett eseményt leíró állítmányokban jelenik meg; a belső argumentum állapotváltozásának eredményére, helyváltoztatásának végpontjára vagy létezésének, térbeli pozíciójának a helyére utal.” (É. Kiss 2004a: 18)

¹¹ Ezek a példák É. Kiss Katalin említett dolgozatából származnak (2004a: 42). Hasonló példákkal Kiefer Ferenc is él (l. pl. Kiefer 2003: 179), azonban teljesen más keretben. Az általa képviselt elmélet szerint az igekötő általánosan a lexikon része, a telicitás létrehozása (vagy másképpen a perfektiválás) nem elégséges kritériuma az igekötőnek, mert annak hasonlóan fontos funkciója az akciominőség megváltoztatása és az összetételi funkció, amelyek során új szótári elemek születnek. A perfektiválás másfelől nem is szükséges kritériuma az igekötőnek, mert számos esetben előfordul, hogy az igekötő nem telicizál (l. pl. Kiefer–Németh 2012). Mindezt az igekötő meghatározó kritériumaiként a lexikonban érvényesülő morfológiai tényezőknek kell szerepelniük (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 453–475; Kiefer 2006: 42–28; Gyuris–Kiefer 2008: 244). É. Kiss Katalin ezzel szemben az igekötők egy lehetséges (logikai-szintaktikai) funkciójára összpontosít, amely funkció a nyelv történetében folyamatosan működő tendenciával függ össze. E funkciónak az érvényesülését vizsgálja a mondatban, egyes jól meghatározható igecsoportokra alkalmazva.

kifejező állítmány lokatív igeikötőt.¹² Ezzel az *ott* (*kint*, *bent* stb.) a nyelvtörténeti változás háttere előtt és a szituatív aspektus kifejeződésének lehetőségei között a mondat keretében vizsgálva igeikötőnek minősül.

Ennek további magyarázatához azonban látnunk kell az igeikötő funkcióját magában a mondatban.

3.2. Az igeikötő mondattani meghatározása É. Kiss Katalin igeikötőelméletében

Az *ott* lehetséges igeikötő mivoltához elengedhetetlenül hozzátartozik az a funkció, amely É. Kiss Katalin elméletében az igeikötők meghatározó mondattani kritériuma. Eszerint az igeikötő egy téma szerepű argumentumhoz kapcsolódó másodlagos predikátum. A mindenkori igeikötő egy patiensként (más terminussal jellemzett-ként)¹³ megjelenő belső argumentumról tesz állítást, amely állítás hozzáadódik a mondatban magával az igével kifejezett állításhoz.¹⁴ Ennek megfelelően az igeikötős igét tartalmazó mondatok összetett (komplex) eseményeket fejeznek ki. Az *Éva megsütötte a kalácsot* mondat egyfelől tesz egy (kifejtett) állítást Éváról mint agens szerepű argumentumról, és másfelől egy másik (hozzá gondolt) állítást a kalácsról mint patiensről, hogy tudniillik megsült állapotba került. A patiens szerepű argumentum mindig specifikus. Ez a mondat helytelen: **Éva megsütött kalácsot*. Ezt azért fontos rögzítenünk, mert állítást csak arról tehetünk (vagyis predikátumhoz témaként csak az illeszthető), ami már témája volt a társalgási univerzumnak.¹⁵

Intranszitiv igeik esetében a belső argumentum maga az agens szerepű alany. Például ebben a mondatban: *Éva bement a fürdőszobába* a mondat predikátuma szerint 'Éva a fürdőszobába ment', az igeikötő által képviselt másodlagos

¹² „Talmy claims that a state of locatedness is universally conceived and subdivided into components in the same way as an event of translational movement. Hungarian supports this claim. Just as a predicate denoting translational movement to a terminus is preceded by a terminative verbal particle, a predicate denoting existence or spatial configuration in a location is preceded by a locative particle (see Deme (1959))” (É. Kiss 2006a). Ezt szemlélteti a magyarban a terminatív és a lokatív elem azonossága a lokatív elem megfelelő toldalékával, pl. *kímegey a kertbe / kint van a kertben* (É. Kiss uo.).

¹³ *A patiens és a jellemzett* a strukturális grammatika tematikus szerepei, I. Komlósy (1992: 358kk.).

¹⁴ „Az igeikötő olyan másodlagos predikátum, melynek logikai alanya az ige úgynevezett belső argumentuma, azaz patiens vagy jellemzettje, tehát lényegében tranzitív ige esetén a tárgy, non-agentív intranszitiv ige esetén pedig a grammatikai alany. Az igeikötő ezért feltételezi egy patiens vagy jellemzett szerepű összetevő meglétét, s megkívánja annak specifikus voltát” (É. Kiss 2004a: 15).

¹⁵ Az informativitás szempontjából a *Jön a villamos* mondatban az adott társalgási univerzumban már említett/hozzágondolt villamosról teszünk új állítást: azt állítjuk, hogy jön. A *Jön villamos* mondatban viszont azt állítjuk, hogy van/lesz olyan helyzet, hogy jön villamos (= várható, hogy jön még villamos stb.), vagyis új állításként (az informativitás alapján, logikailag predikátumként) a kijelentés egészével kell számolnunk. Az *Éva megsütötte a kalácsot* mondatl is teszünk állítást (a kalács sütéséről), és az igeikötővel arról, hogy a kalács elkészült, de ez csak akkor értelmezhető, ha az, amiről szólunk (a kalács), nem új információ, mivel állítást csak arról tehetünk, amit már bevezettünk a társalgásba. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az igeikötőnek predikatív funkciója van, és a patiens szerepű belső argumentumról tesz informatív = új állítást.

predikátum szerint pedig 'Éva bent van a fürdőszobában.' Itt a mondat alanya a másodlagos predikátum szempontjából ugyancsak patiensként értelmezhető.

Az igekötős igét tartalmazó mondatok tehát két állítást sűrítenek egy mondatba, vagyis komplex eseményeket fejeznek ki. A komplex eseményeket az elmélet a továbbiakban aszerint tekinti át, hogy irányulnak-e valamilyen célra vagy nem. A célra irányuló összetett események lehetnek folyamatok, amelyek állapotváltást idéznek elő, tehát egy végállapothoz vezetnek (például *megsüti a kalácsot*), illetve olyanok, amelyek helyváltozást eredményeznek, tehát egy végpontot jelölnek ki (például *beteszi a fiókba a pénzt*). A nem célra irányuló összetett események másfelől úgy érthetők, mint létezés, vagy mint egy bizonyos pozícióban levés, amelyek mellett az igekötő a helyet, a pozíciót jelöli ki (például *bent marad a szobában*) (É. Kiss 2004a: 18).

Az *ott* nyilvánvalóan a nem célra irányuló összetett eseményeket kifejező igék lokatív igekötője lehet. É. Kiss Katalin idézett tanulmányában a *kint van, ott marad, bent hagy* alakok mellett az *ott* ebben a Deme László nyomán idézett példában tűnik fel: *A bérkocsi ott áll a ház előtt*¹⁶ (É. Kiss 2004a: 38).

Az *áll* ige gyakori része a redundáns *ott*-tal alkotott mondatoknak. A következőkben célszerű megvizsgálunk a számba jövő igéket és kontextusukat.

3.3. A redundáns *ott*-tal álló igék és kontextusuk a mondatban

A redundáns *ott* tipikus esetei bizonyosan azok az igék, amelyek jelentése leegyszerűsödik a létezés/valamilyen pozícióban levés kifejezésére. A valahol létezés/valamilyen pozícióban levést kifejező igéket Komlósy András a hangsúlykerülő igék csoportjába sorolja (Komlósy 1989: 173kk; 1992: 341). Ilyenek a *van, marad, található, húzódik, áll, fekszik, tartózkodik (valahol)*, és ezekhez társulnak a valahol való létet eredményező tárgyias igék, mint a *hagy, tart, talál, felejt (valamit valahol)* stb. Mivel hangsúlykerülők, nem alkothatunk velük olyan semleges mondatokat, amelyekben az ige előtti pozíció (a fókusz) üres. Ezt a pozíciót a helymeghatározással kell kitöltenünk. Vö.: *A csendes kis város a folyó mellett fekszik./A csendes kis város ott fekszik a folyó mellett.* →← **A csendes kis város fekszik [a folyó mellett]*. Ha a kontextus és az ige jelentése megengedi, akkor egyes igék/kontextusok esetében elmaradhat a helymegjelölés. Ekkor maga az ige kap hangsúlyt mint a fő információ a mondatban, és azonnal agentív, cselekvő jelentésűvé válik. Vö.: *A bérkocsi ott áll [a ház előtt]*. →← *A bérkocsi "áll [a ház előtt]" (= nem halad)*. *Péter ott találta a gyűrűt [a szék alatt]*. →← *Péter "találta a gyűrűt [a szék alatt]" (= nem lopta)* (É. Kiss 2004a: 39).¹⁷

É. Kiss Katalin arra figyelmeztet, hogy bár cselekvést kifejező (agentív) igék minden további nélkül megjelenhetnek ebben a lokatív igekötős szerkezetben, a

¹⁶ Deménél a *vesztegel* ige szerepel.

¹⁷ Az átértelmezéshez természetesen szükséges, hogy azt a kontextus támogassa. Nem értelmezhető át az *áll* például a következő közegben, ahol az agentív jelentést a világról való tudásunk kizárja: *A palack borra néztem. Ott állt szalvétába csavarva, két metszett pohár között* (Németh László) → *A palack borra néztem.* Állt szalvétába csavarva, két metszett pohár között*. Jó lenne viszont így, megtartva a hangsúlykerülő *áll* ige jelentését: *Két metszett pohár között állt szalvétába csavarva*. A (más irányba vezető) kérdés itt az lesz, hogy ki, milyen közegben, miért választja inkább ezt az utóbbi megfogalmazást az *ott*-tal alkotott változat helyett, és vice versa. L. a következőkben.

mondat egésze mégsem a valahol történő cselekvést, hanem a valahol való létet fejezi ki. Egy ilyen mondat: [*Péter*] *ott nyírja a fűvet a kertben* nem arra a kérdésre ad választ, hogy mit csinál éppen Péter (arra kérdésre a *Nyírja a fűvet a kertben* lenne a válasz), hanem arra, hogy mit tudunk Péterről, hol van Péter. Eszerint a redundáns *ott* kapcsolódhat mindazon atelikus predikátumokhoz, amelyek a tartós cselekvés megnevezése mellett (azt metaforikusan szólva mintegy fölülírva) kifejezni képesek az e cselekvés közbeni valahol létet (É. Kiss 2004a: 40). Ugyancsak a lokális pozíció jelentése emelkedik ki az *ott* megjelenésével az olyan, állapotokat kifejező igék esetében, mint például a következő:

(11) Bámulva álltak a meredély szélén: *ott fénylett előttük* a paradicsomi táj.

A kérdés részletesebb tárgyalásához meg kell vizsgálni a hangsúlykerülő igék és a többi számba jövő ige fellépését a szövegben az *ott* használata szempontjából. Ezeknek az igéknek a spektruma a valahol való létet jelentő tipikus hangsúlykerülőktől (*van valahol, elterül valahol, hagy valamit valahol* stb.) olyan „tartalmasabb” igékig terjedhet, amelyek szívesen válnak az *ott* mellett egyúttal a valahol való létet is kifejező igévé (*fut valahol, gubbaszt valahol, táncol valahol, olvas [valamit] valahol, őriz valamit valahol, reszket valahol, fénylik valahol, zizeg valahol* stb.).

A következő példák alapján az *ott* használata a szórend függvényében egyes esetekben elkerülhetetlen (= tipikus hangsúlykerülő igék), de előfordulhat az is, hogy az *ott* jelenléte semlegesnek tekinthető a mondat elfogadhatósága tekintetében. Ezért célszerűnek tűnik az itt következő szórendi mintából kiindulni és az abban érvényesülő kettősséget megindokolni. A minta olyan semleges mondat, amelyben a nominális helymeghatározás az *ott*-tal bevezetett ige utáni részben következik, és a mondat az *ott*-tal kezdődik.

Elkerülhetetlen az *ott* a nagyon tág jelentésű hangsúlykerülő igék előtt, amelyek nem képesek agentív jelentést felvenni, például:

- (12) a. A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: *ott voltak* a lerakott iga mellett. → *A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: *voltak* a lerakott iga mellett.
 b. *Ott tartotta* az ereklyéi közt – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújáról letépett virág közt. → **Tartotta* az ereklyéi közt – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújáról letépett virág közt.

Egyéb esetekben viszont az *ott* törlése ugyanebben a szórendi változatban nem jár elfogadhatatlan mondattal:

- (13) a. A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: *ott állingóztak* a lerakott iga mellett. (Németh László)
 → A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: *állingóztak* a lerakott iga mellett.
 b. ... *ott kuporgott* a zsámolyon, Kiszeláné térde között (Németh László)
 → *kuporgott* a zsámolyon, Kiszeláné térde között.
 c. *Ott őrizte* az ereklyéi közt – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújáról letépett virág közt. (Németh László)
 → *Őrizte* az ereklyéi közt, a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújáról letépett virág közt.

Bár az *ott* lehetséges törlése ezekben a példákban nem jár a lexikális jelentés megváltozásával, természetesen jár egy információ hangsúlyosabb mivoltával: ha elmarad az *ott*, az ige agentív jelentése kerül előtérbe. Az ige előtti hely betöltése különösen érdekes akkor, ha az ige mint a fő újdonság hordozója a mondatban jelentésváltást (= lokális jelentésből agentív jelentés) is kíván. Ha emellett a megértés és feldolgozás kognitív folyamatában mankóra van szükség, megjelenhet például a nyomatékalan csak partikula. Ez megerősíti a fókuszba kerülő ige agentív jelentését.¹⁸

- (14) Én ezalatt *ott álltam* a szoba közepén, kigombolt kabátban. (Németh László)
 → Én ezalatt *álltam* a szoba közepén, kigombolt kabátban.
 → Én ezalatt *csak álltam* a szoba közepén kigombolt kabátban.

Míg az *áll* mint hangsúlykerülő ige erősebben őrzi a lokális 'valahol van' jelentést (ezért is fűződik szívesen mellé agentív jelentés kíséretében a *csak*), addig a továbbképzett, színesebb intenzionális jelentésű *állingózik* nem kíván semmilyen támogatást. Hasonlít ehhez a *tart* (12b) versus *őríz* (13c) viszonya. A *tartogat* viszont azonos szórendi változatban nem igényli az *ott*-ot, bizonyonnyal itt is a gyakorító képző jelentése módosítja az ige jelentését, hangsúlyozva a cselekvés szándékosságát (amellett, hogy a *tartogat* ellensúlyozza a *tart* = 'kézben tart' zavaró polyszemiáját).

Arra természetesen figyelniünk kell, hogy mi történik, ha az ige az *ott* lehetséges törlésével nem válik a mondat fókuszává, mert történetesen megelőzi egy további mondatrészt, például egy időhatározót. Vannak olyan esetek, amikor az *ott* a vizsgált szórendű, semleges, lapos prozódiajú mondatban nem hangsúlykerülő statikus igét előz meg, mégsem hagyható el anélkül, hogy a mondat grammatikalitása (esetenként az elfogadhatósága) ne sérülne. Ilyenek a következők:

- (15) a. ... anyám szava nyomán tüstént *ott reszketett, reménykedett* előttem a kismadár (Szabó Magda)
 → *... anyám szava nyomán tüstént *reszketett, reménykedett* előttem a kismadár
- b. Ősz közepén, csipkebogyóérés idején, a korai fagyokkal egyszerre érkezett; egy reggel csak *ott sötétlettek* idegen gyártmányú gumicsizmája nyomai a deres ösvényeken. (Bodor Ádám)
 → * ... egyszerre érkezett; egy reggel csak *sötétlettek* idegen gyártmányú gumicsizmája nyomai a deres ösvényeken.
- c. Egy reggel *ott zizegtek* a zsákpapírból tépett, szénnel telefirkált fecnik a gyümölcsbegyűjtő közelében, villanypóznákon, kerítéseken, út fölé hajló faágakon. (Bodor Ádám)
 → * Egy reggel *zizegtek* a zsákpapírból tépett, szénnel telefirkált fecnik a gyümölcsbegyűjtő közelében, villanypóznákon, kerítéseken, út fölé hajló faágakon.
- d. Egy pillanat múlva már ő is *ott ült* a kisülésen... (Németh László)
 → ?Egy pillanat múlva már ő is *ült* a kisülésen...
- e. Mihelyst igent mondtam, a gyerek máris *ott futott* a réten, boldogan kergetve a fekete-fehér labdát. → ?Mihelyst igent mondtam, a gyerek máris *futott* a réten, boldogan kergetve a fekete-fehér focilabdát.

¹⁸ Hasonlóan I. Deme (1959: 192).

Bár a lokatív igekötőt tartalmazó predikátumok statikus, nem célra irányuló predikátumok, és ennek alapján elvileg folyamatos aspektusúak,¹⁹ mégis állhatnak együtt az állapot/folyamat kezdőpontját/bekövetkezését jelentő időhatározókkal (*tüstént, egy reggel, mígnem, egy pillanat múlva, máris* stb.), amelyek az eseményidőhöz (a folyamat idejéhez) képest egyfajta vonatkoztatási időpontot (referenciaidőt)²⁰ jelölnek ki, ahonnan mintegy rátekintünk a folyamatra. Ezekben az esetekben az igekötő egyenesen megkerülhetetlen. Ha megpróbáljuk kivenni a mondatokból az *ott*-ot, elfogadhatatlan vagy furcsa mondatot kapunk. Az *ott* az esemény/állapot bekövetkezését és fennmaradását erősíti meg. Ha viszont olyan időhatározót fűzünk a mondatba az ige elé, amely pusztán a folyamatot magát (az eseményidőt) hangsúlyozza, az ugyanezzel a funkcióval rendelkező *ott* vagy maradhat, vagy törölhető!

- (16) a. ... anyám szava nyomán perceken át reszketett, reménykedett előttem a kismadár
- b. Ősz közepén, csipkebogyóérés idején, a korai fagyokkal egyszerre érkezett; napokon át sötétlettek idegen gyártmányú gumicsizmája nyomai a deres ösvényeken.
- c. Napokon át zizegtek a zsákpapírból tépett, szénnel telefirkált fecnik a gyümölcsbegyűjtő közelében.
- d. Hosszú órákon át ült a kisülésen, (hallgatta a véget nem érő történeteket és kóstolgatta a porcukorral sűrűn behintett süteményeket.)
- e. Órákon át futott a réten, boldogan kergetve a fekete-fehér focilabdát.

Az *ott* eszerint a (15) példában olyan mondatokat tesz kötelezően teljessé, amelyek egy kezdőpont mint vonatkoztatási időpont befűzésével egyúttal egy időkeretet is kijelölnek az eseményidőben értelmezett folyamat számára. Az *ott*-tal kiegészített ige egyszerre jelzi a folyamat/állapot megindulását/beálltát és a helyhez kötődő, valameddig történő folytatódását/fennállását. Másképp közelítve: ha a mondatban olyan időhatározók jelennek meg, amelyek a cselekvés/állapot kezdetét (és ezzel együtt mintegy határpontként annak bekövetkeztét) jelzik, akkor az *ott* fontos feladatot kap: az így közvetített időkerethez köti a folyamatos otltétet. A kezdőpontra utaló időhatározók jelentésükkel nem zárják ki a megkezdődött cselekvés/állapot folytatását/tartósságát, ugyanakkor az *ott* jelenlétével megerősítve a határpontos szituatív aspektus kifejeződéséhez járulnak hozzá a mondatban.

Azt is látnunk kell azonban, hogy például a feltehetően/látszólag ugyancsak folyamatos aspektusra utaló *állandóan*, illetve *folyamatosan/folyton* adverbiumok mellett sem feltétlenül hagyhatjuk el az *ott*-ot a vizsgált szórendű mondatokban:

- (17) a. ... folyton ott reszketett, reménykedett előttem a kismadár.
- b. ... állandóan ott sötétlettek idegen gyártmányú gumicsizmája nyomai a deres ösvényeken.
- c. ... folyton ott zizegtek a zsákpapírból tépett, szénnel telefirkált fecnik a gyümölcsbegyűjtő közelében.

¹⁹ „A lokatív igekötőt tartalmazó predikátumok statikus, nem célra irányuló predikátumok, és ennek megfelelően folyamatos aspektusúak; csak a folyamatos aspektusra jellemző időhatározókkal állhatnak együtt” (É. Kiss 2004a: 40).

²⁰ Vö. Reichenbach (1947) *referenciaidő* fogalmát.

d. ... állandóan ott ült a kiszülésen...

e. ... állandóan ott futott a réten...

Ez fokozott óvatosságra int egyfelől az adverbiumok aktuális besorolását illetően a temporális vagy éppen modális határozószók közé, sőt a beszélői attitűdöt, például a kijelentés kritikai élet kiemelő, a beszélő türelmetlenségét jelző partikulák kategóriájába. Emellett a példákban szereplő igék ugyan nem mind hangsúlykerülők, de nem is értelmezhetők át minden mankó nélkül *intencionális cselekvést jelentő agentív igékké*, ami annak egyik feltétele, hogy az adott szórendű semleges mondatban elmaradhasson az *ott*. Végül kérdés az is, hogy mennyire elfogadható eljárás, hogy a mondat topik-fókusz viszonyainak változását a vizsgálatból kizártam, és egy szigorúan azonos szórendű semleges mondatra koncentráltam. Mentségemül szolgálhat, hogy ez a leszűkítés a következőkben módot adhat bizonyos következtetésekre, amelyek kiegészíthetik az összképről való tudásunkat.

Végül is az *ott* igazolni látszik azt az állítást, hogy az igekötő jelenléte, típusa és pozíciója összefüggésben van a mondat aspektuális interpretációjával. Ez nem jelenti azt – ahogy É. Kiss Katalin is rámutat –, hogy az igekötők egységesen perfektív aspektust jeleznek, mert nem minden perfektív mondatban van igekötő, és nem minden igekötős mondat perfektív. Az igekötők azonban hozzájárulnak az aspektuális interpretációhoz, éspedig a szituációs aspektus interpretációjához.²¹ A szituációs aspektust a mondatösszetevők jelentésének összjátéka határozza meg, és ebben az *ott* valóban mint a *patiens* (vagy *experiens*) szerepű belső argumentumról tett másodlagos predikátum működik közre. Ebben az elméleti keretben az *ott* tekinthető lokális igekötőnek, ahogyan É. Kiss Katalin odailleszti ezt a harmadik igekötőosztályt a rezultatív és terminatív igekötők osztálya mellé.

Ha így van, akkor különösen is éles megvilágításba kerülhetnek azok a *lexikológiai és/vagy morfológiai zárványnak tekintett* igekötős igék, amelyek az *ott*-tal mint igekötővel állnak. A következőkben ezekre összpontosítok. Amellett szeretnék érvelni, hogy az inchoatív határponos jelentés előhívja az *ott*-ot mint igekötőt, és ezzel a lokális igekötőt szervezesebben hozzáfűzi a telicitást kifejező hagyományos igekötőkhöz.

3.4. Az *ott* mint igekötő in statu nascendi

A kezdőpont kijelöléséhez kötődő lokatív jelentést szépen rögzítik éppen azok a lexikalizálódottnak tekinthető prefixált igék, amelyek esetében az *ott* mint igekötő meg is szilárdulhatott. Jelentésük ugyanis egyszerre tartalmazza a kezdés (= határpont) és a valahol való lét (vagy nemlét), a lokális pozicionálás momentumát: *otthagyt, ottfelejt, ottmarad, oitvész továbbá ottfog, ott talál, ottreked, ottragad, ott terem, ott pusztul*. A felsorolt igék esetében az *ott* lexikalizált igekötő státuszát megerősítheti az a teszt, amelyre a fenti, 2. részben hivatkoztam. Eszerint a

²¹ „...the presence or absence, the type, and the position of the Hungarian verbal particle is related to the aspectual interpretation of the sentence. [...] the verbal particle denotes perfective aspect, however, cannot be true, as not all perfective sentences involve a verbal particle, and not all sentences containing a particle are perfective. Particles contribute to aspectual interpretation by indicating situation aspect. [...] The type of aspect that is determined compositionally by the lexical meanings of sentence constituents is situation aspect” (É. Kiss 2006a).

lexikalizált igekötős igéknél az *ott* fókuszba emelt nominális helymeghatározás esetén is megmarad (vagy megmaradhat), a redundáns *ott* viszont törlődik. L. a következő példákat (18a) a megmaradó igekötőre, illetve (18b) a törölt redundáns *ott*-ra.

- (18) a. **Az *ott* mint prefixum**
 a sürgősségi osztályon fogták ott a sérültet, nem az ambulancián
 a házában találta ott Mackó Nyuszit, nem a pagony szélén
 a városszéli házban rekedtek ott a bombázáskor, nem nálunk
 a borpincében ragadtak ott, nem a vendéglőben
 szerintem a kasszánál termett ott olyan váratlanul, nem a mozi előtt
 a hegyzorosban vesztek ott, nem az átkelésnél
- b. **Az *ott* mint redundáns lokális határozó**
 a ház előtt állt ~~ott~~, nem a bolt előtt
 a kút mellett volt ~~ott~~, nem a bejáratban
 a kapubejáróban kuporgott ~~ott~~, nem a lépcsőházban
 az ajtó mögött reszketett ~~ott~~, nem a padláson
 a málnásban hűsölt ~~ott~~, nem a ház mögött
 az ágyneműtartóban őrizte ~~ott~~, nem a fiókban
 a zsebében tartogatta ~~ott~~, nem a tárcájában

A (18a) csoport igéi a fenti táblázatban megerősített tulajdonságukon kívül azért is számíthatnak „valódi” igekötős igéknek, mert esetükben az *ott* a névszói helymegjelölés nélkül is megmarad általános lokális jelentésű igekötőnek, ellentétben a (19b) csoport igéivel. Ha ugyanis ez utóbbiakat a névszói helymegjelölés nélkül használjuk, az *ott* azonnal mint deiktikus határozó vagy határozói névmás fog érvényesülni:

- (19) a. Rögtön 'ottfogták, és betelerelték egy kis szobába.
 b. Mindvégig 'ott 'őrizte, amije volt.

A (19a) mondatban az *ott* elsősorban a tény lokális vonatkozását rögzíti. A háttérben mindig jelenlévő deiktikus jelentés globálisan utal a szövegben tárgyaltakra. A (19b) mondatban viszont a közvetlen kontextusnak kell biztosítania, hogy konkrétan mire, milyen helyre utaltunk vissza az *ott*-tal. Ha ezt a szubtilis különbséget elfogadjuk érvként az *ott*-tal alkotott „valódi” igekötős igék mellett, akkor megerősíthetjük azt a nézőpontot, hogy az *ott* születőben lévő igekötőnk, félig már igekötő (szemben az olyan igekötőkkel, mint *megfogták*, *elfogták* stb.) Ha az igék az *ott* révén új, jól körülhatárolt lexikális jelentést nyernek, érvelhetünk az *ott* igekötő mivolta mellett az igekötők szóalkotási funkciója okán (l. Kiefer–Ladányi 2000, Kiefer 2006). L. például: *marad* →← *ottmarad* ('ott pusztul'), *fog* →← *ottfog*; *terem* →← *ott terem*; *reked* →← *ottreked* stb. Ez éppen azt a folyamatot jelzi, ahogyan az *ott* igekötővé válása kiteljesedik.

Összefoglalva az *ott*-ról mint születőben lévő igekötőről szóló eddigi érveket, ezek két forrásból táplálkozhattak, és két nézőpontból fogalmazódhattak meg. Az egyik a szituációs aspektus mint univerzális lehetőség (nyelvenként eltérő módú) megvalósulása a magyarban a határpontosság és az igekötőhasználat összekapcsolódása révén.²² A másik az igekötő szótári funkciójának megvalósulása, a hozzá tartozó ige jelentésének bizonyos módosulásával együtt.

²² Kognitív nyelvészeti keretben az igekötő leírásában hasonló szerepekre mutat rá Tolcsvai Nagy Gábor (2013).

Azok a mondatok, amelyekben a valahol való létet jelentő, hangsúlykerülő igék jelennek meg, (*van valahol, áll/ül/fekszik/marad valahol* stb.), a fenti (18) példa értelmében nem tartalmaznak szótári értelemben már lexikalizált vagy születőben lévő *ott* igekötős igét, annak ellenére, hogy éppen ők képviselik a redundáns *ott* legtípikusabb, legfrekvenciáltabb, mondhatni meghatározó eseteit. Az igekötővé válás azonban ebben a csoportban is manifesztálódik, éspedig éppen a valahol való létet legáltalánosabban jelentő *van* ige esetében. Itt azt láthatjuk, ahogy az igekötővé válás folyamatában egyfelől elhalványulhat az *ott* lokális jelentése, és ezzel párhuzamosan az ige jelentése a 'valahol = egy meghatározható/meghatározott helyen van' helyett/mellett a 'megvan, adva van, előfordul' jelentéssé módosul.

Ha jelen van a nominális helymeghatározás is, akkor az *ott* ugyanazokat a szabályokat követi, mint bármilyen egyéb igekötő. Ennek megfelelően csak specifikus jelentésű patiens esetében lép fel. Például:

- (20) a. *süt – megsüt*:
Gyere ki a konyhába. Éva süttött *kalácsot*. – Éva megsütötte *a kalácsot*.
b. *van – ott van*:
Sokakban *van bizonytalanság*, hogy mi lesz holnap, lesz-e munka. –
Sokakban *ott van a bizonytalanság*, hogy mi lesz holnap, lesz-e munka.

A nominális helymeghatározás azonban számos esetben nemcsak hogy nincs jelen, de a kifejtés meglehetősen nehézkes is lenne. Tipikusnak tekinthetők a következő példák:

- (21) a. Az olyan helyzeteket szeretem, ahol azt érzem, hogy a történelem részese lehetek. Ez nem feltétlenül háború, tavaly például *ott volt* a koszovói függetlenség, ami teljesen új dolog volt.²³
b. Például *ott van* a mérnöki tervezés, aminek az elmélete a legtöbb területen még gyerekcipőben jár.²⁴
c. Olyan lényekről *van* szó, melyek létében finoman szólva is kételkedett a tudományos közvélemény, ám azután bebizonyosodott a létezésük. *Ott van* mindjárt a zsiráf, amelyről sokáig csak zavaros beszámolók láttak napvilágot.²⁵
d. *A Lóvátett lovagok* Shakespeare legjátékosabb komédiája. Naná, hogy több mint 246 szójátékot tartalmaz – *ott van* mindjárt a címe!²⁶

Ezekben a példákban az *ott* behelyezi a patienst a társalgás közegébe, megerősítve a meglétét a társalgás tárgyában. A mondat állítása a téma argumentum léte (= *van*). Az *ott* igekötővel járó másodlagos predikátum a patiens szerepű belső argumentum valahol való meglétének állítása, e valahol lét *specifikus textuális értelmezésében*, vagyis a közös társalgási alapra épülő *szöveg tárgyán belül*. Az *ott* így megfelel annak a meghatározásnak, amely szerint az igekötő a mondatban

²³ <https://pixinfo.com/cikkek/lehet-tudni-ki-merre-lo-interju-szandelszky-bela-fotoriporterrel/> (2020. 10. 02.)

²⁴ <https://www.gtk.bme.hu/blog/a-mernoki-tudomanyok-es-a-filozofia-talalkozasa-interju-dr-heder-mihallyal/> (2020. 10. 02.)

²⁵ https://magyarnarancs.hu/tudomany/kriptozoologia_aki_bujt_aki_nem-66381 (2020.10.02.)

²⁶ http://vigszinhas.hu/Lovatett_lovagok_1 (2020.10.02.)

belső argumentumként szereplő patiensről/experiensről tett másodlagos állítás. Az *ott* konkrét lokális jelentésének elhalványulása együtt jár a *van* ige jelentésváltozásával ('van' → 'megvan, adva van, létezik a közös társalgási alapként adott tematikán belül').²⁷

Összefoglalva az eddigieket: az *ott* a vizsgált szórendi mintában nominális helymeghatározással kiegészítve két esetben volt kötelező. Az egyik esetben az ige elválaszthatatlan szemantikai-szintaktikai tulajdonsága követelte meg, hogy használjuk az *ott*-ot, ti. a hangsúlykerülés. Ez a kritérium túl is mutat az igeekötőhasználat feltételein, mivel nem a tágabb eseményszerkezetre, hanem az ige sajátos mivoltára támaszkodik. A másik esetben viszont a komplex esemény típusa köti meg az *ott* használatát. Az *ott* ugyanis éppen akkor kötelező, ha határpontot (kezdőpontot) kijelölő időhatározó előzi meg. Az időhatározó az eseményidő folyamatosságát annak kezdetére/beálltára utalva mintegy „megszakítja”, ezzel vonatkoztatási pontként határpontos aspektust közvetít, amelynek kifejezője az igeekötői *ott* lesz. Ez finomít azon az állításon, hogy míg a rezultatív és terminatív igeekötőt tartalmazó mondatok határpontos összetett eseményeket fejeznek ki, addig a lokatív igeekötő elvileg nem határpontos folyamatokhoz társul. Az *ott* a vizsgált mondatokban kötelezően éppen olyan eseményszerkezetet jelez, amelyet *egy kezdőpont mint határpont, ezzel együtt impliciten egy esemény bekövetkezése, egy helyzet beállta, ÉS maga a helyhez kötött folyamat/fennmaradás nyomatókosítása együtt*, egyszerre jellemez. Ez alapján É. Kiss Katalin elméletét ki lehet egészíteni. Az elmélet szerint igeekötők alapvetően olyan mondatokhoz társulnak, amelyek egyfelől célra irányuló (folyamatot + végállapotot, illetve folyamatot + végpontot megtestesítő), másfelől nem célra irányuló (létezést + helyzet kifejező) összetett események hordozói. A kötelező *ott* szerepét ez a modell akkor tudja jól megindokolni, ha a nem célra irányuló összetett események kategóriájához legalább színező határpontos változatként hozzá tudjuk fűzni a *kezdet = egy állapot/folyamat bekövetkezése ÉS helyhez kötött folyamatos fennállása/létezése* mint eseménytípus momentumát.

Annál is inkább, mert amíg a pusztán valahol levést/pozíciót jelentő (és az említett inchoatív határpontos) mondatokban az igei jelentés alapján az *ott* nem törölhető (például hangsúlykerülő igék, intencionális agentív jelentéssel nem bíró / nem felruházható igék), addig más esetekben a lokatív igeekötőnek tekintett *ott*-ot akár el is hagyhatjuk. Vagyis ekkor várhatóan pragmatikai és/vagy stilisztikai szerepben használjuk. A következőkben arra a kérdésre kell tehát választ találni, hogy ha a redundancia elkerülhető, vagyis az *ott* egyes mondatokban ugyan kötelező, más mondatokból viszont törölhető, akkor ez utóbbiakban miért szerepel mégis. Vajon nincs-e például egy másfajta, pragmatikai keretben elképzelhető, metaforikusan értelmezett „referenciapont” vagy „határpontosság”, amely az *ott* használata mellett szól?

²⁷ Nem szeretném túlfeszíteni az *ott* igeekötővé válásának folyamatában a kezdőpont megjelenítésének szubjektíven és introspektíven feltárt momentumát. Mégis feltűnhet a (21c) és (21d) példában a bekövetkezésre utaló *mindjárt* időhatározó, és ezzel együtt az a tény, hogy az *ott van mindjárt* mondatkezdet afféle kvázi lexikalizált formula is, vagyis igen sűrűn előfordul, és nemcsak konkrét lokális rámutatásként, hanem a szövegben felidézett lehetséges létezők közé való besorolás kifejezéseként is.

4. A redundáns *ott* a szöveg és a megnyilatkozás szemszögéből

4.1. A redundáns *ott* a grammatikai jelentéstől az adverbialis jelentésig terjedő skálán

Az ige előtti *ott* bizonyos mértékig mindig megőrzi önálló deiktikus jelentését. A „bizonyos mérték” többféle tényező függvénye. Ilyen lehet természetesen a lexikalizáltság foka, de akár a szórend, az igeidő, az ige és az argumentumok jelentése és nem utolsó sorban a tágabb szöveggörnyezet is, amely esetenként ráerősít az *ott* deiktikus és/vagy anaforikus jelentésére.²⁸ Ha elfogadjuk az *ott* mint in statu nascendi igeikötő fogalmát,²⁹ akkor analóg módon a megnyilatkozás/a szöveg szintjén elfogadhatjuk, hogy az ige előtti *ott* lehet (1) *inkább* igeikötő a valahol való levés, tartózkodás, fennállás hangsúlyozásával, vagy (2) *inkább* deiktikus és/vagy névmási (anaforikus vagy kataforikus) adverbium.

Az igeikötői státusz különös súlyt kaphat azokban az esetekben, amelyekben a tartózkodási hely nem (feltétlenül) tartozik az ige jelentését kísérő mentális tér elemei közé.³⁰ Ebből a szempontból például különbséget érzékelhetünk az *ott álldogál* (*valahol*) és az *ott érez* (*valahol*) között az *ott* konkrét lokális (= adverbiumra hajazó) és általános lokális (= igeikötőre hajazó) mivoltában. Az *ott érez* (*valahol*) feltűnő gyakorisága szerintem szépen szemlélteti a másodlagos predikátumként értelmezett igeikötő funkcióját: a bekövetkezett, a szövegben helyhez kötött ottlétet/meglétet.

- (22) a. [...] újra *ott* érezte a torkában azt a mentolos, jéghideg haragot
(Dragomán György)
- b. Kiment, s amíg az ajtót be nem csukta, *ott* érezte a titkár nő szemét a hátában.
(Göncz Árpád)

²⁸ Az igeikötői státuszt mindenképpen befolyásolhatja a magyar esetében az információ súlyának szempontjából rendkívül érzékeny szórend. Feltételezem, hogy ha a névszói helymeghatározás megelőzi az ige előtti *ott*-ot, az (talán) erősítheti az igeikötő jelleget, pl. (a) *Péter ott ült a kályhánál*, (b) *A kályhánál ott ült Péter*. Számomra intuitíven az (a) mondatban az *ott* és az *ült* természetesebben kaphat külön hangsúlyt, a *kályhánál* lehet afféle értelmező; a (b) mondatban a kiemelt információként is értékelhető névszói helymeghatározást követő *ott* (jobban) egybeolvad az igével. Az általam gyűjtött tájékozódó jellegű példaanyag (többségükben véletlenszerű találatok az internetről, irodalmi szövegek) emellett azt látszik sugallni, hogy az igeikötőként érzékelt *ott*-ot tartalmazó mondatokban jelentősen túlsúlyban vannak a múlt idejű igealakok. Ezeknek a lehetőségeknek a feltérképezése további, megfelelően értékelhető korpuszkutatást igényel.

²⁹ Ennek a dolgozatnak nem tárgya az *ott* igeikötővé alakulása a grammatikalizációt és/vagy lexikalizációt tárgyaló elméletek problémájaként. Bár egy ilyen tárgyú elemzés az *ott* esetében kétségtelenül érdekes hozzájárulást jelenthetne azokhoz a kritériumokhoz, amelyek mentén a grammatikalizációt meghatározzák és mint (elsősorban, de nem kizárólagosan) történeti folyamatként leírják, de a kérdés megfelelő tárgyalása a rendkívül gazdag nemzetközi és a szintén jelentős hazai szakirodalomba való betekintéssel (utóbbihoz l. például Ladányi 1998; Dér 2005; 2008; Molnár 2008), valamint a grammatika fogalmának az elméletben célravezető meghatározásával, a grammatikalizáció, pragmatizáció és lexikalizáció fogalmak szembeállításával stb. végképp szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit. Ezért a fenti tárgyalás során erre a problémakörre csak per tangens utaltam, az in statu nascendi kifejezéssel.

³⁰ A mentális tér fogalmához l. Fauconnier (1985).

- c. [...] még jó óráinkban is ott éreztem valami sötétet, szívszorítót
(Németh László)

Máskor viszont a forma szerint (látszólag?) lokatív igekötős helymegjelölést a szövegfolymában nagyon is világos deiktikus és/vagy névmási (anaforikus vagy kataforikus) szerepben interpretáljuk. Ennek az az oka, hogy az *ott* esetenként feltűnően a szövegben előzőleg megfogalmazódó helyre utal, azt értelmezi. De befolyásolhatják egyéb szövegalkotó tényezők is, így a következő példában az ige révén eleve hozzáértett hely (*mentek* → *valahová*) és az ezt követő kettős névszói helymegnevezés.

- (23) Nyár végén apánk hordót vásárolni is magával vihette. Távoli faluba mentek lovas kocsival, elég messzi út volt át a dombokon. A hordókat valójában már megnézte, kiválasztotta, kifizette a vincellér, ők csak értük mentek, hogy a szüret előtt avatni lehessen őket, előkészíteni a mustnak. Ott éjszakáztak a kádármesternél a pajtában.
(Kalász Márton)

A szöveg szintjén az *ott* szerepének értelmezésekor nyilvánvalóan számos, az elméleti keretnek és a vizsgálat céljának megfelelő tényezővel kell számolni. Hogy emellett a (lokatív igekötőnek számító) *ott* megjelenik-e a megnyilatkozásban, vagy az *ott* nélküli megoldást választjuk, az további kérdéseket vehet fel pragmatikai és stilisztikai szempontból. A következőkben ezekre térek ki.

4.2. A pragmatika szempontja: a lokatív igekötő szerepe a megnyilatkozás szintjén

Abból a feltételezésből indulok ki, hogy bár a kétféle megfogalmazás (*ott*-tal és *ott* nélkül) propozicionális jelentését tekintve alkalmanként felcserélhető, mégis több esetben megállapíthatunk bizonyos tendenciát, amely alapján az adott szövegkörnyezetben az egyiket vagy a másikat részesítjük előnyben. Ezt a tendenciát pragmatikai jelenségnek tekintem, vagyis olyan stratégiának, amellyel az információ tárgyán túlmutató, egyéb szándékunk vagy attitűdünk jut kifejezésre. Az érveléshez választottam egy próbát. Húsz felsőfokú végzettségű, felnőtt korú, foglalkozását tekintve vegyes összetételű csoport tagjainak azt a feladatot adtam, hogy döntsék el, az *ott* nélküli (A) vagy az az *ott*-tal alkotott (B) változatot látnák szívesebben a következő szöveghelyen.

(A) A zsebében volt az igazolvány. (B) A zsebében *ott* volt az igazolvány.

(1) A zsebében _____, tudta, hogy már nincs mitől félnie.

(2) A zsebében _____, a kulcs meg a telefon. A tárcáját mindig a hátizsákba rakta.

(3) A zsebében _____. Végre megnyugodhatott, nem kellett tovább keresnie.

1. táblázat
Próba

A 20 válaszból 18 volt értékelhető. A megoldás a következőképpen alakult.

(1)	(2)	(3)
A = 4	A = 16	A = 4
B = 14	B = 2	B = 14

2. táblázat
Eredmény

Az eredmény alapján úgy tűnik, hogy van olyan pragmatikai információtöbblet, amelyet az *ott* mint igekötő nyújt. Erről tanúskodik az azonos megoldások nagy száma. A válaszadók közül (kéretlenül) többen is megfogalmazták, hogy a létigét megelőző *ott* „nyomósítja, megerősíti” az ottlétet. A kisebbségben lévő valamint az értékelhetetlen (mert minden megoldást egyformán jónak ítélő) megoldások írói közül hárman úgy fogalmaztak, hogy „minden a hangsúlytól függ”. Az első példában én magam intuitíven nagyobb eltérésre számítottam, mint a biztonságosabbnak tűnő harmadikban, mert az én szubjektív értelmezésem alapján ez utóbbi kontextusában hangsúlyozza az ottlét kezdetét is (*ott volt, megvolt, végre megtalálta*), vagyis a határpontos jelentést. A 20 (értékelhetően 18) fős próba ezt az elvárást nem igazolta: az első és a harmadik mondat kitöltése azonos képet mutat. Ezzel szemben a 16 egyforma találat a második példában igazolta azt a feltételezést, hogy ahol egyszerű leírás, felsorolás (és nem nyomatékosítás, megerősítés, megnyugtató, egy várt helyzet megoldásának érzékeltetése) a cél, ott a *van/volt* mellett nincs szükség az *ott*-ra.³¹ Megkockáztatnám azt a megállapítást, hogy ebben az esetben a szemantikai telicitásfogalom pragmatikai (és lélektani) „megfelelőjével” szembesülünk: a redundáns *ott* a (lokális) pozíció megerősítésével egy helyzet, egy probléma megoldódását = egy adott időponttól kezdődően érzékelhető lezártágát hozza elénk.

Ezzel együtt fennmarad az a kérdés, hogy hogyan értékeljük az *ott* megjelenését például az olyan esetekben, amelyekben a kontextus nem segít hozzá a fenti intuitív pragmatikai magyarázathoz. Gondolok itt többek között a (13) alatti példákra. Erre a kérdésre az egyéni nyelvhasználat és stílus magyarázata, illetve leírása adhat választ.

4.3. A stilisztika szempontja: a redundáns *ott* írott szövegekben

A redundáns *ott* vizsgálata során jobbra az internetről véletlenszerűen összeszedett korpuszra támaszkodtam a szépirodalomból és a tudományos próza területről. A stílusra és a szöveg típusra vonatkozó következő megállapítások töredékesek. Céljuk az, hogy hozzájáruljanak interszubjektív alapon megközelíthető és kiterjedt korpuszra alkalmazható vizsgálati szempontok kialakításához.

³¹ L. ehhez Forgács Tamás összefoglaló véleményét is, utalással Deme László (1959) cikkére, miszerint „[az] igekötők előzményeinek tekinthető „értelmezőszerű” határozószóknak a létrejöttében tehát bizonyosan kommunikációs, pragmatikai okok (pl. pontosabb közlésre, expresszivitásra törekvés) játszhatták a főszerepet, ám emellett talán az a mondatprozódiai szerep is segíthette létrejöttüket, mint amelyet Deme az *ott* igekötőszerű használata kapcsán megfigyelt” (Forgács 2005).

Két kérdést tehetünk fel. Egyfelől rákérdezhetünk, hogy ez a kifejezési forma az adott közegben mit tud a stilisztikai interpretáció számára nyújtani. Másfelől megkérdezhetjük, hogy melyek azok a szövegtípusok, illetve kik azok a szerzők, amelyek/akik a redundáns *ott* lehetőségét markánsan felhasználják.

A stilisztikai célú elemzés szempontjából szükségesnek látszik elválasztani a gyakran használatos valahol levést kifejező igéket és a tartalmilag motivált, nem ritkán metaforikus szóhasználatot. A „létigeváltozatok” (*ott volt, ott állt* stb.) a beszédfolyamból nem emelkednek ki, stilisztikailag neutrálisak. Egyéb esetekben, mindenekelőtt a szóválasztás következtében a stilisztikai hatás jobban megragadható. Hozzájárul ehhez a mondat prozódijának hatása. Az ige elé emelt *ott* a semleges mondat természetes hangsúlytalanságát erősítheti, az ige előtti hely kitöltetlensége viszont az ige hangsúlyosabbá válását eredményezi.³²

Az *ott* szemantikai teljesítményének megfelelően az igei frázissal megjelenített történést mint időben (egy ponttól kezdődően) folyamatosat és helyhez kötöttet értelmezzük, a deixis révén pedig mi magunk is mintegy jelenlévőként, megszólítottként éljük át a jelenetet. Ez a lehetséges értelmezés figyelmeztethet a szerző, illetve a szövegtípus relevanciájára. Valóban már viszonylag kevés adat birtokában is biztonsággal állíthatjuk, hogy a redundáns *ott* olyan szövegek, illetve olyan szerzők esetében gyakori és tipikus, amelyek, illetve akik bizonyos intimitást sugallnak. Bizonytalán nem véletlen, hogy Szabó Magda *Ókútfájában*, ebben a gyermekkoráról szóló könyvben szembetűnően gyakoribb az *ott*, mint Fejes Endre *Rozsdatemetőjében*. Érdekesnek tűnik az a megfigyelés, hogy azok a szerzők, akiknek a szövegeiben kedvelt kifejezési forma a szabad függő beszéd (például Móricz Zsigmond, Németh László), a redundáns *ott*-ot is feltűnően szívesen használják.

A redundáns *ott* olyan szövegekben gyakori, amelyek nem távolságtartással *leírnak*, hanem közvetlenül *beszámolnak*. Egy útikönyvben az említett létige-változatokon kívül gyakorlatilag egyetlen példát sem találunk, egy egyes szám első személyű elbeszélésben annál többet. A *beszámoló* és a *leírás* két olyan szövegtípus, amelyet a szövegnyelvészet megpróbált formális nyelvi jegyekkel megragadni. (Érdekes kísérletet tett erre például Anita Steube a szabad függő beszéd kapcsán: Steube (1985: 309).) A szabad függő beszéd mellett éppen a redundáns *ott* is szolgáltathat ehhez kiindulási alapot a további kutatások számára.

5. Az *ott* egy különleges szerepben

5.1. Bemutató

Laza stílusú, közvetlen hangú, beszámoló típusú szövegekben³³ sűrűn feltűnik az *ott* olyan igék előtt, amelyek függő vagy szabad függő beszédet vezetnek be. Hangsúlyozását tekintve ez az *ott* a redundáns *ott*-tal azonos módon viselkedik. Az *ott*-hoz illesztett ige a *hogy* kötőszóval bevezetett függő vagy szabad függő beszéd mint argumentum közegében egyfajta típus koerció³⁴ révén törvényszerűen mondást jelent. Például:

³² Hasonlóan I. Deme (1959), Forgács (2005).

³³ A példákat internetes blogokból gyűjtöttem. Ez a műfaj érdekes keveréke az írott és a beszélt nyelv elemeinek.

³⁴ A típus koerció fogalmát Pustejovsky (1995) nyomán használtam.

- (24) a. Apám tegnap *ott nyavalygott*, hogy sötét és élvezhetetlen a film. [Hát kérem, nem felkapcsolt villanynál kell nézni.]³⁵
- b. [Egyszer anyámat vittem valahova a városban.] *Ott sopánkodott*, hogy milyen gyorsan megyek, [mire felhívtam a figyelmét, hogy 50-nél többel nem megyek.]³⁶
- c. [Teljesen kétségbeestem,] a védőnő meg *ott értetlenkedett*, hogy egy gyerek se hal éhen önszántából.³⁷
- d. [...többször törve volt, motorhiba, meg amit akarsz. Ott álltunk az eredménnyel a kezünkben] és a volt tulaj *ott erősködött*, hogy a kocsinak semmi baja.³⁸
- e. [Mikor Ariel fiammal terhes voltam, akkor ott álltam a teknő mellett, amibe a hurkát keverték és evőkanállal ettem.] Anyósom meg csak *ott sóhajtozott*, hogy lyányom nem sajnálom, de rosszul leszel.³⁹
- f. Olyan aranyos volt a doki, *ott mondogatta*, hogy de ugye nem lesz örök harag, de elmondta vagy ötször, meg szorongatta az én kezemet is, meg a Pistit is.⁴⁰

Az *ott* ezekben a példákban csak látszólag jelent helyet, akár a deiktikus, akár a névmási jelentésre gondolunk. Az (a) mondatban nem tudjuk megadni a helyet. A (b) mondatban az *ott* semmiképp sem értelmezhető anaforikus határozói névmásként, amely a megelőző mondatbeli nominális helymegjelölésre utalhatna, a beszélgetésre az autóban került sor, nem a városban. A többi mondatban ugyan a kontextus alapján meg tudnánk nevezni egy helyet, de pontosan érzékeljük, hogy az *ott* valami másra mutat, nem a lehetséges helyre. Az *ott* a hozzá kapcsolódó igével egy, a beszélő számára feltűnően ismétlődő, bosszantóan vagy éppen mulatságosan hosszan tartó verbális megnyilvánulásra utal. A függő beszéd egészét a helyzetet felidéző beszélő érzelmi alapú kritikája kíséri. Az *ott* lokatív jelentése átminősül temporális perzisztenciává. Ennek feltétele az igei jelentés is: olyan mondatst jelentő igék, amelyek nem vagy kevéssé illeszkednek a beszédcselekvés elhúzódsát jelző, kritikus hangvételű beszámolóhoz, ebben a konstrukcióban nem fordulnak elő. Az *Ott mondtá, hogy...* példára rákeresve az interneten csak olyan mondatok jelennek meg, amelyekben az *ott* anaforikus névmási határozószó. Ezzel szemben az *Ott mondogatta, hogy...* gyakori megjelenésével szépen beleillik a fenti példasorba. A nem mondatst jelentő igék ebben a mintában azonnal átértelmeződnek mondatst (is) jelentővé, például:

- (25) [Van egy színházi szabály, hogy előadás előtt nem szabad táviratot átadni a művészeknek, csak akkor, ha semleges a tartalma. A portás semlegesnek ítélte és átadta Dalmának. Dalma elolvasta és elájult ott a színpad bejáratánál.] A portás *ott ugrált*, hogy tessék nézni igazgató úr, nincs benne semmi...⁴¹

³⁵ http://forum.port.hu/viewtopic.php?topic_id=36077&postorder=asc&start=720&sid=2b4ce7c3aa0654d73fd90200f470cbea (2020. 10. 09.)

³⁶ <http://forum.index.hu/Article/viewArticle?a=34402331&t=9015793> (2020. 10. 09.)

³⁷ https://www.gyakorikerdesek.hu/gyerekvallalas-neveles_tapszeres-taplalas_7503319-tapszeres-babak-anyukai-elmondatok-nekem-hogy-miert-alltatok-at-vagy-lett-tap (2020. 10. 09.)

³⁸ <https://nlc.hu/forum/?fid=441&csatid=&topicid=81714> (2020. 10. 09.)

³⁹ <https://nlc.hu/forum/?fid=441&topicid=6368&step=3&page=1682> (2020. 10. 09.)

⁴⁰ <https://nlc.hu/forum/?fid=441&topicid=131373&step=1&page=2452> (2020. 10. 09.)

⁴¹ <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/BERTHA/bertha00175/bertha00185/bertha00185.html>

Felmerül a kérdés, hogy tekinthetjük-e ezt az *ott*-ot például diskurzuspartikulának. Indokolhatja-e a partikulává válást az *ott* igekötő nyomatékosító stratégiai-pragmatikai funkciója (l. előbb a 4.2. részben)? A kérdés megválaszolásához ki kell térni a diskurzuspartikula fogalmára. Az arányaiban a válaszhoz képest erősen részletező kitérőre azért van szükség, hogy megfelelően alátámassza az *ott* diskurzuspartikulává alakulásának problémáját. A probléma egyik része az *ott* mint deiktikus határozószó, mint igekötő és mint partikula *feltételezett összefüggése*, a másik része azonban kikerülhetetlenül éppen maga a diskurzuspartikula *mint kategória, amely számításba jöhet az ott viselkedésének vizsgálatakor*.

5.2. Kitérő

A diskurzuspartikulák vagy diskurzusjelölők kognitív, expresszív, szociális és textuális síkon működő nyelvi egységek. A témáról szóló szakirodalom az elmúlt néhány évtizedben hatalmassá duzzadt.⁴² A kutatást, mint ismeretes, eltérő merítési bázis, különböző elméleti háttér előtt megfogalmazódó problémák és ezek alapján másfajta célok és bizonyítási módok jellemzik.

Az eltérő merítési bázis jelenti azt a sokszínűséget, amely már a partikula fogalom meghatározásában megmutatkozik, beleértve a partikula és a diskurzuspartikula egymáshoz való viszonyát (alárendeltség, fölérendeltség, többé-kevésbé határozott elkülönülés). De jelenti a merítési bázis sokfélesége azt is, hogy mi minden tartozzon bele a diskurzuspartikula vagy diskurzusjelölő kategóriába a jelenség szintjén: a lexikonban rögzített szavaktól (*hát, ugye, vajon, majd* stb.) a modattöredékeken át a hangsúly, az intonáció sőt a kineztikus jelzések terepéig, ahol a kétféle elnevezés (diskurzusjelölő vagy diskurzuspartikula) eleve kétféle hozzáállást tükrözhet.⁴³

Az elméleti háttér két eltérő iránya egyfelől a *társalgásközpontú*, másfelől a *koherencia- vagy konnektivitásközpontú* szemlélet.

⁴² A diskurzusjelölők problémája a hazai szakirodalomban több évtizede jelen van. Összefoglaló áttekintést nyújtanak ismereteim szerint elsősorban a következők: Kugler Nóra alapvető írása a partikulák alakjáról, jelentéséről, szintaktikai minőségéről, csoportjairól, szófajtságáról az addig megjelent és feldolgozott szakirodalommal (Kugler 1998); Péteri Attila problémafelvetése az „árnyaló partikula” elkülönítésével kapcsolatban (Péteri 2001); Furkó Péter doktori értekezése a „pragmatikai jelölő” (pragmatic marker) versus „diskurzusjelölő” (discours marker) problematikáról az angolszász szakirodalom áttekintésével (Furkó 2005); Gyuris Beáta elméleti igényű tanulmánya, középpontjában egy olyan formális keret bemutatásával, amely a partikulák jelentésbeli/funkciósbeli „tarkasága” helyett a diskurzuspartikulák egyes osztályainak jelentését egységesen próbálja megragadni (Gyuris 2008); Dér Csilla Ilona összefoglaló, tudománytörténeti igényű írása a diskurzusjelölőkről funkcionális és formális közelítésekben (Dér 2009); Schirm Anita megfelelő elméleti állásfoglalás alapján történeti perspektívába helyezett vizsgálódásai (Schirm 2009; 2011). Ezek mellett és ezeket követően az elmúlt mintegy tíz évben számos esettanulmány foglalkozik egyes kiválasztott diskurzusjelölőkkel, illetve egyes részletproblémákkal az említett szerzők tollából és másoktól. Ezekre ebben a dolgozatban nem szükséges kitérni.

⁴³ A kettősségről a hazai szakirodalomban l. Dér (2009), a fogalmi bizonytalanságról és annak kényszerű kezeléséről Gärtner–Gyuris (2012a). A fogalom történetéhez l. például Maschrel–Schiffrin (2015), ismertetve és összevetve Deborah Schiffrin társalgáseméleti, Bruce Fraser pragmatikai és Yael Maschrel interakcionális kognitív közelítését. A modális partikula és a diskurzusjelölő viszonyának alakulásáról összefoglalóan l. például Fedriani–Sansò (2017).

Mindkét irány a diskurzusjelölők ugyanazon meghatározásából indul ki. Eszerint a diskurzusjelölő a diskurzus folytatásának egy megelőző diskurzusszegmenshez való viszonyát hivatott jelezni.⁴⁴ Jól láthatjuk ezt a szerepet a következő két példában, eltérő diskurzusjelölőkkel: A: *Jánosnak sikerült kinyitnia az irodában a széfet.* B: *Ismeri a kódot.* → B: *Hiszen ismeri a kódot. / Szóval ismeri a kódot.* A diskurzusjelölő nélküli szegmens önmagában kétértelmű: magyarázat, illetve következtetés.⁴⁵ Ezt a kétértelműséget a diskurzusjelölők szépen feloldják. Ugyanakkor nem érintik a mondat igazságtartalmát vagy propozicionális jelentését (ti. azt, hogy János ismeri a kódot). Eszerint másféle jelentésük vagy funkciójuk van. Ennek magyarázatára Fraser a „tartalmi” és „pragmatikai” jelentés (content meaning, pragmatic meaning) közötti különbségre támaszkodik. Az előző a referenciális jelentés, amit közölni akarunk a mondat betű szerinti jelentésével. Az utóbbi a kommunikatív szándék, a beszélő üzenete, amelyet a megnyilatkozással közvetíteni kíván (Fraser 1990: 385k). Fraser *pragmatikai* jelentésről beszél, mások, például Blakemore (2004) viszont *procedurális* jelentésről.⁴⁶ A számomra hozzáférhető szakirodalom többsége a *procedurális* (= műveleti, vagyis nem konceptuális/fogalmi) *jelentés* terminust használja mint a diskurzusjelölők egyik tipikus jegyét.

A pragmatikai jelentés kapcsán a kutatás azonnal szembesül azzal a problémával, hogy miképpen kezelje a diskurzusjelölőket a pragmatikai stratégia nézőpontjából, vagyis egyéb, ezt a stratégiát megvalósító lehetőségekkel *együtt* (beszédaktus,

⁴⁴ Ez a kritérium fogalmazódik meg kezdettől fogva az elmélet két klasszikusának, Deborah Schiffrinnek és Bruce Frasernek a meghatározásában: „[Discourse markers can be understood as] sequentially dependent elements which bracket units of talk” (Schiffrin 1987: 31). „[Discourse markers are] a class of expressions, each of which signals how the speaker intends the basic message that follows to relate to the prior discourse” (Fraser 1990: 387; későbbi pontosítást l. Fraser 1999: 938). Schiffrin a társalgásközpontú, Fraser inkább a koherencia- vagy konnektivitásközpontú szemléletet képviseli.

⁴⁵ A példát Blakemore (2004: 229k) nyomán használtam. A hangsúly, a mimika stb. persze feloldja ezt a kétértelműséget, újabb árnyalatot kölcsönözve a problémakörnek a pragmatika mint stratégia lehetőségei felől.

⁴⁶ Blakemore mindkét jelentést (procedurális, konceptuális) egységesen a relevanciaelmélet keretébe helyezi mint kognitív működési elvet. „[...] linguistic semantics is not concerned with the relation between linguistic form and the external world [...] but with the relation between elements of linguistic form and the cognitive information they encode. In this picture, the question that matters is not whether a linguistic expression contributes to truth conditions but rather what kind of cognitive information it encodes – conceptual or procedural.” (Blakemore 2004: 230) A relevanciaközpontú szemlélet bemutatásával ez a nézet ellenpólust képvisel a koherenciaközpontú szemlélettel szemben, amelyhez Blakemore Fraser nézőpontját is hozzá-sorolja. Megfogalmazásában Fraser *az egyes nyelvi egységek között* megállapítható ténynek tekinti a konnektivitást / koherenciát, szemben a relevanciaelmélettel, amely viszont *az adott jelenség egészén belül* működő és felismerhető alapvető sajátosságként kezeli (Blakemore 2004).

előfeltevés, konnektorok, modális partikulák stb.), de azoktól mégis *elkülönülve*.⁴⁷ Fokozza a problémát az egymást követő diskurzusrészek bizonytalan státusza. A diskurzusrész lehet a társalgás egysége (unit of talk), de lehet a beszédaktus elmélet *megnyilatkozás* fogalma (utterance), sőt lehet akár egy intonációs egység is, amely az információ szerkezetére utal stb. (l. Blakemore 2004). Az előzmény emellett lehet egy régebbi információ vagy valamilyen általános vagy a helyzethez kötődő közös tudás. Így például egy diskurzus akár kezdődhet is egy diskurzusjelölővel, minden előzetes verbális megnyilatkozás nélkül, ha a beszélők rendelkeznek a megfelelő közös tudással, beleértve személyes attitűdjüket és érzelmeiket, például: *Szóval eladod a kertet. Láttam a kiírást.* Vagy ha a beszélő új témát akar bevezetni a társalgásba, például: *Akkor most főzök egy kávét.*⁴⁸ Ezt a kérdést próbálja meg áthidalni a szakirodalom a lokális vagy globális konnektivitás fogalmával.

Ha a globális konnektivitás felé nyitunk, ezzel teret nyer a társalgásra/a kommunikációra összpontosító szemlélet. Ha a lokális konnektivitásra összpontosítunk, akkor a problémák és megoldások inkább a szövegre/a nyelvi kompetenciára irányuló, koherenciaközpontú szemléleten belül jelennek meg.

A globális konnektivitást középpontba helyező elméletek igyekeznek különböző hangsúllyal minél több szempontot befogni a diskurzusjelölők működési területeiről (kogníció, expresszivitás, szociális és textuális sík).⁴⁹ Bár általában kiemelik, hogy a diskurzusjelölők rendelkezhetnek egy elsődleges funkcióval (vagy magjelentéssel, l. például Schirm (2017) további szakirodalommal), de használatuk döntően többfunkciós. A társalgásközpontú vagy hasonló, szociolingvisztikai szemlélet számára éppen a multifunkcionalitás az, ami segít integrálni a társalgás alapját képező folyamatokat és lát el koherenciatermelő feladatot.

⁴⁷ Fraser ezt úgy próbálja megoldani, hogy elválasztja egymástól az elemi pragmatikai jelölőket (például illokutív igék: *kérlek* stb.), a kommentáló pragmatikai jelölőket, amelyek egy további üzenetet közvetítenek az elemi üzenettel összefüggésben (*igazából* stb.) és a párhuzamos pragmatikai jelölőket, amelyek az elemi vagy a kommentáló üzenettől elkülönülő, további / másfajta üzenetet közvetítenek ([ez a] *nyomorult* [ügy]). Egy későbbi munkájában negyedik típusként nevezi meg a diskurzust szervező jelölőket (Fraser 2009: 893). Diskurzusjelölőknek a kommentáló pragmatikai jelölőket tartja. A probléma végigvonul a diskurzuskutatáson és kicsúcsosodik a modális (emfatikus, attitűdjelölő stb.) partikulák és a kontextusjelölő partikulák elválasztásában, l. mindehhez például Zeevat (2003), Gyuris (2008), Fedriani–Sansò (2017). A koherenciaközpontú diskurzuskutatás több esetben eredményesen foglalja egységes, formalizálható keretbe a diskurzuspartikulák disztribúcióját és jelentését (l. Gyuris 2008), de nehézségei támadhatnak az emfatikus/modális partikulák esetében, különösen, ha ugyanaz a szó mindkét funkcióban szerepelhet. L. ehhez például a magyar *ugye* szó kapcsán Molnár (2016: 158).

⁴⁸ Hasonló példát l. Gyuris (2008).

⁴⁹ Deborah Schiffrin immár klasszikusnak tekinthető monográfiája például a társalgás olyan modelljéből indul ki, amely öt működési területet foglal egybe. Ezek a következők: 1. a konverzáció struktúrája (turn, turn-taking), 2. a beszéd mint cselekvés struktúrája, 3. a jelentés (a szemantika) síkja, 4. a társalgásban résztvevő beszélők síkja és 5. az információ mint kognitív és szemantikai entitás (*exchange structure, action structure, ideational structure, participation framework, information state*). Feltételezése szerint a diskurzusjelölők rendelkeznek egy elsődleges funkcióval, amely alapján valamelyik működési területhez kötődnek (például az *és* a jelentés síkjához, a *hát* a beszélők részvételének síkjához) de használatuk többfunkciós (Schiffrin 1987).

A lokális konnektivitásra figyelő szemlélet másfajta koherenciára összpontosít. Szerinte a diskurzuspartikulák a diskurzus elemeinek koherenciájáért felelősek az egymást követő diskurzusrészek vonatkozásában.⁵⁰ Ez a szemlélet arra törekszik, hogy egységes keretben magyarázza a partikula kontextuális értelmezését, elutasítva azt a kívánalmat, hogy a partikulák jelentését mint változatos funkcionális sokféleséget ragadjuk meg.

A *diskurzusjelölők* vagy *diskurzuspartikulák* jelentős része történetileg grammatikalizációs vagy pragmatizációs folyamat eredménye.⁵¹ Az előzmény lehet adverbium, névmás, kötőszó, módosító szó, partikula stb. A legizgalmasabb kérdés természetesen az, hogy a diskurzusjelölő kialakult funkciója miképpen magyarázható – ha magyarázható! – a partikula keletkezéstörténete, feltárható előzményei és ezek jelentése alapján; egyáltalán működnek-e esetében azok a szabályszerűségek, amelyek a jelentésváltozásokat általában magyarázni tudják.

A lexikálisan megszilárdult diskurzusjelölők alapvető jellemzői a legtöbb szerző szerint a következők.⁵²

1. A diskurzusjelölők *nem befolyásolják a mondat propozicionális jelentését*, és eszerint (elvileg) el is hagyhatók.
2. *Működésük alapja a procedurális (műveleti) jelentés*. Ennek értelmében hatókörük aszerint változik, hogy mi az a terület (mi az az inferenciális összefüggés, beszélői attitűd, szövegszervező kommentár stb.), amely értelmezésük számára referenciapontként szolgál.
3. *Egy adott funkciót tipikus esetben több különböző diskurzusjelölő tölthet be, és megfordítva: egy adott diskurzusjelölő több különböző funkcióban jelenhet meg a mondatban* elfoglalt hely, a formai szabályozottság, a szövegtípus, a beszédaktus stb. függvényében.
4. *Az egyes funkciók összefüggnek a diskurzusjelölők mondatban elfoglalt pozíciójával*. Ennek alapján láthatnak el diskurzusszervező feladatot (általában a mondat élén) vagy emfatikus, expresszív, modális funkciókat (magában a mondatban, szabályozottan mondatrészekhez kötődve).
5. Többnyire specifikus intonációs egységet képeznek.

A felsorolt jellemzők ugyan meghatároznak egy keretet, amelybe a diskurzusjelölők jelentős hányada beilleszthető, ugyanakkor *kivétel nélkül* mindegyik kritérium további problémákhoz vezet. Vannak diskurzusjelölők, amelyek valamilyen egyedi okból mégsem hagyhatók el. Hasonlóan vita tárgya a procedurális jelentés avagy mégis fogalmi jelentés közötti határ (l. például Schirm (2017), Fraser (2006) nyomán). A funkcionális hasonlóság és helyettesíthetőség sokféle tényező

⁵⁰ Gyuris Beáta megfogalmazásában a diskurzuspartikulák mint *kontextusjelölők* egyfelől azt mutatják meg, hogy az általuk bevezetett mondat tartalma milyen viszonyban van a megelőző mondatban megjelenő információval, másfelől mint *beszéddaktus-módosítók* jelenlétükkel befolyásolják a hallgató reakcióját és ezzel a diskurzus további menetét. Részletesen a különböző típusú kontextusjelölőként értelmezett diskurzuspartikulákról l. Gyuris (2008). A koherenciaközpontú hazai kutatásról l. többek között Gärtner–Gyuris (2012a) valamint az általuk szerkesztett kötet tanulmányait (Gärtner–Gyuris 2012b).

⁵¹ A kétféle folyamat problémájáról l. Molnár (2008).

⁵² L. Fedriani–Sansò (2017), további szempontokkal kiegészítve.

függvénye. A mondatban elfoglalt hely és a hangsúlyviszonyok ugyancsak tarka képet mutatnak, a magyarban különösen.

Ezért úgy tűnik, hogy a kutatás jól indokolható útja *egyedi jelenségek különálló vizsgálata* azzal a céllal is, hogy leírásuk támpontokat nyújtson további elméleti feltételezésekhez és módszerekhez. Így illik bele a képbe az *ott* mint lehetséges diskurzuspártikula leírása. A következőkben előbb emellett a lehetőség mellett érvelek, majd felvetek egyéb érveket, amelyek más irányba is mutathatnak.

5.3. Az *ott* mint diskurzuspártikula – vagy mégsem?

Az *ott* a (24) alatti példákban egyértelműen olyan elem, amely a diskurzus folytatásának egy megelőző diskurzusszegmenshez való viszonyát jelzi. Modális expresszív funkciójával irányítja a szöveg (tipikusan a beszámoló típusú szöveg) folyamatát, információt szolgáltat a beszélő érzelmi hozzáállásáról, befolyásolva a hallgató reakcióját.

A legegyszerűbb indok, amiért az *ott*-ot diskurzuspártikulának tarthatjuk, hogy megfelelni látszik a *fenti második kritériumnak*: jelentése feltűnő változást mutat a szó eredeti, lexikális-fogalmi jelentéséhez képest, amennyiben nem a helyre vonatkozik. Ehelyett a lokális jelentéssel közismerten összefonódni képes temporális jelentést közvetíti. Ez a temporális jelentés (az ismétlődés, a folyamat hosszúsága) mint monotonia a kifejezés egészének egyfajta expresszív, emfatikus mellékjelentést kölcsönöz, megalapozva ezzel a diskurzuspártikula funkcióját mint a beszélői attitűd kifejeződésének lehetőségét és a konverzációt irányító hatását.

A diskurzuspártikulákra jellemző egyéb kritériumok teljesülése azonban kérdéseket vet fel. Ilyen kérdésbe ütközünk a *harmadik kritérium* érvényesülését illetően. Az *ott* ugyan helyettesíthető más elemekkel, ezek azonban nem diskurzuspártikulák. Többféle helyettesítés tűnik lehetségesnek. Az egyik egy expletív, szintaktikailag pozíciókitöltő és kontextuálisan előre utaló névmási elem, például ((24) a, b és f mondatok alapján):

- (26) a. Apám tegnap *azon nyavalygott*, hogy sötét és élvezhetetlen a film.⁵³
 b. *Azon sopánkodott*, hogy milyen gyorsan megyek.
 c. [Olyan aranyos volt a doki,] *azt mondogatta*, hogy de ugye nem lesz örök harag, [de elmondta vagy ötször...]

Ez a helykitöltés természetesen csak akkor lehetséges, ha az ige argumentumstruktúrája lehetővé teszi, mégpedig anélkül, hogy felfüggesztődne az ige (szabad) függő beszédet bevezető 'mond(ogat)' jelentése. Például a következő példában a

⁵³ A dolgozat egyik névtelen lektora arra hívta fel a figyelmemet, hogy az expletív névmás és az *ott* együtt is felléphet, így nem helyettesítésről, hanem kiegészítésről lehet szó, mint ezekben az esetekben: *Apám tegnap ott nyavalygott azon, hogy sötét és élvezhetetlen a film. Ott sopánkodott azon, hogy milyen gyorsan megyek./ Azon sopánkodott ott, hogy milyen gyorsan megyek.* Kérdés azonban, hogy az *ott* használatát ilyenkor hogyan ítéljük meg: deiktikus határozószóként vagy diskurzuspártikulaként. Erre a szövegösszefüggés és az egyéni nyelvhasználat szintjén esetenként eltérő, intuitív választ lehet adni. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy az *ott* és az expletív névmás lehetséges együttes használata (i) rendszerszerűen lehetséges-e és (ii) a beszélők tényleg élnek-e ezzel a lehetőséggel. Ezek a kérdések kivezetnek a jelen dolgozathoz.

helyettesítés nem működik, mert míg az *értetlenkedik* az *ott* mellett jelenthet egyszerűen mondást/kérdezést (= vezethet be függő beszédet), a *valamin értetlenkedik* már azt jelenti, hogy 'nem érti, hogy... /nem érti, miért ...', és ráadásul hozzá tartozik az az előfeltevés is, hogy amit nem ért, az számunkra teljesen kézenfekvő (24c) alapján):

- (26) d. [Teljesen kétségbeestem,] a védőnő meg *azon értetlenkedett*, hogy egy gyerek se hal éhen önszántából.
(Ez a példa azt a tartalmi abszurditást jelenti, hogy a védőnő nem értette, hogy [miért van az, hogy] egy gyerek se hal éhen önszántából.)

Megjelenhet az *ott* helyén a *folyton* adverbium, amelynek megfelelő kontextusban (= megfelelő ige mellett) van némi expresszív modális konnotációja, és így képviselheti azt a beszélői attitűdöt, amelyet az *ott* is kifejez (*folyton sopánkodott*, *folyton mondogatta* stb.). Ez egyfelől megtámogatja az *ott* jelentésváltozását, másfelől természetesen módosítja a megnyilatkozás információtartalmát: a *folyton* nem jelez semmilyen határt, az *ott* viszont lerögzíti és behatárolja a mondás folyamatát az adott kontextusban. Vagyis pontosan azt teszi, amit lokális igekötőként is tenni képes.⁵⁴ Ez megerősíti a lokális határozószó, a lokális igekötő és egy specifikus közegben (mondást jelentő igék előtt, függő beszédet bevezetve) a diskurzuspartikula jelentésbeli összefüggését.⁵⁵

Az *ott* mint diskurzuspartikula működésének specifikus közege problémát jelent a fenti *első*, a *fogalom szempontjából egyik legmarkánsabb kritériummal* kapcsolatban is. A diskurzuspartikulák elvileg nem befolyásolják a mondat propozicionális jelentését, tehát ebből a szempontból el is hagyhatjuk őket. Az *ott* viszont nem mindig mellőzhető, sőt egyes esetekben egyenesen kötelező. Használata attól függ, hogy az ige 'mondás' jelentését eredményező típus koerció igényel-e explicit megerősítést. Ebből a szempontból az igék egyfajta skálán helyezkednek el aszerint, hogy a 'mondás' jelentés mennyire kapcsolódik magához a beszédtevékenységhez. A *mondogatta*, *sopánkodott* jelenti a skála egyik végpontját: ezek az igék egyértelműen beszédre, megszólalásra utalnak. A másik végpont a (25) példabeli *ugrált*, amelynek látványosan megváltozott jelentése az *ott* nélkül nem jön létre. Ha mellőzzük, értelmetlen szöveget kapunk.

A lehetséges változatok tükrében az *ott* mint jelenség összefoglalóan a következőképpen írható le. (1) Olyan igék előtt jelenik meg, amelyek eleve mondást jelentenek, vagy amelyek alkalmasak arra, hogy az adott kontextusban egyfajta típus koerció révén ezt a jelentést vegyék fel. (2) Majdnem-igekötő funkcióját megőrizve lerögzíti a mondás folyamatát egy adott helyzethez. (3) Az igével együttműködve az (ismétlődő, monoton, ennek okán a beszélő szemszögéből bosszantó, mulatságos stb.) mondásfolyamattal kapcsolatos érzelm kifejezés eszköze. Azok a mondást jelentő igék, amelyek nem vagy kevéssé illeszkednek a beszédcselekvés elhúzódását jelző, kritikus hangvételű beszámolóhoz, ebben a konstrukcióban nem is fordulhatnak elő. Ilyen mondatok, mint **Ott hangsúlyozta, hogy....*, **Ott állította, hogy... a vizsgált mintában nem működnek.*

⁵⁴ L. a (17) alatti példákat és a hozzájuk fűzött magyarázatot is.

⁵⁵ Az további érdekes kérdés, hogy miért éppen a függő beszédet bevezető, mondást jelentő igék adják azt a különleges kontextus, amelyben az *ott* mint diskurzuspartikula megjelenhet.

Ezek a jegyek részben jellemzők a diskurzuspartikulákra. Ugyanakkor nem lehet nem észrevennünk, hogy az *ott* az ige előtt, mélyhangrendűségével megerősítve, az expletív névmásokkal analóg jelenség. Megjelenése ezen a szintaktikailag „érzékeny” helyen bizonyos magyarázható lenne olyan keretben is, amelyben éppen ez az analógia játssza a fő szerepet, és nem a diskurzuspartikula funkció. Ebben a keretben például indokolhatná az *ott* megjelenését a (24)(a) mondatban az, hogy elkerüljük az időhatározó (*tegnap*) kiemelését vagy egyenesen a mondat fókuszává válását, és elősegítsük az *ott* szempontjából kötelező idéző mellékmondat érvényesülését, vö: *Apám tegnap nyavalygott, hogy sötét és élvezhetetlen a film.* →← *Apám tegnap azon nyavalygott/ott nyavalygott, hogy sötét és élvezhetetlen a film.* Háttérrel nyújthat ehhez a kognitív relevancia fogalma (Sperber–Wilson 1995 [1986]).

A kétféle közelítés további tárgyalására ez a dolgozat már nem tér ki. Annyit azonban mindenképpen rögzíthetünk, hogy az *ott* a (24) alatti példákban kétarcú jelenség. Végül is ahogy igeekötőként, úgy diskurzuspartikulaként is átmenetet képvisel az adverbium kategóriájából egy másik kategóriába. Ez az új kategória, amelybe éppen beleilleszkedni látszik, egyfelől a (lexikalizált inchoatív-lokális) igeekötők, másfelől a (szintaktikai és szemantikai szabályozottságú kontextusjelölő valamint pragmatikai-stratégiai eszközként funkcionáló attitűdjelölő) diskurzuspartikulák kategóriája. A három funkció (mint adverbium, mint igeekötő, mint diskurzuspartikula) nem független egymástól. Összetartozásukat olyan tények indokolják, mint a lokális és temporális jelentés összefüggése, a temporális jelentés és a temporális perzisztencia összefüggése, illetve a temporális perzisztencia és a belőle következő lehetséges érzelmi attitűd összefüggése.

6. Összefoglalás

Az ige előtti helyen megjelenő *ott*, *kint*, *bent* stb. adverbium azokban a semleges mondatokban, amelyekben a helymegjelölés nominálisan is megtörténik, a mondat propozíciója szempontjából redundánsnak tűnik. (*Éva [kint] napozik a kertben.*) Megjelenése kérdéseket vet fel az ige előtti helyet kitöltő igeekötőkhöz való műveleti és esetenként formai hasonlatossága okán.

Az igeekötők jelenléte a magyarban összefügg a szituatív aspektus kifejeződéssel. Az az általánosítás, miszerint minden igeekötő határpontosságot, telicitást jelez, nem állja meg a helyét, de azt egyértelműen állíthatjuk, hogy a mai magyar nyelvhasználatban az igeekötő nélkül használt, állapotváltozást, illetve helyváltozást kifejező állítmányok mindig atelikusak, határpont nélküliek. É. Kiss Katalin érvelése nyomán plauzibilisnek tűnik, hogy a magyar nyelv korábbi állapotaiban még jelen lévő igeidőrendszer eltűnése összefügg az igeekötők rendszerszerű terjeszkedésével. Az igeekötők révén kifejezhető szituatív aspektus kiszorította az igeidőrendszerből a grammatikailag jelölt nézőponti aspektust. Ugyanakkor az igeekötős ige a mondatban egy összetett esemény kifejezője. Az *Éva megsütötte a kalácsot* mondat nemcsak Éváról állít valamit, hanem egyúttal egy belső, logikai alanyról, a patientsről, vagyis a kalácsról is. Ha ebből a perspektívából megvizsgáljuk az igéket, feltűnő rokonságot láthatunk az olyan mondatok között, mint *Éva bemegy a szobába* és *Éva bent ül a szobában*. Ha az igéket mint célra irányuló (*bemegy*) versus nem célra irányuló (*bent ül*) összetett események hordozóit vizsgáljuk, elfogadhatjuk a

következő állítást: Ahogy a célra irányuló, helyváltoztatást eredményező igék esetében az igekötő a végpontot jelöli ki, a nem célra irányuló összetett eseményekben ugyanígy kijelöli egy igekötő (*bent*, *ott*) az egy bizonyos pozícióban levést. Ennek megfelelően vezeti be É. Kiss Katalin a lokatív igekötő fogalmát.

Az *ott* lehetőségeit tekintve mind indexikális jelentésében és névmási funkciójában, mind mélyhangrendűsége révén jelentősen eltér a *kint*, *bent* stb. alakoktól. Ezt igazolhatja az a néhány ige, amely morfológiai és lexikológiai keretben is az *ott*-tal mint igekötővel szerepel (*ottvész*, *ottfog* stb.). Ezek az igék a mondatban nemcsak egy adott pozícióban/adott helyen levést, hanem egy adott pontból tekintve elkezdődő és onnan folytatódó, mintegy időkeretbe foglalt (határpontos) valahol levést hordoznak. A lokatív igekötők így elsődlegesen mint inchoatív-lokatív igekötők illeszkednek bele az igekötők É. Kiss Katalin tanulmányaiban felvázolt rendszerébe. Ezt azok a kontextusok is igazolják, amelyekben a redundáns *ott* a mondatban szereplő inchoatív jelentésű időhatározó okán nem törölhető.

Más mondatokban ugyanakkor a mondat propozícióját tekintve az *ott* valóban redundáns elem, mondandónkat nélküle is meg tudnánk fogalmazni. Arra a kérdésre, hogy akkor miért választjuk mégis az *ott*-tal megtoldott megfogalmazást, pragmatikai és stilisztikai keretben kereshetünk választ. Pragmatikai keretben bizonyos kontextusokban az *ott* olyan stratégiai eszköz, amely a mondat – leginkább a valahol való levés helyett/mellett a meglétet hangsúlyozó létigés mondat – állítását megerősíti, nyomatékosítja, véglegesíti. Megkockáztattam azt a feltételezést, hogy ez az attíudjelölő funkció párhuzamba állítható a határpontosság fogalmával. Stilisztikai keretben az *ott* számos színes jelentésű ige mellett jelen van, elsősorban a személyességet kiemelő, beszámoló típusú írott szövegekben, úgy is mint egyes műfajok és szerzők jellemző sajátossága.

Ez a stilisztikai szerep megismétlődni látszik abban a szemantikailag és szintaktikailag kötött közegben, amelyben az *ott* váratlanul egyfajta diskurzuspartikulaként is felfogható. A megkötés arra vonatkozik, hogy az *ott* csak mondást jelentő, közvetlenül következő függő vagy szabad függő beszédet bevezető ige előtt jelenhet meg. Lokális jelentése elhalványul, illetve eltűnik, helyette a lokalitással párhuzamos temporalitás és az abból következő monotonia hordozója lesz, és ez utóbbi funkciójában fejezi ki a beszélő érzelmi beállítódását.

Az *ott* a dolgozatban vázolt gondolatmenet szerint indexikális jelentése valamint mélyhangrendűsége okán a mondatban komplex eseményeket jelző lokatív, illetve inchoatív-lokatív igekötő, morfológiailag és lexikológiai pedig mint igekötő *in statu nascendi* értékelhető. Választhatósága révén pragmatikai és stilisztikai funkciójú, és mindezen lehetőségek alapján diskurzuspartikulákra hajazó szerepben is fellép, megőrizve azonban az ige előtti pozíciót birtokoló semleges elem szintaktikai kiváltságát is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a dolgozat két névtelen lektorának. Kritikai megjegyzéseik és kérdéseik fontosak voltak a dolgozat jelenlegi változatának létrejöttében. Az esetleges hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

Hivatkozások

- Bende-Farkas, Ágnes 1995. Prefixation and discourse. In István Kenesei – Csaba Pléh (szerk.) *Approaches to Hungarian 5. Levels and Structures*. Szeged: JATE. 192–220.
- Blakemore, Diane 2004. Discourse markers. In Laurence Horn – Gergory Ward (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 221–240.
- Deme László 1959. A nyomatékaltalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. *Magyar Nyelv* 55/2:185–198.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102:247–264.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- É. Kiss Katalin 2004a. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 2004/1:15–42.
- É. Kiss Katalin 2004b. Eseményszerkezet és topic–predikátum tagolás a magyar mondat-ban. *Nyelvtudományi Közlemények* 101:160–172.
- É. Kiss, Katalin 2005a. Event types and discourse linking in Hungarian. *Linguistics* 43/1:131–154. doi:10.1515/ling.2005.43.1.131.
- É. Kiss, Katalin 2005b. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101/4:420–435.
- É. Kiss, Katalin 2006a. The function and the syntax of the verbal particle. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Event Structure and the Left Periphery*. *Studies on Hungarian*. (Studies in Natural Language and Linguistic Theory 68) Dordrecht: Springer. 17–55.
- É. Kiss, Katalin 2006b. From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Event Structure and the Left Periphery*. *Studies on Hungarian*. (Studies in Natural Language and Linguistic Theory 68) Dordrecht: Springer. 129–158.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fedriani, Chiara – Andrea Sansò 2017. Introduction. Pragmatic markers, discourse markers and modal particles. What do we know and where do we go from here? In Chiara Fedriani – Andrea Sansò (szerk.) *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles. New Perspectives*. (Studies in Language Companion Series 186) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–33. doi:10.1075/slcs.186.01fed.
- Forgács Tamás 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló, 2003. szeptember 4–6*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 88–116.

- Fraser, Bruce 1990. An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics* **14/3** (Selected Papers from The International Pragmatics Conference, Antwerp, 17-22 August, 1987):383–398. doi:10.1016/0378-2166(90)90096-V.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* **31/7** (Pragmatics: The Loaded Discipline?):931–952. doi:10.1016/S0378-2166(98)00101-5.
- Fraser, Bruce 2006. On the conceptual-procedural distinction. *Style* **40/1–2**:24–32.
- Fraser, Bruce 2009. Topic Orientation Markers. *Journal of Pragmatics* **41/5** (Pragmatic Markers):892–898. doi:10.1016/j.pragma.2008.08.006.
- Furkó Bálint Péter 2005. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2012a. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. Szerk. Hans-Martin Gärtner – Beáta Gyuris. *Acta Linguistica Hungarica* **59/4** (Pragmatic Markers in Hungarian). doi:10.1556/ALing.59.2012.4.1.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris (szerk.) 2012b. *Acta Linguistica Hungarica* **59/4** (Pragmatic Markers in Hungarian).
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Gyuris Beáta – Kiefer Ferenc 2008. Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 229–267.
- Kiefer Ferenc 1998. Aspektuális igeosztályok és az aspektus formális ábrázolása. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 79–91.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* **100**:177–186.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentésemélet*. 2. kiadás. Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–480.
- Kiefer Ferenc – Németh Boglárka 2012. Amikor az igekötő nem telicizál. *Nyelvtudományi Közlemények* **108**:267–273.
- Kocsány Piroska 2001. Gondolatok az „ott” határozószói névmás sajátos szerepéről. In Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma (szerk.) *Ünnepi Könyv Keresztes László tiszteletére*. (Folia Uralica Debreceniensia 8) Debrecen, Jyväskylä. 751–758.
- Kocsány, Piroska 2013. Das Adverb „ott” ’dort, da’: ist das nur ein Adverb, weiter nichts? *Argumentum* **9**:388–396.
- Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. In Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. Tanulmányok a magyar mondattan köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 171–182.

- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Kugler Nóra 1998. A partikula. *Magyar Nyelvőr* 122/2:214–219.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv* 94/4:407–423.
- Maschler, Yael – Deborah Schiffrin 2015. Discourse markers. Language, meaning, and context. In Deborah Tannen – Heidi E. Hamilton – Deborah Schiffrin (szerk.) *The Handbook of Discourse Analysis*. 2. kiadás. Hoboken: John Wiley & Sons. 189–221. doi:10.1002/9781118584194.ch9.
- Molnár, Anna 2008. Pragmatische Sprachphänomene und das Grammatikalisierungskonzept. *Argumentum* 4:280–289.
- Molnár Cecília Sarolta 2016. Ugye melyik szabály alól ne találunk kivételt? Az ugye partikula előfordulása kiegészítendő kérdésekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3:151–167. doi:10.14232/JENY.2016.1.7.
- Németh Boglárka 2009. Az aspektualitás szegmensei és kompozicionalitása: egy aspektológiai keret vázlata. In Székely Tünde (szerk.) *X. RODOSz konferenciakötet*. Kolozsvár: RODOSz, Clear Vision Kiadó. 132–145.
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben: különös tekintettel a statikusságra*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 144) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125/1:94–102.
- Pustejovsky, James 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge: The MIT Press.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Macmillan Co.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse Markers*. (Studies in Interactional Sociolinguistics) Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2009. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 304–311.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. <http://goo.gl/BXvGVU>.
- Schirm Anita 2017. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113/3:330–341. doi:10.18349/MagyarNyelv.2017.3.330.
- Schlachter, Wolfgang 1995. Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban. *Magyar Nyelv* 91/1:10–25.
- Smith, Carlota S. 1991. *The Parameter of Aspect*. (Studies in Linguistics and Philosophy) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995 [1986]. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Steube, Anita 1985. Erlebte Rede aus linguistischer Sicht. *Zeitschrift für Germanistik* 6/4:389–406. <https://www.jstor.org/stable/23975064>.

- Talmy, Leonard 1985. Lexicalization patterns: semantic structure in lexical forms. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 57–148.
- Tenny, Carol 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. (Studies in Linguistics and Philosophy) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 109:187–226.
- Vendler, Zeno 1967. Verbs and times. In Zeno Vendler *Linguistics in Philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. doi:10.7591/9781501743726.
- Wacha Balázs 1976. Az igeaspektusról. *Magyar Nyelv* 72/1:59–69.
- Wacha Balázs 1989. Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In Rácz Endre (szerk.) *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 219–282.
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. (Nyelvtudományi Értekezések 149) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zeevat, Henk 2003. Particles: Presupposition triggers, context markers or speech act markers. In Reinhard Blutner – Henk Zeevat (szerk.) *Optimality Theory and Pragmatics*. London: Palgrave Macmillan. 91–111.

A szerzőről

Kocsány Piroska a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének nyugalmazott docense. Kutatási területe a szövegnyelvészet, retorika és stilisztika.
Elérhetősége: kocsanypiroska@gmail.com

Történeti pragmatikai variációról a regiszter tükrében

A feltételt kifejező határozói igenevek esetei

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Összefoglaló

A feltételes, valamint a megengedő/ellentétes jelentéstartalom rendszeres funkcionális alternatíváiként terjedtek el a 16. századtól (a középmagyar korszak sajátosságaként) a határozói igeneves szerkezetek. A variáció szintaktikai és pragmatikai természetűnek bizonyult. Megvizsgálandó, hogy milyen külső tényezők hathattak az újabb variáns választására. Jelen tanulmány annak vizsgálatához járul hozzá, hogy a közös regiszterbe tartozó írásokban egységesebb lehet-e az innovatív variánsok használata a szöveg hagyomány részévé válva, vagy pedig a formálisabb művekben – ezúttal a korszak gyakorlati, magyarázó jellegű szövegtípusaiban – több egyéni, stílusbeli sajátosság mutatkozik, az élőnyelvközei forrásokhoz képest szélsőségesebb arányokkal. Az eredmények az utóbbit erősítik meg, ahogy azt is, hogy az egyes regiszterek meghatározásának finomhangolására szükség lehet, figyelembe véve a szövegtípus célkitűzését, a leírások, magyarázatok felépítésének különbségeit is.

Kulcsszavak: magyar nyelvtörténet, 16–19. század, funkcionális variáció, határozói igeneves tagmondatok, regiszterek, pragmatika

1. Bevezetés

A feltételesség (valamint a megengedés és a következményes/következtető viszony) kötőszókkal kifejezett megoldásai mellett rendszerszerű szerkezeti és funkcionális alternatívákként terjedtek el a 16. századtól – a középmagyar korszak sajátosságaként – a határozói igeneves tagmondatok (az ezúttal releváns variánsok részletes bemutatását l. 4. szakasz).¹ A variáció a szintaktikai mellett pragmatikai természetű is, mivel az igeneves szerkezet funkciója mindig kontextusfüggő, a feltételesség pedig összefügghet a beszélői attitűddel is. A történeti élőnyelvközei forrásokban az igeneves variáns használatát a változatosságra törekvés, tágran értett választékoság motiválta – nem jelentkezett olyan grammatikai vagy szituációs kontextus, ahol „kötelező” a megjelenése (l. még 3. szakasz). Az eddig kimutatott adatok jelentős része a 17–18. századból származik (Varga 2019; 2021a és az ottani hivatkozások).

Megvizsgálandó tehát, hogy milyen további tényezők hathattak a választásra és az igeneves variánsok gyakoribbá válására. Ehhez kínál támpontokat az, ha különböző

¹ A terminushasználat nem egységes és nem elméletfüggetlen. Jelen tanulmány a nyelvtörténeti szakirodalomban hagyományos *határozói igenév* (a rövidség kedvéért *igenév*), valamint az *igeneves szerkezet* ~ *igeneves tagmondat* kategóriamegnevezéseket alkalmazza, jelezve, hogy az igenév és bővítményei (nemfinit) tagmondat értékű szerkezetként értelmeződnek.

regiszterekből származó források nyelvhasználatát hasonlítjuk össze (vö. Kytö-Smitterberg 2015: 331), hipotetikus informális–formális skálát képezve (Culpeper-Kytö 2010: 10–11). Jelen tanulmány célja az, hogy kiderítse, az informális végponttól távolabb elhelyezhető regiszterekben eltérnek-e a variánsok használati jellemzői attól, ami a beszélt jellegű szövegtípusokban megfigyelhető. Azaz több egyéni, stílusbeli sajátosság mutatkozik-e a formálisabb művekben, akár a beszélt jellegű műfajokhoz képest szélsőségesebb arányokkal, vagy pedig ellenkezőleg, egységesebb-e a kép a szövegtípus alapján (vö. más jelenségek kapcsán Gugán (2018; 2020), I. még 2. szakasz). Feltételeesség kifejezésekor az igeneves variáns valamelyest rendszeresebb használata a magánéleti regiszterben csupán egyes levélírókra jellemző, az egyéni, esetleg családi nyelvhasználatuk részeként, míg a megengedés/ellentét inkább a boszorkányperekben figyelhető meg igeneves variánssal kifejezve (Varga 2021b).

A vizsgálat ezúttal elsősorban a világi próza gyakorlati (más területen *magyarázó jellegű, expository*, vö. Kytö-Smitterberg 2015) szövegtípusaira helyezi a hangsúlyt. E források a pragmatikai sajátosságaiknál fogva előnyben részesítik a feltétel kifejezését a funkció szemantikai-pragmatikai motivációiból adódóan (finit alárendeléseként, vö. Haader 2008: 254–256). Az eredmények tehát abban a tekintetben is értékelendők, hogy ez a különbség az egyes funkciók igeneves variánsainak a megoszlását és terjedését is befolyásolja-e.

A tanulmány a következők szerint épül fel. A megközelítés felvázolása után (2. szakasz) röviden áttekintem az előzetes kutatások eredményeit, rámutatva az ezekkel kapcsolatos problémafelvetésekre (3. szakasz), ezt követi az anyag bemutatása (4. szakasz), valamint az elemzés a feltételes jelentéstartalmat kifejező szerkezeti variánsokról (5. szakasz). Kitekintésként szó lesz a megengedő/ellentétes viszony megjelenéséről a tárgyalt forrásokban (6. szakasz), ezt követi az eredmények összegzése (7. szakasz).

2. Megközelítés: regiszteralapú variáció

A regiszter a korpuszalapú kutatások szerint jellegzetes disztribúciókból, együttállásokból áll, három tényező szerint határozható meg: a situációs kontextus, a nyelvi repertoár, valamint az első két összetevő viszonya alapján (történeti anyagon a műfajra, szövegtípusra is értelmezve Kytö-Smitterberg 2015). A viszony nem előre adott, de a műfaji hagyomány alapján is értelmezhető (Biber-Conrad 2009: 6; lásd még Gugán 2020). A regisztert célszerű úgy kezelni, mint rugalmas kategóriát, főként a történeti források esetében, akár alregiszterekre bontva, vagy akár egy-egy szerző motivációit figyelembe véve. E két módszer alkalmazását – vagy csak az egyik kiválasztását – a forrás előzetes feltárása határozza meg. Jelenleg egyrészt megjelenik az alregiszterek, szövegtípusok megkülönböztetése, másrészt felvetődik az egyéni motivációk keresése a magyarázat során.

Egyre több olyan történeti nyelvészeti esettanulmány készül, amely arra mutat, hogy az innovatív formák, szerkezeti megoldások nem feltétlenül az élőnyelvben, szóbeliségben terjednek erősebben (illetve abban, ami elérhető a szóbeliségből, I. Gugán (2020) és az ő hivatkozásai, magyar anyagon újabban I. Gugán (2017; 2018) és Dömötör (2018; 2020a; 2020b)). Munkahipotézisként azt lehet feltételezni, hogy a források elhelyezhetők egy skálán az informális – formális jelleg szempont-

jából, ezen belül pedig a skála informális végéhez közelebb elhelyezkedő szövegtípusokban homogénebb módon terjedhet a változás, míg a formálisabb, illetve több alregiszterből álló, több egyéni variációt lehetővé tevő forrásokban nagyobb a változatosság az innovatív formák előfordulási arányát tekintve (Gugán (2020), I. még 3. és 7. szakasz). Utóbbit az a tényező is támogatja, hogy a formálisabb regiszterek juthatnak el nagyobb közönséghez, ennek a szerző is tudatában lehet, célja lehet az olvasóközönség lenyűgözése is, ez pedig teret ad a nagyobb fokú kreativitásnak, egyéni megoldásoknak (vö. Gugán (2020) és az ő hivatkozásai).

3. Előzetes eredmények és problémafelvetés: az igeneves variáns

A variáció vizsgálatát tekintve fontos, hogy egy-egy adott forma nem feltétlenül a korabeli beszélő számára innovatív: évszázadokig is együtt élhet a konzervatív és az innovatív forma akár funkcionális megkülönböztetéssel, akár anélkül (l. még Haader 2001; 2004; Gugán 2020). A határozói igeneves tagmondatok például már az ómagyarban is számos funkcióban kimutathatók, rendszeres alternatívát kínálva az alárendelő szerkesztésmód mellett (Károly 1956; Haader 2001; 2004; Gugán 2002; 2006). Ezzel együtt a feltételes, megengedő/ellentétes vagy éppen a következményes/következtető funkciójú igeneves tagmondatok, rendszeressé válásukat tekintve legalábbis, a középmagyar korszak innovációinak tekinthetők az élőnyelv-közeli szövegek alapján (a Történeti magánéleti korpusz – leírását l. Dömötör et al. (2017) és Novák et al. (2018) – anyagán). A határozói igenév kategóriáján belül a *-ván/-vén* képzős változat mind a gyakoriságot, mind a funkciógazdagságot tekintve kiemelkedő a vizsgált korszakban, a *-va/-ve* képzős igenév jóval ritkább és funkciójában behatárolt (elsősorban módot és állapotot jelöl) még a 18. század végi forrásokban is. Jóllehet az igeneves tagmondat mint funkcionális alternatíva viszonylag ritka maradt a kötőszós főváltozatokhoz képest – terjedése közel sem volt olyan mértékű, hogy a finit megfelelőit kiszoríthatta volna, vagy akár megközelítőleg akkora gyakorisággal fordult volna elő –, a variáció tartósnak bizonyul. A nyelven kívüli tényezőkkel való megfeleltetés inkább lehetőségek formájában fogalmazható meg, mint szigorú szabályok szerint: különböző társadalmi státuszú férfiak és nők egyaránt használták az igeneves megoldásokat. Az igeneves változatok jelentősebb aránya inkább egyéni preferenciákra mutatott rá, semmint csoportokra. A nagyobb arányú használatok – ez is 20% alatti részesedést jelent a kötőszós variánshoz képest – ugyanakkor nem különböztek jelentős mértékben a korszakra megállapított átlagos részesedésektől (részletesen l. Varga (2021b) és az ottani hivatkozások).

Feltárást igényel ugyanakkor annak a meghatározása, hogy a magánéleti forrásokban megfigyelt variációk kimutathatók-e más regiszterekben; vannak-e olyan szövegtípusok, amelyekben előtérbe kerül az igeneves tagmondat valamelyik funkció kifejezésekor. A feltételesség például alárendelt tagmondatként olyan kategória, amely pragmatikai kapcsolatot mutat egyes szövegtípusokkal, például a levelekkel és az úgynevezett világi próza szaknyelvi (más szóhasználatul *magyarázó jellegű, expository*, l. Kytö-Smitterberg (2015)) forrásaival (Haader 2008: 255–256). A sajátos jelentéstartalom más viszonyai, például a megengedés tekintetében hasonló összefüggés egyelőre kevésbé ismeretes.

4. Anyag és módszer

Mivel az igenév aktuális funkciója a tágabb szövegekörnyezet, illetve a kommunikációs kontextus alapján következtethető ki, az igeneves variáció a munkamemória korlátaival összefüggésben elsősorban az írásbeliséghez kapcsolódhatott a történetiségben is (komplex, sajátos jelentéstartalmak azonosítása grammatikai fogódzók nélkül legalábbis problematikusabb lehetett a szóbeliségben, mint írásban). Az élőbeszédet rögzítő vagy abból közvetlenebbül merítő szövegtípusok mellett tehát az alapvetően írott források tekintetbe vétele is releváns. Ezekben belül a feltételeesség vizsgálatához egyrészt 16–19. századi szakácskönyveket, másrészt a növények jellemzésével és hasznosításával kapcsolatos munkákat választottam ki a 16–18. századból, bevonva a korszak orvosságos könyveit is. A választást az indokolja, hogy a feltételeesség megjelenése a finit alárendelés esetében különösen rendszernek bizonyult a világi prózában belül a szakácskönyvek, receptgyűjtemények szövegtípusában. A megfelelés ugyanakkor nem kategorikus (igen–nem) természetű, ahogyan a terjedésre sincs közvetlen hatással (Haader 2004; 2008).

A kijelölt források közös jellemzője az, hogy instrukciókat (is) tartalmaznak: általában több lépésre bontva szerepel bennük valaminek az elkészítése, felhasználási módja, hasznosíthatósága. A feltételeesség pragmatikai motivációja pedig az, hogy az egyes lépések között nem a pusztán időbeli viszonyítás kerül előtérbe, hanem ténylegesen be is kell következnie az adott folyamatnak, illetve végbemennie az adott cselekvésnek ahhoz, hogy ráépülhessen a következő. A közös tulajdonságok mellett ugyanakkor mutatkoznak eltérések az egyes időszakokban és szerzők szerint (l. 5. szakasz). Jóllehet a vizsgált funkció motivált, az nem nyilvánvaló, hogy az igeneves variánsok is rendszeresen megjelennek a feltárni kívánt szövegekben – hiszen manapság finit alárendeléssel fejeződnek ki a hasonló grammatikai viszonyok –, kérdés tehát, hogy megfigyelhető-e az a változatosságra törekvés, ami a korszak levelezésében kimutatható volt.

Az anyag kiválasztásakor cél volt valamelyest eltávolodni az élőbeszédhez legközelebb álló szövegtípusoktól, jóllehet nem teljesen elszakadva attól, nem éles kontrasztot keresve. A 16–18. század szaknyelvi, magyarázó jellegű (*expository*) forrásainak nyelvhasználatára erősen hatott a korszak élnyelve. A leírások gyakran közvetlenül a második személyű olvasónak szólnak, időnként közvetlenebb viszonyt jelezve. A szakácskönyveket tekintve megkülönböztethetők egyrészt a szélesebb közönségnek szóló, szakszövegnek számító (nyomtatott) munkák, másrészt a házi használatra készült, eredetileg kéziratos receptgyűjtemények. Nem példátlan, hogy a szerzők szóbeli interakciót imitálnak a leírás során, mintha ténylegesen elhangzott szöveget rögzítettek volna: „Az feladásáról *meghallottad*. Immár *szóltam*.” (Szakács tudomány, 16. század vége: 83). A szakácsreceptek egy részében eltérő eljárásokat, ízesítésbeli vagy a várható mennyiségre vonatkozó lehetőségeket kínálnak az olvasónak, ezekre reflektálnak is: *ha akarod, ha szereted, amennyit gondolsz, ha kevesebbet akarsz, lássad te, mint szereted*. A betegséggel és orvoslással vagy épp a növényfajtákkal és hasznosításukkal kapcsolatos munkákban pedig a szerzők időnként rövid elbeszélésekben idézik fel saját közvetlen tapasztalataikat (az orvosi receptek nyelvhasználatáról részben eltérő források alapján részletesen l. Kuna (2019) és hivatkozásai).

Az adatgyűjtés során hamar világossá vált, hogy a rendelkezésre álló forráscsoport sem az időszak, sem a terjedelem tekintetében nem tekinthető kiegyensúlyozottnak. A legkorábbi ételrecepteket tartalmazó forrás a 16. század végéről származik, ez képviseli az egész időszakot (a 17. századból úgyszintén egy gyűjtemény ismeretes). Egyes szerzők esetében a receptek tételszáma nem éri el az ötvenet, másoktól viszont ezer fölötti tétel is szerepel, ráadásul nem törvényszerű, hogy egy kötet egyetlen szerző munkája. A gyógymódok, eljárások gyakran nincsenek számozva – egy-egy tünet, betegség kapcsán több recept is megjelenhet –, illetve a növények hasznosításáról szóló leírások sem mindig számozva tartalmazzák az instrukciókat. A feldolgozott kötetek egy részében szükségszerű volt a száz tételre, illetve még kisebb szövegszakaszokra szorítózkodó mintavétel, egyes forrásokból pedig több mintát is vettem.

A vizsgálatra kiválasztott szövegek nincsenek elektronikusan feldolgozva, így a gyűjtés manuálisan zajlott, mintákat véve az egyes kötetekből. Az igeneves tagmondat aktuális funkciója mindig a szöveggörnyezetből, szituációból következett: ki, így olyankor is elkerülhetetlen a kézi szűrés, amikor a határozói igenév grammatikai kategóriájára célzottan lehet keresni (például a TMK esetében). A manuális gyűjtést az is indokolja, hogy az egyes forrásokra nézve külön-külön kell meghatározni a vizsgált funkció éppen aktualizálódó kifejezőeszközeit még akkor is, ha az elemzés nem terjed ki az összes alternatívára – az igenév előfordulási arányait a *ha* kötőszós fővariánssal vettem össze. Időnként a mondatrész értékű variánsokat is szem előtt kell tartani, mert egyes szerzők markánsan használják, ilyen például a Németh Zsuzsánához kapcsolt írásban a *most* és az *ekkor* – a feltételesség jelentéstartalma háttérben van, de érzékelhető. Az olyan eseteket viszont, amikor teljesen az időviszony kerül előtérbe, mint az *azután* vagy a *tálatáskor*, nem számítottam bele az adatokba. Csapó József 1775-ös írásában pedig vonatkozó névmási mellékmondatok vehetők tekintetbe a feltételesség alternatívájaként – az állapot leírásánál és a gyógymóddal kapcsolatban egyaránt markánsnak bizonyult: „*ha [...] meg-isszák*” (1.) ~ „*dagadását el-oszlatja [...] a' fünek ki-nyomott leve, iván azt*” (22.) ~ „*erősített [...] ki azt ételben eszi, 's Itáiban isszsa*” (22.).

Összesen 25 kötetből gyűjtöttem adatokat, egy részüket kitekintő jelleggel, főként a variánsok fajtáinak realizációja, semmint az arányok szempontjából dolgoztam fel. A kitekintő adatkeresés során az volt a kérdés, hogy a feltételesség mely altípusai mutathatók ki az adott szerzőknél, az igeneves variáns használatos, elfogadott-e.

A növényleírások esetében kevesebb a vizsgálható anyag, mint a szakácskönyvek esetében, így az eredmények korlátozottan lennének általánosíthatók – a hasznosításra vonatkozó instrukciók miatt ugyanakkor a kiválasztott írások témájukban érintkeznek az orvosi kötetekkel, jöhet az utóbbiak összetett felépítésűek, így a receptekkel természetesen csak korlátozottan vehetők össze. Az érintkezést, átjárhatóságot ugyanakkor mutatja a szóhasználat is, mivel például Zay Anna orvosi könyvében a szerző, fordító előszavában *herbárium*ként utal írására, jöhet az főként gyógymódokat, hasznosítható tanácsokat tartalmaz. Az orvosló receptek között is tekintetbe vettem néhány olyat, amely házi használatra készült (a feldolgozott anyag részletes felsorolását lásd lentebb, valamint Források).

Fontos megjegyezni, hogy bár a kötetek egy része fordítás, a grammatikai-pragmatikai vizsgálat szempontjából mégis számításba vehetők, a vizsgálat részének tekintve azt is, hogy a nyelvhasználat illeszkedik-e az eredeti szövegalkotási

jellemzőkhöz, ilyen például Cziffray Nemzeti szakácskönyve vagy a Képes pesti szakácskönyv, vagy pedig jelentősen eltér attól, és inkább a forrásnyelv megoldásait preferálja (mint Németh Zsuzsána kötete, l. 5.1.).

5. Elemzés: variáció az egyes szövegtípusokban

Az eredmények tárgyalása két fő szempont szerint történik. Az egyik a variánsok – elsősorban a *ha* kötőszós és az igeneves tagmondatok – aránya és megoszlása az adott szövegszakaszokban a nyelven kívüli tényezők szerint. A másik aspektus pedig a feltételesség szemantikai-pragmatikai altípusaira vonatkozik: melyek azok, amelyek megjelenése várható, és amelyekre az igenév alternatívát kínálhat. A kései ómagyar kor műfajai alapján Rác Endre (1995: 705–707) készítette el a finit feltételes alárendelés altípusainak felosztását, a grammatikai mellett pragmatikai jellemzőket (beszélői viszonyulást) is tekintetbe véve. Ennek alapján a középmagyar kor magánéleti regiszterének anyagaiban a potenciális/jövőben lehetséges, az Istenre/hatalmasságra bízott formula jellegű, valamint a 'ha egyszer' típusú retorikai feltétel jellemző (l. Varga (2019; 2021b) és hivatkozásai).

A magyarázó jellegű, illetve utasításokat tartalmazó források esetében azonban eltérő mintázatot várhatunk el, például az Istenre bízott feltétel, a 'ha egyszer' típus, vagy az irreális feltétel megjelenése kevésbé valószínű. Főként instrukciókról lévén szó, a reális, a potenciális és/vagy jövőben lehetséges feltétel altípusai a legjellemzőbbek, ez utóbbi formailag reális is lehet. Ezekben az altípusokban várható tehát igeneves megfelelő is. Mint kiderült, ez utóbbi olyankor is jellemző és pragmatikailag motivált alternatíva lehet, amikor más tekintetben a szűkszavú megfogalmazásra való törekvés mutatkozik meg.²

- (1) 1695: *Ezek így meglévén, bors, gyömbér, sáfrány, 's add fel*
(Szakácsmesterség 5.)
- (2) 18. század: [levet töltvén reá, fel kell forralni ...] *Sovát, fűszerszámát megadván, kész.*
(ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok], 32.)

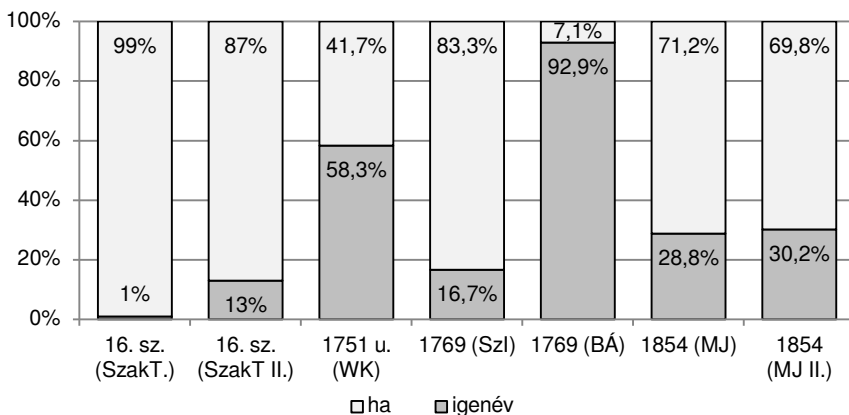
A továbbiakban rátérünk a gyűjtött anyag kvantitatív bemutatására, kezdve az ételreceptekkel.

5.1. Szakácskönyvek, receptgyűjtemények

Ahogy azt jeleztem, az ételek elkészítésével kapcsolatos instrukciók gyűjteményeinek egy része házi használatra készült, más részük azonban kiterjedtebb közönséghez is eljuthatott. Érdemes tehát e szempont szerint is megkülönböztetni a forrásokat. A feldolgozott anyag nagyobb részében a kijelölt szakaszok igeneves adatait a *ha*

² A szövegközlés a forráskiadások alapján nagyrészt betűhű, az egyes forrásokban megjelenő speciális karakterekkel jelölt *s* és *z* formákat, valamint az *ö*, *ü* ékezeteket viszont a mai megfelelővel helyettesítettem (a kutatás nem fonológiai vagy helyesírási természetű, így ez a változtatás az adatok értelmezését nem befolyásolja). A hivatkozás a kiadások rövidített nevével, valamint tételszámmal vagy ennek híján lapszámmal történik (utóbbit a [.] hiánya különbözteti meg a tételszámoktól).

kötőszós főváltozattal összevetve vizsgáltam. A házi használatra szánt forrásokban összesen 187 igeneves és 445 *ha* kötőszós megoldás jellemző, míg a nagyobb nyilvánosságot kapott kötetek szakaszaiban összesen 426 igeneves, valamint 398 *ha* kötőszós előfordulás jelent meg. Az egyéb megoldások között a formailag időháztározói *mikor*, *midőn* típus általános. A variációról a *ha* kötőszós fővariánssal való összevetése, a részeseledések aránya alapján kapunk képet, jöllehet a források, illetve a belőlük vett minták terjedelme nem kiegyensúlyozott (a vizsgálatra kiválasztott tételeket, szakaszokat a bennük található adatszámokkal I. Függelék):

1. ábra

Variánsok megoszlása a szűkebb használatú receptgyűjteményekben (%)

Az erdélyi fejedelem főszakácsmesterének írása, a Szakács tudomány több szempontból is sajátos a vizsgált kérdéskör szempontjából: egyrészt a legkorábbi ismert ételrecept-gyűjteményről van szó, egy igen tág időszakot képvisel önmagában is. Másrészt a variánsok arányát fontos a számadatokon túlmenően is megnézni, bevonva a feltételeesség altípusainak kérdését. Jöllehet nem teljesen példátlan a forrásban a jövőre vonatkozó, így az idővel is érintkező feltétel (*az czipó is, ha megaszott, közben vessed*, 72), a legtöbb *ha* kötőszós előfordulás független az időbeli viszonyítástól. Olyan reális feltételek teszik ki az adatok legnagyobb részét, amelyek igenevesen nem használatosak az ezúttal feldolgozott szakácskönyvekben: *ha lehet, ha akarod, ha az urad (nem) kedveli, ha közembernek/főembernek főz, ha van/nincs* egy-egy alapanyag. Az elkészítés különböző szakaszaira viszont időháztározói elemekkel reflektál a szerző, beleértve a *hogy* 'amikor' előfordulásait – ezek is érintkezhetnek a feltételeességgel (*Hogy megfő [...] Hogy meghűl 70, hogy arányzod 'ha/amikor úgy látod/véled'*). A későbbi, szélesebb közönségnek szóló Szakácsmesterségnek könyvecskéje esetében ez a tendencia nem ennyire erős, a *ha megfő* típus többször is előfordul, jöllehet a *ha lehet/vagyon, akarod, teszel* típus is visszatérő, ugyancsak kategorikusan kötőszós változatban. Ez nem kifejezetten az *ige* típusával van összefüggésben (a formát tekintve az *akarván, tévén* is adatol-

ható a korszakban),³ inkább azzal, hogy aktuálisan a feltételnek az időtől független altípusát fejezik ki. Ahogy lentebb látható lesz, más forráscsoportokban igenevesen is kifejeződik reális feltétel (l. 5.2. szakasz). Kérdés marad, hogy a Szakács tudomány esetében a szűkebb időszakra vagy az egyéni nyelvhasználatra jellemző sajátosság-e az igeneves variáns egészen szórványos használata (illetve hogy a *ha* kötőszós megoldás is kötöttebb használatú, mint a későbbiekben). Annyi bizonyos, hogy a szerző használja a határozói igeneves tagmondatot egyértelmű feltételes jelentéstartalommal a bevezetőben: „az kit pedig addig meg nem írhattam, ennekutána megírom *Isten segítsége velem lévén*” (13).

Érdekes arra a látványos különbségre is rámutatni, hogy a Balassa Ágnesnek tulajdonított receptgyűjtemény ugyancsak két részre oszlik a feltételesség kifejezését tekintve: míg a Száblik István által írt, fordított jelentősebb terjedelmű szakaszban egyértelműen a fővariáns, azaz a *ha* kötőszós megoldás a jelentős, addig a vélhetően Balassa Ágnestől származó, jóval rövidebb szakasz minden számozott tételében megtalálható az igeneves szerkesztésmód, a *ha* ugyanakkor egészen ritka.

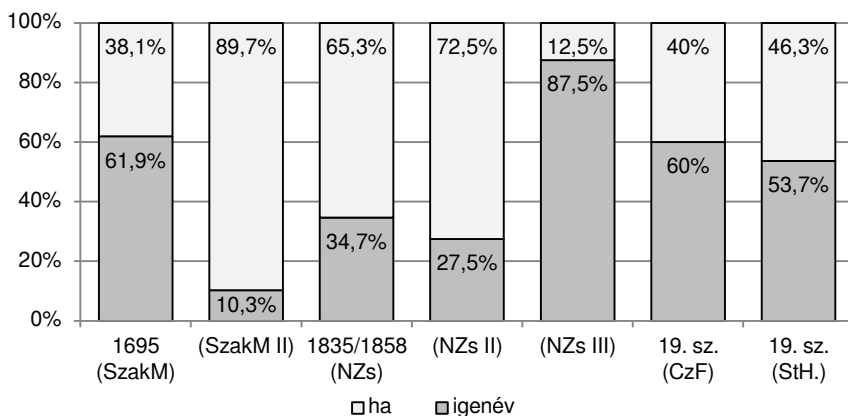
A 18. század végéről, feltehetőleg Kolozsvárról származó, ismeretlen szerzőségű kéziratok szakácskönyvből csak részletek vannak közölve, számos recept párhuzamot mutat Wesselényi Kata gyűjteményével (vö. Utószó, S. Sárdi 2012a). E kitekintésként feldolgozott szemelvények szerzője – Wesselényi Katához hasonlóan – rendszeresen használja a feltételes jelentésű igeneves variánst (egy-egy tételen belül akár többet is), például:

- (3) 18. század vége: [... tégy belé két tojást ...] s tésztát *csinálván* belőle, nyomd formába (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 218.)
- (4) 18. század vége: [... ki kell szedni deszkára.] Jól *megszivalkodván*, jó erős ecetbe kell tenni (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 416.)
- (5) 18. század vége: [... s úgy tedd a borba.] Mindezek a borban benne *lévén* főzd meg jól (ismeretlen szerző, Szakácskönyv [Háziasszonyi fortélyok] 603.)

Az ezúttal feldolgozott legkésőbbi házi használatú szakácskönyv Molnár Juliához kapcsolódik 1854-ből (feltehetően az édesanyja munkája, vö. Saly 2020: 32); az igeneves variánst nem kiemelkedően gyakran, de használja a szerző, főként az összetett, számos lépésből álló sütemények leírásakor, megfelelést – *ha jól megkeverted* (198.) ~ *ha elkeverted* (205.) ~ *ezt mind öszve kevervén* (200.) –, valamint váltakozást egyaránt mutatva: „*ha megsült*, a' tortaformának karimáját *levén* add az asztalra” (142.).

A szélesebb használati körű receptgyűjtemények ugyancsak az igeneves variáns rendszeres használatát mutatják, jóllehet ezúttal is forrásonként, sőt mintánként eltérő arányokkal:

³ Idő-feltétel funkcióra a korszak levelezésében: 1708: „Ím Újhellyit azért küldtem, egy Glacinger Mihály nevű áros embernek írtam. Valami kel [‘kell’], *jedzésbe tevén*, [‘ha/miután jegyzésbe tette’] az megvásárolja” (Bark. 218., TMK). Reális feltételként: 1626: „[...] de a Duna miatt nem mehetek. Nem késem mindazáltal *Isten úgy akarván* [‘ha Isten úgy akarja’]” (Esterházy Miklós levele, MTörtTár 1900: 36).

2. ábra

Variánsok megoszlása az elterjedtebb használatú receptgyűjteményekben (%)

Maguk a mintavételek torzíthatják a változatok megoszlási arányát akár egy feltételezett szerző esetében is, ahogy a 2. ábra is mutatja: a Szakácsmesterség nagyobb szakaszában (az első 200 tételben) 223 igenevesre jut 137 *ha* kötőszós változat, míg egy tematikusan eltérő kisebb szakaszban a *ha* kötőszós variáns többszöröse az igenevesnek.

Németh Zsuzsána írásának két szakaszában a kötőszós főváltozat mutat jelentősebb többséget (a mintákat összeadva összesen 50 igenév jut 78 *ha* kötőszóval kifejezett feltételre), egy kisebb összefüggő részletben viszont az igeneves változat kerül előtérbe – az utószó szerint ez a 3. kiadás óta része a kötetnek. A teljes mű receptleírásaiban ugyanakkor a grammatikai megoldások alapján feltűnő, hogy fordítás, ezt jelzi a kijelentő mód és passzív alakok használata, illetve (*kell* +) főnévi igenévek, a felsorolás, kapcsolóelem nélküli mellérendelés. Az *ez meglévn~törtévnén* típusú szerkezet ezúttal alig mutatható ki (lásd mégis a később belekerült V. szakasz 54., 73. számú receptjeit), a mondatbevezető *most* vagy az *ekkor* tölti be ezt a funkciót. Ezzel együtt a megfeleltetés az egyes tételek összevetése alapján nyilvánvaló, például a receptkezdésekben:

- (6) a. 1835/1858: A ludat *megölvén*, leforrázzák (Németh 637.)
 b. 1835/1858: *Ha* a malacot *megölték*, [...] bedörzsölik s leforrázzák (Németh 640.)

Noha a Németh Zsuzsána nevéhez kapcsolt fordításban igen csekély a feltételességet kifejező igenévek előfordulási száma és aránya (összességében a *ha* kötőszós előfordulások sem túl gyakoriak), ez nem a ritkább alternatíva visszaszorulását vetíti előre. A változatosabb megfogalmazás érdekében – és akár a szöveg hagyományból adódóan a 19. század második felében sem példátlanok az *Ez meglévn* stb., ahogy a lexikálisan kevésbé kötött igeneves megoldások sem. Cziffraj Nemzeti szakácskönyvében például rendszeres használatról van szó, a kötőszós főváltozathoz

képezt még valamelyes többséget is mutat az igenév, ahogy A valódi szakácsság (más néven Képes pesti szakácskönyv) vizsgált szakaszában is.

Jóllehet első látásra a számadatokban és arányokban jelentős a különbség, a használati kör szempontja negatív eredményt hozott: a szűkebb, akár magánhasználatú forrásokban éppúgy megjelent az igeneves variáns, mint a szélesebb közönségre számot tartó kötetekben. Ez a variáció igencsak elterjedt voltáról árulkodik. Az arányok mindkét kategórián belül változatosak voltak, akár az egyes szakaszok közötti eltéréssel. Az egy forráson belüli különféle részletek különféle arányai a szöveg hagyományokkal is kapcsolatban lehetnek, ugyanis több esetben nem teljesen saját szövegalkotásról, hanem különféle forrásokból összegyűjtött receptekről van szó, idegen minta esetében sem szigorú fordításról, hanem kompilációkról, illetve a saját tapasztalat beépítéséről (például Száblik esetében, l. S. Sárdi 2012b: 102).

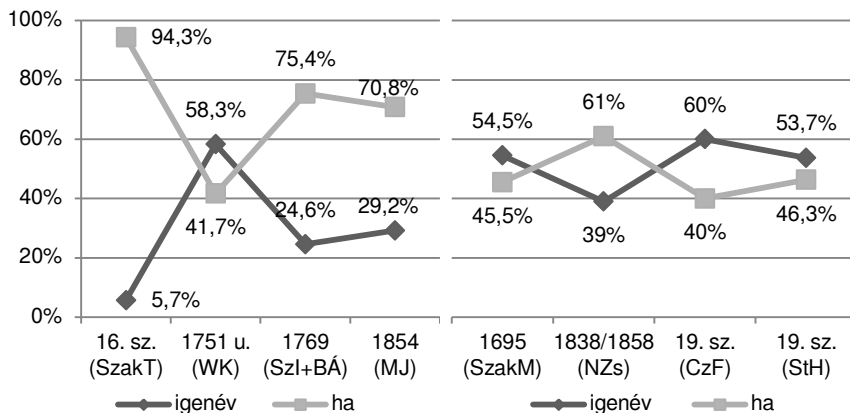
A kitekintésként számításba vett művek közül Zilay Ágnes (1892) szövegeiben a legkevésbé jellemző az igeneves alternatíva, a főváltozat általános használatú a *Ha ez megvan, Ha mind elkészítettük* (370) stb. kontextusokban is. Amikor mégis határozói igeneves szerkezetet használ, azok inkább mondatrész értékűek, ezt erősíti, hogy *-va/-ve* változatban fordulnak elő, ezekben tehát a feltételeesség átértékelődik állapotá az összevethető kontextusok alapján (az alábbi részletekhez hasonló szerkezeti megoldások napjainkban is természetesekek):

- (7) a. Turóval *készítve* lehet keményebben is főzni (Zilay 327)
 b. Igy *készítve* a birsalma sohase barnul meg és nem marad kemény [...] *Az igy készült ringlónak* soha nem hámlik le a héja (Zilay 369, 371)
 c. Három hétig *áztatva* szépen megbarnul és elveszíti erős keserűségét (Zilay 369–370)

Arra, hogy a variáció a 20. század elején még kimutatható-e, a több ízben kiadott, nagyobb közönségre számot tartó források alapján következtethetünk. Eszerint ha ritka is, de nem szorult vissza teljesen az igeneves változat, például a Hegyesi-féle Házi cukrászatban vagy épp az eredetileg 1876-ban kiadott Szegedi szakácskönyv későbbi megjelenései alapján:

- (8) 1876/1927: Ha fölforrt, vedd el a tűztől és ismét kavard, míg tökéletesen ki nem hűlt. *Meghűlvén*, oly kemény lesz, mint a máj (Szegedi szakácskönyv 23)
- (9) 1876/1927: s folytasd e munkát, míg vagdalék és galamb van; ez *megettörtévé*n, vágj még néhány szelet szalonnát, s borítsd be vele a húst (Szegedi szakácskönyv 32)
- (10) 1876/1927: azután a felső rész egész a csontig vékony, rézsútos szeletekre metéltetvén, azt egy hosszú, a csonttal fekmentesen irányzott metszéssel levágjuk. *Ezzel készen lévén* a combot megfordítjuk (Szegedi szakácskönyv 334)
- (11) 1904: [...] habot verünk és ezt a tömeghez hozzákeverjük.] *Ez megettörtévé*n, ezen tömeget a főzőkanállal még jól össze-vissza kavargatjuk (Hegyesi 114., l. még 110., 157. 159., 161.)

A variáció időbeli, térbeli, társadalmi beágyazottságáról a következőket mondhatjuk. A tárgyalt források többségében az igenév rendszeres használatú, nemritkán jelentős részesedésű alternatíva, jóllehet forrásonként eltérő arányban mutatható ki. Az időbeliséget tekintve tartós variációról van szó, a 17. századtól magas arányú az innovatív, igeneves variáns használata, ez a szerkesztésmód pedig még a 19. század végén, sőt az újraközölt kötetek alapján a 20. század elején is elfogadott:

3-4. ábra

A variáció időbeli megoszlása a szűkebb és a szélesebb használatú receptgyűjteményekben

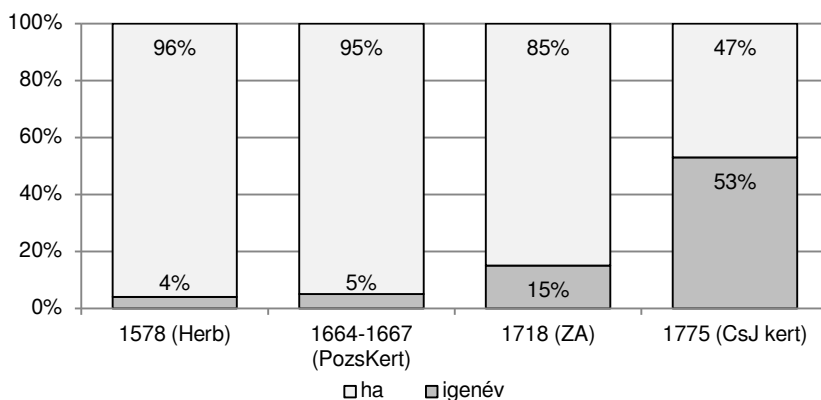
A területiségre nézve az erdélyi környezet erősen képviselteti magát (Szakácstudomány, Szakácmesterségnek könyvecskéje, Wesselényi Kata írása, illetőleg az ismeretlen, feltehetőleg kolozsvári szerző, valamint Zilahy Ágnes). Ezzel együtt az igeneves variáns használata nem kötődik egyértelműen területhez: Balassa Ágnes felső-magyarországi, a fordítás Vácott készült, Molnár Julia pedig nyugat-dunántúli. A fordítások egy része Pesten/Budapesten jelent meg: Cziffray kiadásai, Valódi szakácsság/Képes pesti szakácskönyv, illetve a Németh Zsuzsána neve alatt kiadott kötet most vizsgált, ötödik kiadása (jóllehet először Kassán jelent meg) – ez azonban a nyelvhasználat területi beágyazottságával nem feltétlenül függ össze. Vizsgálatot igényelhet az, hogy míg a 17–18. századi Erdély körüli forrásokban inkább preferált variáns a feltételes jelentéstartalmú igenév, addig például Zilahy Ágnes 19. századi írásában alig mutatható ki, funkcióját tekintve is közelebb állva az állapothoz és a módhoz.

Férfi és női szerzők írásaiban egyaránt megtalálható a variáns. Nem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy minden esetben egyéni nyelvhasználati különbségeket kell keresni a variánsok arányainak ingadozása miatt. A társadalmi korreláció pontosabb meghatározása tehát a rendelkezésre álló adatok alapján korlátozottan lehetséges, hiszen az egyes személyekhez kapcsolt kötetek is különféle forrásokra, illetve mintákra épülhettek, nemcsak a fordítások, kompilációk esetében.

Az ételreceptek esetében a 18. század végéig viszonylag egyöntetűen váltakozik a kötőszós és az igeneves variáns, a 19. században van példa jelentősebb visszaszorulásra, azonban ez nem általános, több forrásban a későbbiek során is aktív és elfogadott a váltakozás – szűkebb és tágabb használatban egyaránt. A szövegtípusnak hatása lehet a választásra, illetve arra, hogy az igeneves variáns feltételes funkcióban is fennmarad a 20. század elején is. Az a tény, hogy a feltételesség szorosan kapcsolódik az időviszonyításhoz, azaz egy hagyományosabb határozói funkcióhoz, erősítheti a sajátos jelentéstartalom fennmaradását igeneves formában is. Továbbra is kontextus kérdése, hogy az időbeli rákövetkezés vagy a feltétel kerül inkább előtérbe az adott igeneves szerkezetben, ugyanakkor a forrásokban a megfeleltethető szerkezetekkel összevetve világos, hogy az igenevekre is ráérthető volt a korszakban a feltételes jelentéstartalom az eljárások különböző fázisai esetében is 'mikor ez megvan/megtörtént' ~ 'ha ez megvan' ~ 'ez meglévő/megtörténvén', illetve a közvetlenebb cselekvést, instrukciót jelölő részekben is. A feltételesség altípusait tekintve ugyanakkor vannak a feldolgozott forrásokban egyöntetűen kategorikus, azaz variációt nem mutató megoldások, ilyenek a *ha akarod*, *ha tetszik*, *ha ez nincs* típusú formulák.

5.2. Növények hasznosításával kapcsolatos instrukciók, gyógy módok leírása

A növények hasznosításának leírásait, illetve a gyógyítással kapcsolatos források adatait külön érdemes ábrázolni és szemlélni, jóllehet a korszak gyakorlatában nem váltak el élesen. Az első esetben 120 igeneves adat jelenik meg 651 *ha* kötőszós előfordulás mellett a kiválasztott mintákban, míg az orvosi tárgyú írásokban magasabb az igeneves megoldás aránya, 262 előfordulás a 364 kötőszós megoldás mellett. Az igeneves változat 18. századi térnyerése mindkét szövegcsoporthoz ugrászerűnek mutatkozik, jóllehet korábban is használatos. A két vizsgált variáns egymáshoz való arányának megváltozása különösen feltűnő a herbárium jellegű források (azok összevont adatai) alapján:

5. ábra

Variánsok megoszlása az idő és a források szerint a növényleírásokban (%)

A vizsgálatra kijelölt köteteket összevetve elmondható, hogy a leírások és utasítások felépítése forrásonként igen eltérő lehet, s ezek a különbségek hatással lehettek az igenév alternatívaként való működésére. Beythe András 1595-ös füveskönyvének egy része alapján (13a–33b = 40 lap) a Melius-féle Herbáriumhoz hasonlóan kategorikus a *ha* kötőszós főváltozat (mintegy 100 előfordulással).⁴ Beythe munkájában jellemző még a felszólító módú igealakokból álló felsorolás, valamint tendencia az, hogy a növények haszna felsorolva szerepel, azonban a feldolgozás módja, az instrukciók nincsenek leírva. A Herbárium szórványosan használ *-va/-ve* képzős igenevet feltételes (de állapotként is értelmezhető) funkcióban, beágyazott formában:

- (12) 1578: A Fönnyü szuroc, a' ki az Tobozban az tyikmony feiérrel együtt *öszve törve*, a' vak szemre *kötve*, az orrod vérét meg állattya (Herbarium 10a)
- (13) 1578: Az Mondola ennyü az etzetben *el oluasztván* a' bőr bomlást, és rihet, sömört meg gyogyit (Herbarium 13a)

Ezzel együtt az igeneves alternatíva időben korlátozottnak tekinthető ebben a szöveg típusban, a 18. századig inkább szórványos felbukkanásról beszélhetünk, mint rendszerszerűségről vagy terjedésről. A 17. századi Pozsonyi kert ugyancsak alig mutatja az igeneves alternatívát, jóllehet ismert, más funkciókban⁵ is használt jelenleg. Zay Anna nyilvánosságnak szóló fordításában ismét csekély adatszám és arány figyelhető meg – a *ha* kötőszós megoldások sem az instrukciókra, hanem az állapotleírásra jellemzők, szintén nem kiemelkedő gyakorisággal. A szerző, fordító bevezetésében is használ reális feltételt kifejező igenevet („Ezt így *megértvén*, jó olvasó, balítéletedtől ment lehetek én is”), így nem feltétlenül kerül a variánst, helyenként ráadásul sorozatosan bukkan fel (lásd 1419., 1421., 1424. tételek). Csapó József írásában viszont az igenév valamelyest magasabb arányú a *ha* kötőszós fővariánsnál is, éppúgy megtalálható az instrukciós részekben, mint a növények leírásánál, például:

- (14) 1775: Első tekintettel ki-nem isméri, azt gondolna, talám valami Ebtéj neme, de közelebb *visgálván* a' Levelei nem tejedzenek, kerekded formák, világos zöldek [...]. (Új füves és virágos magyar kert 10.)

A 'ha' értelemben való használatot a kötőszós változattal való közvetlen megfelelés is mutatja:

⁴ Frankovith Gergely 1585–1588: Hasznos és felette szükséges könyv című munkájára szintén a kategorikus finit alárendelés jellemző a tallózó jellegű áttekintés alapján (http://realr.mtak.hu/1424/2/A_348_VII.pdf).

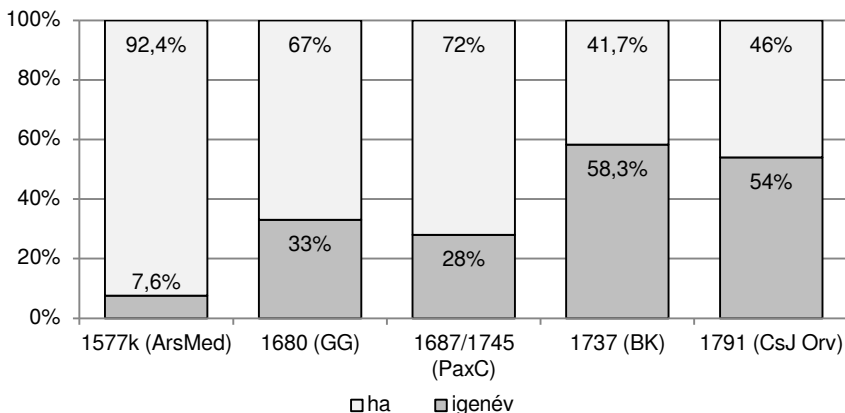
⁵ Az időviszony előtérbe kerülhet, egy részük összetett idő-feltételként is értelmezhető: I/107. Az kisebbeket-is így szaporítták: Egy levelet *le-törvén*, félig jó földbe el-ültetik, megfoganoszik, s-más levelet nevel; I/108.: A' virághja *le-húlván* gombok nőnek rajta, kikben magva terem: ezt *el-ültetvén*, fa nől ugyna rajta, de kesőre; I/113.: hanem mikor jól meg-szomjuhozik, előbb környül meg-kapályák, és az réghi földet *el-vonván* róla, a' helyét, az embernek el-nyirt hajával vagy tellyességgel el-rothatt ganéjával bé-földgyék; I/115.: [...] *meg-választván* azért a' földet, minekelötte a' virágokat be-vetik, avagy ültetik: szükséges a' földet meg-ásni vagy kapálni.

- (15) 1775: Szeplőket és egyéb ortzán lévő foltokat, el-veszti ezen fünek ki-fatsart leve, *mosván* ez lével az ábrázatot. 2) Szemeket világosít: Ezen módon, *ha mosatattnak* azok ez lével (Új füves és virágos magyar kert: 12.)
- (16) 1775: A' sertéseknek sebeit ez fü tisztítja, *ha zölden reá rakják*, és az azokban lévő nyüveket ki-veszti azon módon *reá rakattatván* (Új füves és virágos magyar kert: 56.)

Reális feltételt kifejezve ugyancsak visszatérő:

- (17) 1775: A' Nyereg *fel-törvén* a' Ló hátát, rakják reá ezen Leveleket, használni fog. (Új füves és virágos magyar kert 21.)
- (18) 1755: Borban *vettetvén* a' uj Bodza virági, annak ezek által muskotály szaga lészen (Új füves és virágos magyar kert 105.)

Az inkább orvoslási tárgyú művekre térve tovább is árnyalhatjuk a képet az egyes változatok előfordulási arányaival kapcsolatban:

6. ábra

Variánsok megoszlása az idő és a források szerint az orvoslási tárgyú írásokban (%)

Az 1577 körül készült Ars Medicában megfigyelhető az igeneves változat rendszeresebb használata azzal együtt, hogy a komplex feltételesség elsősorban nem az instrukciós szövegrészekben figyelhető meg – *ha* kötőszós változatban sem –, hanem az állapotleírás kapcsán. Nem teljesen példátlan a gyógymódokkal kapcsolatos utasítások során sem (váltakozást mutatva a főváltozattal):

- (19) 1577k.: [Az hasat is igön ýo lagyan tarthaný.] Ezök *megh lewen* ha meegis zwkzegős, az homlokon valo ereth ismeth *megh kel vagný* (Ars Medica, 27)

Az állapotváltozások azonban ezúttal pragmatikailag motiváltabbnak mutatkoznak a jövőben feltehetőleg bekövetkező, illetőleg reális feltételesség megjelenésére:

- (20) 1577k.: Annÿ vert kel penÿgh kÿ vönnÿ az mÿnth az erö zenwedÿ, merth az forrosagh *megh zwnwen*, mÿngyarasth kwnnÿebsegh es megh vÿulas köwethközÿik. (Ars Medica, 26)
- (21) 1577k.: [háznal.] Merth az testh *feol eppwlwen* es az erö is *megh ÿwen*, az emléközet is helyere al. (Ars Medica, 28)
- (22) 1577k.: Ha az gÿrmekeokön ez Nÿawalÿa vagÿon, Nem zwkzegh mÿngyarasth orwoslanÿ, Merth az termezeth eo bennök naponkent az Melegsegeot es zarazsagot *öregbÿtwen* es az etelben mertekletösben *eÿlwen*, gÿakortha ez nyawalÿa megh zwnÿk. (Ars Medica, 38)

Több szöveghelyen is a *mert*-tel jelölt oksági viszonyon belül jelenik meg az igeneves szerkezet, ami azonban értelmezhető feltételnek (vö. 'ha/amikor/mivel öregbíti a melegséget és a szárazságot', illetve 'ha/amikor/mivel az ételben mértékletesben él, gyakorta e nyavalya megszűnik'). A házi használatú, 17. századi orvosló könyvben (Gellén Gergely másolása) a csekély szám ellenére már magasabb előfordulási aránya mutatkozik, ahogy Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisának kisebb szöveg-mintája alapján is – mind a leíró részekben, mind az instrukciókban. Bethlen Kata orvosló könyvében meg is fordulnak az arányok; az igenév ekkor – ha kis mértékben is – gyakoribb, mint a fővariáns, elsősorban az instrukciós részekben, komplex idő/feltétel jelentéssel. E tekintetben ez a forrás az ételreceptekhez és a növényleírásokhoz hasonló az igenévhasználatot tekintve, ugyanis inkább tüneteket közöl röviden, mint részletes állapotleírást. A kitekintésként vizsgált források közül a részleteként közölt, Jósika Máriához kötött tizenhét kéziratos receptben szintén használatos az igenévi változat, egy példát idézve:

- (23) 1750–1780: [...] mindaddig főzze, míg 2 ujjnyira lefő a fazékban. Azt *meghúvesítvén*, azzal éljen, a bortól abstineálván teljességgel magát (Jósika Mária, [Háziasszonyi fortélyok] 14., lásd még 13., 15., 16.)

A növények leírása és az orvoslással kapcsolatos írások felépítése eltérő ugyan, ezzel együtt feltűnő, hogy Csapó József írásaiban egyértelműen preferált a feltételes jelentéstartalmú igenév mindkét forrásban – sőt a Kisgyermekes ispotályában ugyancsak kimutatható, az 1–33 lapokon összesen 31 igeneves variáns jelenik meg:

- (24) 1771: [...] borban vagy egyéb efféle szerben *mártatván* ki-nyomatása után ábrázattýára terjeszthessék (Ispotály: 6)
- (25) 1771: Egészlen *megapadván* a' nagy Fő, azután meleg ruhákkal dörgölni kelleük (Ispotály: 9)
- (26) 1792: Ezek így *meg-lévén*, az ily emberen egy két nap múlva [...] eret meg kell vágattni (Orvosló: 22)

Csapó írásaiban ráadásul a reális, illetve a formailag (a kontextus alapján, például *okozna*) potenciális feltétel is többször képviselteti magát igenevesen – az állapot-változás leírása kapcsán:

- (27) 1771: mert a' genettség és kelésbeli rútság az agyvelőben *szivárkodván* az Ártatlannak könyen halált *okozna* (Ispotály: 8)
- (28) 1771: Ez ilyen Főnek vizikorsága [...] éppen nem gyógyítható; a' melly pedig fejének külső részeit el-futotta, *régi nem lévén*, 's külső okokból nem származott, eleinten könnyen gyógyulható (Ispotály: 9)
- (29) 1771: Ollyan *lévén* az ujjakat öszve foglaló bőr mint a' lúdak lábán vagyon, azt ollóval vagy késsel elmetélhetni (Ispotály: 25)
- (30) 1792: *Ellenkezöképpen lévén a' dolog*, nehezebb 's hosszabb időre leendő meg-épülésről gondolkodhatni (Orvosló: 21)

Nemcsak Csapóra jellemző ugyanakkor ez a fajta igenévhasználat, a kitekintésként szintén vizsgált Szentmihályi Mihály házi orvosságokat és egyéb „közjókat” tartalmazó munkájából ugyancsak több példa is idézhető:

- (31) 1791: *Békája kelvén* ['ha/amikor békája kel'] valakinek nyelve alatt: Dörgöld erőssen gyakorta aprón tört borssal (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok 202)
- (32) 1791: Házi apró marhák, fő-képpen a' polyka-fiak e fünek megvait *meg-evén*, hamar elvesznek (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 1–2)

Az alábbiak pedig a 'ha/miután' típusú feltételhez képest még inkább egyértelmű feltételeességet fejeznek ki, így a funkcionális variáció kiterjedtségét mutatják:

- (33) 1791: A' vad-gesztenyét nyakadban, vagy zsebedben *hordozván*, a' guta-ütés, és fő-szedülés ellen hasznát veszed (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 9)
- (34) 1791: *Tapasztalván*, hogy a' fa nem vastagodik, a' mi száraz vagyon rajta, metéld le (Szentmihályi Mihály Házi orvosságok V. 11)

Már a Pax Corporisban is előfordul hasonló szerkesztésmód – oksági összefüggést mutat, így a feltételes értelmezést erősíti a *szükségesképpen*:

- (35) 1687/1747: abban a' Kórságos rázódásban elsőbenis az a' hártya indul-meg, melly *megindulván*, öszve-rázódnak 's rángatódnak minden, mind mozgásra, mind érzékenységre rendeltett inak [...] ugy hogy az Agykér valami ötet érdeklő terhes okból *megrándulván*, ezeknekis szükségesképpen megkell mozdulniok, és keményen rángatódniok (Pax Corporis 18)

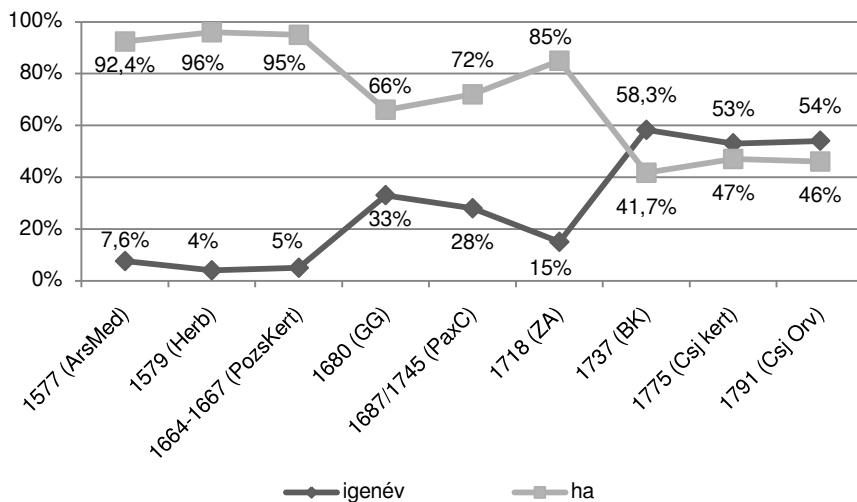
A Bethlen Katának tulajdonított gyűjtemény szintén tartalmaz egyértelmű feltételeességet igeneves formában:

- (36) 1737: Napjában háromszor egy kis kanálnyit *bevénén*, igen hasznos, mikor a fluxus járta az ember ábrázatát (Bethlen 21.)
- (37) 1737: Kék pappirosra *kenvén s ráragasztván* ez is igen használ (Bethlen 21.)

A reális feltétel olyan esetekben is megfigyelhető, amelyek – az ételrecepteket is beleértve – a többi forrásban *ha*-val konstruálódnak meg, 'ha ez nincs', 'ha nincs kéznél' értelemben:

- (38) 1792: [majoránna vizet lehet fel-szívni, ...] *Ezek hamarjában kéznél nem lévén, a' fris tiszta kút-vizet-is fel-szivatathatják.* (Orvosló: 30)
- (39) 1792: *Ezek nem lévén, tsupán a' zöld káposzta levelét-is felköthetni* (Orvosló 31)
- (40) 1792: [...] vagy *piótzta nem lévén, azon füle tövire vagy nyakszirt köpölyt vehetni* (Orvosló 41, I. még 62, 71, 72)

Mivel ezúttal 19. századi vagy későbbi források nem kerültek a vizsgálatba, további feltárást igényel az, hogy az újabb variáns hasonlóan tartósnak bizonyul-e, mint a szakácskönyvek esetében – a 18. századból kimutatott tendenciák mindenesetre erre is utalhatnak:

7. ábra

A variáció időbeli megoszlása a herbáriumokban és orvosi tárgyú írásokban

6. Kitekintés: a megengedő jelentéstartalom variációjáról

A megengedő jelentéstartalom a köztöszóhasználatot tekintve jóval változatosabb, a korszakban a *jöllehet, holott, noha, ha ... is/sem* a leggyakoribb variánsai (Varga 2021a; 2021b). További szempont, hogy az ellentéthez képest szemantikailag-pragmatikailag szűkebb kategóriáról van szó, s az eddigi kutatások alapján kevésbé köthető szövegtípusokhoz: az igeneves változata a boszorkányperekben jellemzőbb,

ugyanítt az igenév kapcsolódása ellentétes kötőszóval is rendszeresen megfigyelhető (Varga 2017; 2021b). Más forrásokban egyelőre egyéni preferencia mutatható ki, például Tasi Gáspár vallási tárgyú értekező prózájában (Pázmány Péter és Káldi György műveivel összevetve, Varga (2021a)). A jelenleg vizsgált forrásokban ugyancsak nem mutatkozott markáns megfelelés, a megengedő jelentéstartalom kötőszósan sem emelkedett ki. Az ételreceptek közül a Szakács tudomány használja időnként a *ha ... is/sem* típust: „szerecsenydió virágot is hints rá töretlent, *ha törött leszen is, nem árt*” (39), *ha megfonnyasztd is, nem árt* (41) – igenevesen a vizsgált szakaszban nem jelent meg. A növények hasznosítása kapcsán nem példátlan:

- (41) 1664–1667: Az mezei, avagy vad mustárnak-is feketéllő magva vagyon: és a' levelei mint az apró répának, az erejében *nem sokat engedvén* a kerti mustárnak; az mellyek közül erősebb a' fekete (PozsKert. II/115–116)

Csapó József írásaiban kevésbé jellemző, de nem példátlan a hagyományosan megengedést jelölő *ha ... is*; az egyéb megoldások közül pedig a *csakhoggy* fejez ki a megengedéshez hasonló megszorító ellentétet:

- (42) 1775: A' kisebb Bába-füről a' régi Füves Emberek azt írják: melly Dajkának teje el-apadt, *ha* tsak kebelében hordozza-*is* ezen füvet; hat óra alatt annyira meg-neveli tejét, hogy a' füvet kéntelenítettik magától el vetni (Új füves és virágos magyar kert 12.)
- (43) 1775: Ez a' Paprágy névű Fűnek a' neme, *tsak hoggy* sokkal kisebb (Új füves és virágos magyar kert 2.)

A (42) példában a megengedés feltételre épül azzal összefüggésben, hogy jóllehet az egyes növényeket jellemzően külsőleg vagy feldolgozott módon belsőleg használják a gyógyításban, ezáltal a közvetlen kontaktus nem szükséges (elég, ha magánál tartja a füvet a páciens). Az igeneves megfelelő nem példátlan, de ritka, akárcsak a kötőszós variáns:

- (44) 1775: A' Londoni Tudósok próbát *tévé*n ezen fűnek sűrű levével (cum Extracto) se hasznát, se ártalmát nem tapasztalták (Új füves és virágos magyar kert 44.)
- (45) 1775: [Clusius Doktor azt írja, hogy ennek meg-étele után ő maga fő fájást szenvedett:] Én elégszer *évé*n véle itt Debretzembem azt nem tapasztaltam (Új füves és virágos magyar kert 45.)

A növények hasznosításához hasonlóan a kifejezetten orvosi tárgyú írások vizsgált szakaszaiban ugyancsak ritka a megengedés kötőszóval kifejezve is. Az *Ars Medica* esetében összesen 10 előfordulás *ha ... is/sem* (6), *jóllehet* (3) és *noha* (1), ugyanakkor igenevesen is megjelenik:

- (46) 1577k.: Megh lezön azerth neha ez, hogý *megh zabadulwan es megh giogýulwan* abbol, feledekeonsegh marad helyében (Ars Medica 27)

A Pax Corporis kijelölt részében szintén ritkán jelenik meg megengedés kötőszóval kifejezve (*noha*, *ha ... is*), ahogy Csapó írásában is (*jóllehet*, *holott*) – igeneves megfelelő pedig a feldolgozott szakaszokban nem mutatkozott. Előfordul ugyanakkor

Szentmihályi Mihály munkájában, retorikai – egyházi szöveghagyományra utaló változatban:

- (47) 1792: Mi örömed lehet, ha talám testben *még-gyógyúlván*, lelked el-vesz
(Szentmihályi Mihály Házi orvosságok II: 204)

A feltárt adatok alapján kevésbé markáns korreláció figyelhető meg a szövegtípus és a megengedő jelentéstartalom között a magyarázó jellegű, instrukciós szövegtípusokban, így az időbeli és egyéb nyelven kívüli tényezők szerepe kevésbé vehető fel. A feldolgozott szakaszokban kötőszóval kifejezve is ritkának bizonyult ez a funkció, igenevesen pedig még szórányosabb – ha nem is teljesen példátlan. A kérdés további kutatást igényel.

7. Összefoglalás

Az eseti vizsgálatok eredményeképpen elmondható, hogy a feltételeesség alternatív megoldásai eltérő mintázatokat mutatnak a gyakorlati/magyarázó regiszteren belül is, több szövegtípust összevetve (a megengedés esetében is, sokkal ritkább előfordulással). A szakácskönyveknél a műfaj/szövegtípus miatt többé-kevésbé általánosan preferált az igenév idő/feltétel funkcióban. Jóllehet napjainkra visszaszorult, a variáció korábban tartósnak bizonyult, melynek során kerülhetett valamelyes többségbe az igenév, a funkció összetettségéből adódóan is – szűkebb és szélesebb körű használatban egyaránt. A pragmatikai motiváció miatt az egyes variánsok közötti választás a nyelvi változást magát kevésbé befolyásolja, az igeneves tagmondat variánsként való működését ugyanakkor a 20. század elejéig is fenntartotta a szöveghagyomány a más tekintetben egyéni grammatikai megoldások ellenére.

A növények hasznosításával és a gyógymódokkal foglalkozó munkák – a szakácsreceptekkel közös jellemző, azaz az instrukciós jelleg mellett – felépítésükben összetettebbek: további tartalmi egység ugyanis az egyes növények, illetőleg betegségek, állapotok leírása. Az utóbbiakban – főként az állapotváltozás leírásakor – szintén rendszeres volt az igeneves alternatíva reális feltételt is kifejezve (már a korai Ars Medicában is). Ezzel együtt az igenévvel való variáció szélsőségesebb arányokat mutatott. Az újabb változat időbeli terjedése is ugrásszerűnek látszott az instrukciós részekben (a 16. század végén és a 17. század közepén szórányos előfordulásokkal), azonban ez a források sajátossága is lehetett. A 18. század közepén-végén az igeneves variáns az előfordulási számok és arányok szempontjából jelentős, a funkciót tekintve pedig markánsabb, ugyanis egészen eltávolodhat az időbeli viszonyítástól. Csapó József három kötetét nézve akár egyéni nyelvhasználati sajátosságról is beszélhetnénk, azonban Szentmihályi Mihály (Pápai Páriz Ferenc, valamint Bethlen Kata) munkájában is megfigyelhető a rendszeres váltakozás és a reális feltétel igeneves használata.

Az élőnyelvközeli szövegtípusokkal összevetve a magánlevelek, amelyek inkább preferálják a feltételes igeneves tagmondatokat – főként Zrínyi Miklós, Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina írásai alapján – kiegyensúlyozottabb képet mutatnak az igeneves variáns használatát tekintve abban a tekintetben, hogy arányaikban nem lépik túl a kötőszós fővariánst (sőt meg sem közelítik). A legjelentősebb számú és arányú előfordulások is ritkának bizonyulnak a magyarázó-leíró regiszterhez

képe. Kiemelkedőnek bizonyult viszont mind a mennyiség, mind az arányok terén Esterházy Miklós levelezésében a sorsra, Istenre bízott feltételesség formulaszerű használata, ami egyéni jellemzőnek tekinthető (részletesen l. Varga 2017; 2019). Ez utóbbi forrás hasonlóan markáns jelenlétét mutatja az igeneves variánsnak, mint ahogy a magyarázó jellegű regiszter alapján megfigyelhető volt.

A regiszteralapú megközelítést tekintve jelen elemzés alátámasztotta azt a módszertani szempontot, hipotézist, mely szerint az egyes regiszterek meghatározásának finomhangolására szükség lehet, figyelembe véve a szövegtípus célkitűzését, a leírások, magyarázatok felépítésének különbségeit is. Időnként nem lehetett figyelmen kívül hagyni az egyéni nyelvhasználati motivációkat (például hogy fordítás-e, és azon belül a célnyelvhez illeszkedik-e), főként a kiugró arányok esetében. Történeti és manuálisan gyűjtött anyagról lévén szó, a reprezentativitás ezúttal is korlátozottan érvényesíthető: az anyag sem időben, sem terjedelemben nem kiegyensúlyozott, így a csak részben párhuzamba állítható források összehasonlítása, vizsgálatba bevonása indokolt lehet a tallózó jelleg ellenére. A teljesség igénye nélkül gyűjtött előfordulások ugyanis alátámaszthatják azokat a megfigyeléseket, amelyek az adott variáns használatának elfogadottságára, kiterjedtségére vonatkoznak, hiszen nem magától értetődő, hogy egy olyan variáns, mint a határozói igeneves tagmondat, minden forrásban megjelenik.

Jelen vizsgálat összességében megerősíti azt a hipotézist, mely szerint a nagyobb nyilvánosságnak szánt művekben mutatkozik meg szélsőségesebben az újabb variánsok használata: a 18. század során a kreativitásra és a változatosságra való törekvés és a különféle szöveghagyományok is előtérbe hozták az igeneves variáns használatát. A variáció további története és az igeneves alternatíva majdani visszaszorulása ugyanakkor további vizsgálatot igényel, bevonva a korszak más szövegtípusait, a magyarázó jellegű szövegeket illetően pedig nagyobb teret szánva a 19. századi forrásoknak.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az NKFI FK 135186. számú projektum (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatta. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kéziratához fűzött észrevételeiket.

Függelék

forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb variáns
Szakács tudomány (13–52)	1	94	<i>mikor, mikor, hogy</i>
Szakács tudomány (65–84)	8	54	<i>mikor, mikor, hogy</i>
Wesselényi Kata 1–100.	91	65	<i>mikor, midőn</i>
Száblik István 1–150.	20	100	<i>mikor</i>
Balassa Ágnes 151–160.	13	1	+ <i>annak utánna, mikor</i>
Molnár Júlia 106–196.	38	94	
Molnár Júlia 220–260.	16	37	
Összesen	187	445	
forrás, tétel	igeneves	ha	egyéb: <i>midőn, mikor, most, ekkor</i>
Szakácmesterség 1–199.	223	137	<i>mikor, midőn: 50+</i>
Szakácmesterség. V. szakasz, 141–165.	7	61	
Németh 300–400.	25	47	<i>most, ekkor: 42</i>
Németh 500–600.	11	29	<i>most, ekkor 44 – mikor, midőn: 5</i>
Németh (Gazdasszonytár) 40–90.	14	2	<i>most, ekkor</i>
Cziffray 1311–1411.	66	44	<i>midőn, amint, miután 11, ekkor 3</i>
Képes pesti 600–699.	80	69	<i>mikor, miután, most</i>
Összesen	426	389	
forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb variáns:
Herbarium (1578) 1a–39b	8	180+	
Posoni kert (1664–1667) II. könyv 80–121; 147–170 III/273–302	17	300+	
Zay Anna (1718) 1–100.	5	35	
Zay Anna (1718) 698–800.	7	34	
Zay Anna (1718) 1294–1438.	9	37	
Csapó (1775) 1–110.	74	65	<i>mikor, ki/valaki</i>
Összesen	120	651+	
forrás, tétel/lapszám	igeneves	ha	egyéb:
Ars Medica (1577 k.) 26–55	7	85	<i>mikor/midőn</i>
Pax Corporis (1687/1747) 1–25	26	67	<i>mikor</i>
Gellén Gergely (1680) 1–249.	38	62	<i>azki,</i>
Bethlen K. (1737) 20–120	84	60	<i>mikor/midőn: 25</i>
Csapó (1791) 16–109	107	90	<i>mikor, midőn</i>
Összesen	262	364	

Források

Beythe András 1595. *Fives Könűv*. Németújvár, RMK I. 278., RMNy 766.

http://real-r.mtak.hu/702/1/RMK_I_0278-RM_I_4r_0029.pdf

Cziffray István *magyar nemzeti szakácskönyve*. Budapest, 1888. (8. javított és bővített kiadás) <http://mek.oszk.hu/14300/14303/pdf/>

Csapó József 1771. *Kis gyermekek isputálja, mellyben külömb-külobmféle benevezetesebb nyavalyái és külső hibái a kis gyermekeknek s ezek eránt lehető orvoslásnak módgyai hűségesen megírattak*. Nagykároly. (r.sz. 2241) https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_33_Csapo_K_is_gyermekek/?pg=0&layout=s

- Csapó József 1775. *Új füves és virágos Magyar kert, melyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázolja ... értelmesen megjegyeztetnek.* Pozsony, Landerer. (r.sz. 8360) [Reprint: Budapest: Pytheas, 2013]
- Csapó József 1791. *Orvosló könyvecske.* Pozsony – Pest, Landerer. (r.sz. 2291) https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_32_Csapo_ORvoslo_konyvecske/?pg=1&layout=s
- Doleskó Teréz *Szegedi szakácskönyv.* Budapest: Athenaeum. 1876/1927. (15. kiadás)
- Frankovith Gergely 1585–1588: *Hasznos és felette szükséges könyv.* http://real-r.mtak.hu/1424/2/A_348_VII.pdf
- Gellén Gergely orvosságos könyve: 1680.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Máriabesnyő: Attraktor. 2017.
- Háziasszonyi fortélyok a 18. században: *válogatás korabeli kéziratos munkákból.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Máriabesnyő: Attraktor. 2013.
- Hegyesi József 1904. *A legújabb házi cukrászat kézikönyve.* Budapest: Ifj. Nagel Ottó. [Reprint: 2014]
- Horhi Melius Péter 1578. *Herbarium.* Kolozsvár. RMK I. 141. [Reprint: Budapest: Balassi Kiadó.]
- Lencsés György 1577 k. *Egy XVI. századi magyar orvosi könyv.* *Ars Medica.* Közzéteszi: Varjas Béla. Kolozsvár. 1943. <https://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>
- Lippay János 1664–1667. *Posonyi kert.* Nagyszombat–Bécs. [Reprint: Budapest: Pytheas Kiadó és Nyomda. 2002.]
- Merényi Lajos 1900. Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 16–60; 264–295.
- Németh Zsuzsána 1835/1858. *A legújabb és megpróbált magyar szakácskönyv.* Pest.
- Pápai Páriz Ferenc/Pápai Páriz András 1687/1747. *Pax Corporis.* Kolozsvár. <https://mek.oszk.hu/15200/15273/>
- Radvánszky Béla 1893. *Régi magyar szakácskönyvek.* Budapest: Athenaeum. <https://mek.oszk.hu/08800/08864/>
- Saly Noémi 2020. *Hatszáz tojás, egy se görbe. Molnár Julia szakácskönyve (1854).* Ab Ovo Kiadó.
- S. Sárdi Margit 2012a. *Wesselényi Kata 1751 u. Gazdasszonyoknak szükséges könyv.* Máriabesnyő: Attraktor.
- S. Sárdi Margit 2012b. *Balassa Ágnes Szakácskönyve. Anno 1769.* Máriabesnyő: Attraktor.
- S. Sárdi Margit 2012c. *Bethlen Kata orvosló könyve: anno 1737.* Máriabesnyő: Attraktor.
- Szakats mesterségnek könyvetskéje. Kolozsvár. 1695.* [Reprint]
- Szentmihályi Mihály 1791. *Házi orvosságok.* Vác. [Reprint: Budapest: Pytheas.]
- Saint Hilarie Jozéfa – Wiesner Emil 1909. *A valódi szakácsság, avagy legújabban átvizsgált és tökéletesített képes pesti szakácskönyv.* Budapest: Athenaeum. (29. kiadás: <http://mek.oszk.hu/14300/14352/14352.pdf>)
- Zay Anna *orvoskönyve 1718.* Közreadja: S. Sárdi Margit. Budapest – Máriabesnyő: Attraktor–Magyarságkutató Intézet. 2020.
- Zilahy Ágnes 1892. *Valódi magyar szakácskönyv.* Budapest.

Hivatkozások

- Biber, Douglas – Susan Conrad 2009. *Register, Genre, and Style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. *Early Modern English Dialogues. Spoken Interaction as Writing*. (Studies in English Language) Cambridge: Cambridge University Press.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagymány és újítás a *Két könyv... és a Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–56.
- Dömötör Adrienne 2020a. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első félévszázadában. *Magyar Nyelv* **116/2**:180–195.
- Dömötör Adrienne 2020b. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 4.*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 47–67.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* **113**:85–110.
- Gugán, Katalin 2002. Syntactic synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* **49/1**:23–49. doi:10.1556/aling.49.2002.1.4.
- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **103**:61–74.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. Budapest–Piliscsaba: PPKE – Szent István Társulat. 91–110.
- Gugán Katalin 2018. Hagymány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 57–75.
- Gugán Katalin 2020. *Regiszterfüggő változatok a középmagyarban*. Kézirat.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125/3**:354–370.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* **128/4**:464–469.
- Haader Lea 2008. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 251–259.
- Károly Sándor 1956. *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. (Nyelvtudományi Értekezések 10) Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 210) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kytő, Merja – Erik Smitterberg 2015. Diachronic registers. In Douglas Biber – Randi Reppen (szerk.) *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. 330–345.
doi:10.1017/CBO9781139764377.019.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1:1–28.
doi:10.1007/s10579-017-9393-8.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 694–718.
- Varga Mónika 2017. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113/1:59–74.
doi:10.18349/MagyarNyelv.2017.1.59.
- Varga Mónika 2019. Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti–társadalmi kontextusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 115:149–172. doi:10.15776/NyK/2019.115.5.
- Varga Mónika 2021a. Innovációról a regiszter tükrében Pázmány Péter írásai alapján. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 57–86.
- Varga Mónika 2021b. Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In Dömötör Adrienne (szerk.) – Gugán Katalin – Varga Mónika (társszerk.) *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–175.

A szerzőről

Varga Mónika a Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyar nyelvtörténet (szövegnyelvészet, mondattan, morfológia), valamint a történeti pragmatika. Részt vesz történeti adatbázisok építésének munkálataiban.

Elérhetősége: varga.monika@nytud.hu

Lehetséges lehetséges világaink

Alberti Gábor, Dóla Mónika, Kárpáti Eszter,
Kleiber Judit, Viszket Anita, Szeteli Anna

PTE Nyelvtudományi Tanszék

ŰreALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

A ŰreALIS reprezentacionalista gyökereinek felvázolását és a kurrens dinamikus-pragmatikai célrendszer (Farkas–Roelofsen 2017) feltérképezését követően azt az adósságot kívánjuk törleszteni, hogy a kérdő mondat típus pragmaszemantikai jellemzéséhez hasonló alaposságú leírást (Alberti et al. 2019a) kapjon a felkiáltó és az óhajtó, valamint a felszólító és a kijelentő mondat is. E mondat típusok pragmaszemantikai jellemzésének finom részleteivel kívánunk szolgálni, végső soron az emberi kommunikációs tevékenység mentális megalapozását jelentő elméleti lehetségesvilág-struktúra feltérképezéséhez járulva hozzá. Azt is szemléltetjük, hogy a diskurzusjelölők hogyan vonnak be újabb világokat e mentális térbe. Végül (az addigi feladói perspektíva helyett) a címzetti perspektívából vesszük szemügyre a hallgatói perlokúciós műveletek révén tovább gyarapodó „lehetséges lehetséges világainkat”.

Kulcsszavak: diskurzus- és elmereprezentációs dinamikus pragmaszemantika, mondat típusok, diskurzusjelölők, beszédaktusok

1. Bevezetés: egy reprezentacionalista dinamikus pragmaszemantika felé

A ŰreALIS reprezentacionalista dinamikus pragmaszemantikai elmélet mellett számos publikációban érveltünk már – angol nyelvűekben¹ éppúgy, mint magyar nyelvűekben² – rendre más és más aspektusát előtérbe helyezve a megközelítésnek. Szeteli–Kárpáti (2021) például azt a régi adósságot törlesztette, hogy a klasszikus pragmatika legmarkánsabb eredményeit (pl. Searle 1976) integrálja a ŰreALIS igazságértékelés alapú világába.³ Ha lesz is némi utalás az alapgondolatokra, ezúttal nyilván új elemeket állítunk a középpontba: a döntő cél a ŰreALIS beágyazása napjaink meghatározó formális pragmaszemantikai vonulatába. A redundancia elkerülése végett azonban arra kérjük az olvasót, hogy a ŰreALIS (aktuális) eszköztárának bevezető ismertetését Szeteli–Kárpáti (2021) tanulmányának 3.1-2. pontjaiban tekintse át; egyebekben is SZK-ként gyakran idézzük majd meg ezt az „ikertanulmányt”.

¹ Például Alberti–Kleiber (2012; 2014), Alberti–Nóthig (2015), Alberti et al. (2016), Szeteli–Dóla–Alberti (2019).

² Néhány példa, köztük két JENY-publikáció: Alberti (2011), Alberti–Kleiber–Kárpáti (2017), Alberti–Szeteli (2018), Szeteli–Gocsál–Alberti (2019), Alberti et al. (2019a; 2019b).

³ E tanulmányt erősen ajánljuk előzetes elolvasásra azoknak, akik a jelen tanulmány eredményeinek mélyebb megértésére törekednek klasszikus pragmatikai háttérrel.

A meghatározó új elemre utal a cím: „lehetséges lehetséges világaink”. Annak ellenére választottuk ezt a címet, hogy fenntartjuk a konstruktivista matematikusokra jellemző elutasító hozzáállásunkat a szemantika fősodrában elfogadott és a Kamp-féle diskurzuselméletbe is „átöröklődött” Kripke–Montague-féle (eliminatív) lehetségesvilág-konstrukcióval szemben; amiről a 2.4. pontban ejtünk néhány szót. A ReALIS javaslata: a kommunikáció résztvevőinek véges információját egy „világocskának” nevezett véges struktúrában ábrázoljuk, ami lényegében egy kampi értelemben veendő diskurzusreprezentációs egység, és mentális természetű, azaz a kommunikáló felek elméjében rögzül. Nem valamiféle külvilágbeli szituáció (Barwise–Perry 1983; Elbourne 2005; vö. Alberti 2008), és még kevésbé egy potenciálisan végtelen lehetségesvilág-halmaz metszete,⁴ hanem inkább e metszetre építve definiálható véges parciális világmodell. Jelen tárgyalásunk szempontjából azonban – szerencsés módon – irreleváns, hogy a három felmerült konstrukció közül ki melyiket preferálja; van átjárás a megközelítések között. Ugyanis csak az számít, hogy a „világocskányi” véges információhoz képest egy adott e proposíció igaz vagy sem (hamis, el nem döntött, értelmezhetetlen – a különbség irrelevánsnak fog bizonyulni a megközelítésünkben). Ez pedig egy világhalmaz esetében is kézenfekvően definiálható: pontosan akkor 'igaz', ha a halmazbeli valamennyi világban igaz.

Mivel a ReALIS a DRT betűszóval jelölt Kamp-féle reprezentacionalista diskurzuselméletből eredeztethető (l. pl. Kamp 1981; Kamp–Genabith–Reyle 2011), ezen elmélet beszélői és hallgatói mentális állapotokat megragadni kívánó vonulatába érdemes saját megközelítésünket beilleszteni. Jelenleg Emar Maier ennek az egyik legaktívabb képviselője (l. Maier 2009; 2016), aki a következő diskurzusreprezentációs példával világítja meg a mentálisállapot-ábrázolás mikéntjét – szemléltetve valamiféle „kognitív DRT” lehetőségét:

$$\left\{ \left(\text{ANCH}, \begin{array}{|c|} \hline x \\ \hline \text{see}(i,x) \text{ in}(x,y) \\ \hline \text{envelope}(x) \\ \hline \end{array} \right), \left(\text{ANCH}, \begin{array}{|c|} \hline y \\ \hline \text{see}(i,y) \text{ in}(y,i) \\ \hline \text{contain}(y,x) \text{ mailbox}(y) \\ \hline \end{array} \right), \right. \\ \left. \left(\text{BEL}, \text{junk}(x) \right), \left(\text{DES}, \text{acceptance}(x) \right), \left(\text{INT}, \text{open}(i,x) \right) \right\}$$

1. ábra

DRS alapú mentálisállapot-reprezentáció attitűddeszkripció halmazzal
(Maier 2016: 477)

Lényegében egy Kamp-féle diskurzusreprezentációt (DRS) látunk, ami ezúttal nem egy szövegrész dinamikus jelentésábrázolata, hanem egy attitűdleíró reprezentációhalmaz (ADS: *Attitude Description Set*). Maier úgy fogalmaz, hogy azt a saját

⁴ Maga a Montague-„tankönyv” is (Dowty–Wall–Peters 1981: 124) elismeri a lehetségesvilág-konstrukció kétes megalapozottságát („dubious foundations”) a szükségesség és lehetségesség fogalmának tárgyalása során: „Would this [a lehetségesvilág-konstrukcióra utal] be an enlightening way of analyzing the semantics of *necessity* and *possibility*? Many philosophers of language unequivocally answered »no« to this question; they have contended that since »possible worlds« are surely vague and ill-understood entities..., it cannot help to explain one mysterious semantic concept (necessity) in terms of an even more mysterious one (possible worlds).”

mentális állapotát írja le, amelyben akkor van, amikor bepillant a munkahelyén a postaládájába, LÁT egy borítékot, az a VÉLEKEDÉS fogalmazódik meg benne, hogy kiadói reklámanyag, REMÉLI (mindamellett), hogy egy támogatási kérelem elfogadása, és az a SZÁNDÉK ébred benne, hogy tüstént kibontja.⁵

A között ADS elemeinek ehelyütt adjuk meg a fordítását:

- (1) a. $\langle \text{HORGONY}\{\text{lát}(\text{én},x), \text{benne}(x,y), \text{boríték}(x)\} \rangle$
 a'. $\langle \text{HORGONY}\{\text{lát}(\text{én},y), \text{előtte}(y,\text{én}), \text{tartalmaz}(y,x), \text{postaláda}(y)\} \rangle$
 b. $\langle \text{VÉL}\{\text{reklámanyag}(x)\} \rangle$
 c. $\langle \text{VÁGY}\{\text{elfogadás}(x)\} \rangle$
 d. $\langle \text{SZÁNDÉK}\{\text{felbont}(\text{én},x)\} \rangle$

További céljaink szempontjából az x referenst érdemes górcső alá venni, ugyanis a formális szemantikaelméletek legkényesebb témája az egyszerre több világban jelen lévő szereplő problematikája.⁶ Az adott szereplő egy boríték, ami egyrészt konkrét érzéki tapasztalás tárgya (1a–a'), ilyen értelemben a való világ mentális modelljének része, másrészt egy vélekedés tárgya (1b), azaz egy vélekedésvilág univerzumának eleme, harmadrészt valamilyen vágy irányul rá (1c), ami egy másik világot idéz fel, és végül egy szándékban is szerepet kap (1d), ami újabb világra utal.

A \mathfrak{ReALIS} formális definíciója (Alberti 2011) olyan ontológiai újítást kínál (Alberti–Kleiber 2014), amely éppen azt veszi kiindulópontjának, hogy referenseink számára (akikben/amikben a világ szereplőit véljük látni, legalábbis elsődlegesen) nem kivételes helyzet, hanem alapállapot, hogy több mentális attitűddel kapcsolódunk hozzájuk. Ez az eventuális (tényállásokra, történésekre, cselekvésekre utaló) referensekre is fennáll. Hogy mondjuk *Hanna felhívta Bencét*, az az e esemény számukra és egy véletlen tanú számára érzékszervi tapasztalás (E: *experience*), míg Hanna Johanna nevű barátnője számára egy vélekedés (B: *belief*, „elég valószínű, hogy megtörtént”), aminek mondjuk örül (D: *desire*), míg egy korábbi pillanatban Hanna szándékai között szerepelt a dolog (I: *intention*). Az attitűdök rekurzívan egymásba is ágyazhatóak: például felvethetjük, hogy Johanna *sejtette*, hogy Hannának mi a *szándéka*, ezzel valamiféle B-I típusú világba helyezve az e -t. Egy távolabbi ismerősnek, Rezsőnek viszont *fogalma* sem volt arról, hogy Johanna *sejt* valamit a barátnője *szándékáról* – és ezzel már egy B-B-I világtípust tartunk. A \mathfrak{ReALIS} alapvetése az, hogy ilyen komplex indexú világok konglomerátumait mozgósítja a beszédrésztvevőkben a mondat típus-választás, a diskurzusjelölők pedig (pl. *ugye, vajon, hát, sajnos*) e beállításon mint alapértéken finomhangolást végeznek el.

Mint SZK 3.1–2. alapján is megállapíthatja az olvasó, a megközelítésünk építőköveit jelentő világok rendszerének alapját a címkézésük képezi. A fentiekből kiderülhetett, hogy a modalitás (amin a beszélői attitűdöt értjük) a címke egyik eleme:

⁵ „...the so-called Attitude Description Set (ADS) below represents the mental state I'm in when I look in my pigeon hole at work and see an envelope, believe it's publisher's junk mail, hope it's a letter of acceptance for a recent grant application, and intend to open it right away” (Maier 2016: 477).

⁶ Alberti–Kleiber (2012) Roberts (1997: 237) megjegyzései alapján tárgyalja, hogy a lehetséges világ alapú eliminatív dinamikus szemantikafelfogásnak ez a problematika az Achilles-sarka.

a Maier példájában megjelenő vélekedés (B), vágy (D) és szándék (I) az elmúlt évtized *re*ALIS-leírásainak is központi elemei. Ez a „BDI-nyelv” a legutóbbi kutatásaink következtében kiegészült egy autoritás (A) modalitással, ami azon eventualitások gyűjtőhelye, amelyek megvalósítására valaki képes (lenne) fizikai és/vagy szellemi adottságainak és/vagy felkészültségének köszönhetően, illetve az írott vagy íratlan társadalmi törvények vagy elvárások szerint (Kleiber 2018; Alberti-Szeteli 2018). Bizonyos diskurzuszjelölők leírása pedig a közvetlen érzékelés útján megszerzett tudásnak (E) a fenti B-típusútól való elkülönítését igényli (Szeteli 2017), akár érzékszervekre lebontva, ahogyan az némely nyelv igei paradigma-rendszerében tükröződik is.

Mivel hiedelmeink, vágyaink, szándékaink folyamatosan változnak, ezért egy dinamikus pragmaszemantikai elméletnek ezt a temporális jegyet feltétlenül meg kell ragadnia. Hasonlóképpen meg kell ragadnia azt a kommunikációs elemet is, hogy az egyik ember – mondjuk a B modalitást tekintve – alapvetően mást vél igaznak, mint a másik. A modalitás mellett tehát a világcímkének tartalmaznia kell egy temporális „bélyeget” is, illetve annak megjelölését, hogy ki az adott világ gazdája.

Amennyiben egy szűkebb diskurzuskontextust tekintünk, illetve azon belül egy mondat elhangzásának pillanatához rögzítjük temporális koordinátarendszerünk középpontját, akkor e három komponens a gazda–modalitás–idő sorrend szerint elrendezve például ilyen címkéket nyújt, ahol az *i*, *u*, *o* hármas az angol *én*, *te*, *más* (*I*, *you*, *other*) beszédpartnereket jelöli: *iD0*, *uB1*, *oA1*. Az első világ az „én jelenlegi vágyaimé” (amelynek jelölésében a '0' időpecsétet általában elhagyjuk majd), a második a „te majdani tudásod” gyűjtőhelye, ahol a *majdani* például a tekintett kontextusban az üzenet közvetlen hallgatói dekódolásának kimeneti pillanatára utalhat. Ami az *oA1* jelölést illeti, az egy kívülálló harmadik személynek (például az elhangzott mondat alanya által megjelöltnék) az autoritására utal, egy korábbi fázisban. A címkék rekurzívan (elvileg korlátlanul) egymásra építhetőek. Az *iBuBiB* jelölés például a mentalizáció szempontjából kiemelten fontos világra utal (Wimmer–Perner 1983): arra, amely azt az információt gyűjti, hogy a beszélő hogyan vélekedik a hallgatónak az ő vélekedéseiről kialakított elképzeléséről.

A címkézési technika felvázolását még egy komponens szemléltetésével kell kiegészítenünk; azzal pontosítva a fentieket, hogy az eddigiekben *világvázakat* mutattunk be, amelyeket még *intenzitástartományok* megadásával kell teljessé tenni. Mára ugyanis a legkülönbözőbb pragmatikai megközelítésekben megszokottá vált az a felismerés, hogy attitűdjeink megragadására nem elegendő egy klasszikus kétértékű logika *igen/nem* dichotómiája. E két szélsőség között számos fokozatot megkülönböztet az emberi nyelv. Mi tizenegy ötödnyi egységre finomítjuk a hamis (–1) végponttól a „nincs érték” állapoton keresztül (0) az igaz (+1) végpontig terjedő intervallumot, ilyen skálát nyerve az ötödök számának megjelölésével: {–5, –4, –3, –2, –1, 0, +1, +2, +3, +4, +5}. Szemléltetésképpen egészítsük ki az *iBuBiB* világvázat a következő intenzitástartományokkal: {+4} (egyelemű tartomány), +1'={+1,+2,+3} (a vessző két ötödnyi egységgel kibővített tatományt jelöl), illetve 5={–5,+5} (az előjel elhagyásával azt jelöljük, hogy mindkét előjelet tekintjük). Ilyen – immár teljes – világcímkét kapunk: *iB₊₄uB₊₁iB₅*. A jelölt attitűd így önthető szavakba a feladói én szempontjából: „majdnem biztos vagyok benne (+4), hogy

többé-kevésbé valószínűsítet (+1'), hogy pontosan tudom, hogy az adott propozicionális tartalom igaz-e, vagy hamis (5)".⁷

Az elméleti törekvéseken túl az a – kifejezetten gyakorlatias – cél is vezérel bennünket, hogy egy reprezentacionalista dinamikus pragmaszemantika keretei között szisztematikusan számba vegyük a mindennapi kommunikáció során ténylegesen használt lehetséges világainkat, feltérképezve a diskurzusjelölők által előhívottakat is. Azt a mentális teret kívánjuk feltárni, sőt feltérképezni, amelyben a *Homo sapiens* a külvilág leképezési próbálkozását jelentő világmodellen kívül számszámra kreálja annak mindenféle alternatíváját, hogy reprezentálni tudja és megfelelő ideig meg tudja őrizni hiedelmeinek (B), vágyainak (D), szándékainak (I) és az autoritási körébe sorolható lehetőségeknek (A) a lehetséges világait. Azért említünk gyakorlatias célt, mert a mondat típusok és a diskurzusjelölők intenzionális profiljának szisztematikus feltárását követően a későbbiekben majd legalább négy területen szeretnénk alkalmazni is a profilleírásokat – megmutatva, hogy hogyan „olvasunk egymás gondolataiban”: az anyanyelvi nevelésben, a magyar mint idegen nyelv oktatásában, számítógépes nyelvészeti feladatokban, illetve a (magasan funkcionáló) autizmussal élők szociokommunikációs fejlesztésében.

A kutatásunk elméleti hátteréül szolgáló *ReALIS*-keret (Alberti–Kleiber 2014) Lauer (2013) antirepresentacionalista dinamikus pragmatikájának reprezentacionalista „párjaként” fogható fel (Kamp–Genabith–Reyle 2011), amin belül megkülönböztető jegye az élethossziglaniség (Alberti 2000). A 2. szakaszt annak igazolására szánjuk, hogy megközelítésünk felveszi a versenyt az antirepresentacionalista megközelítésekkel, az azokban megfogalmazott elvárások alapján (Farkas–Roelofsen 2017). Majd megkezdjük a 3. szakaszban az ígért szisztematikusan számba vételét azoknak a lehetséges világoknak, amelyek értékelésére épül a felkiáltó és az óhajtó mondat pragmaszemantikája, illetve egy ezekhez illeszkedő *vajon*-kérdéstípusé. A 4. szakaszt szánjuk a további három alapvető mondat típus – a major típusok – hasonló jellemzésére. Az 5. szakaszban azt szemléltetjük, hogy a diskurzusjelölők hogyan vonnak be újabb világokat a kommunikációs tevékenységünket megalapozó mentális térbe. A 6. szakaszban az addigi feladói perspektíva helyett a címzetti perspektívából pillantunk be e mentális térbe. Összegzéssel a 7. szakasz szolgál.

2. Formális–logikai alapú pragmaszemantikai megközelítések hat értékelési szempontja

Általános kiindulópontunknak – akárcsak egy korábbi tanulmányunkban (Alberti et al. 2019b) – a szemantika és a pragmatika kapcsolatának, az interpretációs folyamatban való „munkamegosztásuknak” a vizsgálatát tekintjük. Ezúttal azonban rögtön továbblépünk azzal, hogy egy kurrens formális pragmaszemantikai iskola meghatározását vesszük alapul, Farkas és Roelofsen (2017) tanulmányára alapozva, amire a továbbiakban F&R-ként utalunk. A szerzők három részterületre bontják az

⁷ Lássunk még két példát! $iB_{+3u}D_{+5u}B\uparrow_5$: „Valószínűsíttem, hogy többé-kevésbé vágyasz rá, hogy majd megtudd, hogy egy adott propozicionális tartalom igaz-e, vagy hamis.” $iA_{+5}iI_{+5}u\uparrow_{+5}iB\uparrow_5$: „Alapjában véve jogom van (iA_{+5}) firtatni egy adott tartalom igazságát. Vagyis megkísérelni (iI_{+5}) kiváltani belőled azt a szándékot ($u\uparrow_{+5}$), hogy oszd meg velem a birtokodban álló igazságértéket, hadd tudjam én is ($iB\uparrow_5$).”

interpretációs folyamat leírásáért felelős két tudományterületet, kettébontva a pragmatika felségterületét a megnyilatkozás nyelvi forma által kódolt konvencionális diskurzushatásaival foglalkozó „feladóikonvenció-pragmatikára”, illetve a beszélői szándékon múló további diskurzushatások feltárásáért felelős „beszélőiszándék-pragmatikára”.⁸ A hasonló leírási területen összemérhető tudományos elvek mentén versengő pragmaszemantikai megközelítések sikerességét azon mérik le, hogy azok e három részterület összjátékáról mennyire egységes, következetes, koherens elméletet nyújtanak.⁹

2.1. A szemantika világai, a feladói konvenció világai, a beszélő világai

Azt állítjuk, hogy a tanulmányunkban javasolt REALIS megközelítés a lehető legegyszerűbb, legkézenfekvőbb javaslatot teszi a három részterület kapcsolatára, amennyiben a szemantikát mi is a montagoviánus formális felfogás szerint (Dowty–Wall–Peters 1981) értjük. Ebben a felfogásban a szemantika úgy épít fel mondatnyi propozicionális tartalmakat (a háttérben feltételezett szintaktikai építkezéshez viszonyítva kompozicionális módon), hogy az eredményül kapott formulát igazságértékelésnek lehessen alávetni *tetszőleges* lehetséges világokban (az *igaz* és a *hamis* mellett megengedve az *értelmezetlen* értéket is). A „feladóikonvenció-pragmatika” feladatköre: *bizonyos* lehetséges világok kijelölése a beszélő választotta nyelvi forma alapján, amelyekben az adott propozicionális tartalom a nyelvi konvenciók szerint igaz értékelést nyer. Másképp fogalmazva: egy adott beszédhelyzetben elhangzó mondathoz – annak *intenzionális profiljaként* – lényegében egy lehetségesvilág-halmaz tartozik. A „beszélőiszándék-pragmatika” pedig azt vizsgálja, hogy az e halmazhoz tartozó világokban az adott propozicionális tartalom a beszélő elméjében ténylegesen milyen igazságértékeléssel bír, illetve milyen, a profilhoz nem tartozó világokban kap igazságértékelést.

Mielőtt szemléltetnénk ezt a gondolatot, pontosítanunk kell a terminológiát. Mint az iménti lábjegyzetből kiolvasható, F&R a pragmatika két részterületét a „konvencionális diskurzuseffektusok” és a „lehetséges további pragmatikai diskurzuseffektusok” területeként említi. Az utóbbi tárgyalásától az adott tanulmányban el is tekint; néhány szemléltető példát követően az általunk „feladóikonvenció-pragmatikaként” említett területre összpontosít, amire a rövideg kedvéért inentől *feladói*

⁸ „It is often assumed that the interpretation of an utterance involves at least three factors: (i) a compositional procedure which, given the lexical meaning of the words that the uttered sentence consists of and the way in which they are put together, determines the semantic content of the sentence, (ii) certain conventions of use connected to the sentence type involved (e.g. declarative versus interrogative) which, given the semantic content of the sentence, determine the conventional discourse effects of the utterance, i.e., those discourse effects that arise purely in virtue of linguistic conventions and are stable across different contexts of utterance, and (iii) pragmatic considerations about potential speaker intentions in the particular context of utterance which, given the conventional discourse effects of the utterance, determine possible further pragmatic discourse effects.” (Farkas–Roelofsen 2017: 237)

⁹ „We briefly consider some representative proposals whose empirical reach and theoretical aims overlap considerably with ours. As we will see, an important distinguishing feature of our account is its concern with dividing the labor between compositional semantics and conventions of use in a principled way.” (Farkas–Roelofsen 2017: 278)

pragmatikaként utalunk, míg a másik területre *beszélői pragmatikaként*. Magát a beszélő–feladó-elkülönítést Oishitól (2014; 2016) vettük át; Szeteli, Gocsál és Alberti (2019) a (szintén \mathfrak{reALIS} -es alapokon nyugvó) tanulmány 3.3. szakaszában tüzetesen bemutatja Oishi érveit a beszélő mint „pszichológiai én” és a feladó mint egy nyelvhasználati konvenciórendszerben kikristályosodott szerep eljátszója között. Azt is bemutatjuk az adott szakaszban, ahogyan Oishi (2016) aprólékosan érvel amellett, hogy már Austin (1975 [1962]) sikerességi feltételeinek a rendszeréből is egyértelműen kimutatható ez az elkülönítés (még ha nincs is kimondva).

Vaskos könyvet lehetne írni a szemantika és a pragmatika területeinek elkülönítéséről, pontosabban explicit vagy implicit elkülönítési kísérleteiről, jelen tanulmányunkat azonban nem terminológiai munkának szánjuk, ezért visszatérünk a saját nézőpontunkat szemléltető, imént ígért példához.

Tekintsük azt a kijelentő mondatot, hogy *Hanna felhívta Bencét!* A (formális) szemantika azt vizsgálja, hogy valamely világmodellben egyértelműen azonosítható-e Hanna és Bence mint az adott modell entitásai (ha nem, akkor értelmetlen marad a mondat), majd kiértékeli, hogy a *felhív* ige által a modellben kijelölődő reláció fennáll-e a két entitás között. Mondjuk a valóságban fennáll, ebben a világban tehát *igaz*; egy alternatív lehetséges világban viszont nem áll fenn, amit oly módon próbálhatunk meg életszerűvé tenni, hogy a Hanna férjének vágyaiként felfogható tényállásokból áll. Hanna férje csöppet sem vágyik arra, hogy a felesége felhívja a nőcsábász Bencét, ebben a lehetséges világban tehát *hamis* a *Hanna felhívta Bencét* propozicionális tartalom. Amúgy szigorú technikai értelemben a szemantika hatáskörébe csak az adott lehetséges világ belső struktúrája tartozik, az már a beszélői pragmatika kérdése, hogy kihez és milyen attitűddel kapcsolható az a lehetséges világ.

Tekintsük most egy komplex példa kedvéért Hanna egy kíváncsi kollégájának, Rezsőnek az elméjét! Rezső (i) gyanítja, hogy Hanna felhívta Bencét (iB_{+2}), de (ii) nincs erről biztos tudása (iB_{+5}). Viszont (iii) szeretné megtudni az igazat ($iD_{+4}iB\uparrow_5$); (iv) valószínűsíti továbbá, hogy Hanna bizalmasa, Johanna biztos tudással rendelkezik a témában ($iB_{+4}uB_5$), de (v) mérget venne rá, hogy nem akarja neki elárulni az igazat ($iB_{+5}uI_{-5}iB\uparrow_5$). A \mathfrak{reALIS} oly módon ragadja meg a beszélői pragmatika feladatát, hogy Rezső vélekedéseinek (i), tudásának (ii), vágyainak (iii), Johanna tudásáról való feltevéseinek (iv), illetve Johannának az ő tájékoztatására vonatkozó szándékáról való feltevéseinek (v) lehetséges világaiba sorolja be az előző mondatban megfogalmazott gondolatokat. A zárójelben közölt szimbólumfüzérekről e bevezetésben annyit árulunk el, hogy nem logikai formulákkal felírt propozíciókról van szó – a propozíció az, hogy *Hanna felhívta Bencét* –, hanem e propozíciós tartalom (infor)¹⁰ értékelése szempontjából egy adott beszédhelyzetben releváns lehetséges világok azonosítására szolgáló címkékről.

Az adott beszédhelyzet legyen az, hogy Rezső a következő kijelentést teszi Johannának: „Hanna felhívta Bencét.” Összhangban korábbi írásainkkal, ezúttal is azt fogjuk állítani, hogy a kijelentő mondatformához, amennyiben nincs diskurzusjelölőkkel gazdagítva, például a következő információelemek implikálódnak,

¹⁰ F&R a propozicionális tartalmat a *sentence radical* 'mondatgyök' kifejezéssel nevezi meg, ami a \mathfrak{reALIS} által használt szituációelméleti terminológiában lényegében az *infor* (Seligman-Moss 1997: 242).

konvencionalizálódott feladói szerep részeként (a teljesség igénye nélkül, és erősen egyszerűsített címkékkel). A feladó (i') biztosan tudja, hogy Hanna felhívta Bencét (iB_{+5}). Viszont (ii') úgy gondolja vagy legalábbis feltételezi, hogy a címzettnek erről nincsen biztos tudása ($iB_{+5}uB_{-0}$), de (iii') vágyik arra, hogy legyen ($iB_{+5}uD_{+5}uB_{+5}$). Ezért (iv') szándékában áll az adott megnyilatkozásával a másikban szándékot ébreszteni a szóban forgó ismeret befogadására ($ii_{+5}uI_{+5}uB_{+5}$). A feladó tudásának (i'), vélekedéseinek (ii'), a címzett (speciálisan tudásgyarapodására vonatkozó) feltételezett vágyainak (iii'), illetve a feladó (speciálisan a címzett tudásgyarapításra vonatkozó szándékait illető) szándékainak a lehetséges világi érintettek a felvázolt intenzionális profilban. A feladói pragmatika feladatát a mondattípusokhoz konvencionálisan társuló profilokat alkotó lehetséges világok meghatározása képezi, illetve annak feltárása, hogy a morfematikus és vokális diskurzusjelölők adott mondat-típusokba lépve milyen módon módosítják a „gazdatípus” intenzionális profilját (mint lehetségesvilág-halmazt, előállítva egy másik lehetségesvilág-halmazt).

A gondolatkísérletünkben szereplő megnyilatkozásával („Hanna felhívta Bencét.”) Rezső mint beszélő felvett egy feladói szerepet. A szerepfelvétel a beszélői pragmatika vizsgálati területe, ahol összevethetjük Rezső gondolatait azzal, amit a megnyilatkozásával sugallt, illetve elemezhetjük Johanna – mint a címzetti szerepet potenciálisan felvevő hallgató – elképzelt reakcióit.

Johanna reagálhat például így: „Ezt honnan tudta meg?! Hanna azt mondta, hogy csak nekem árulja el bizalmasan, hogy felhívta Bencét, én pedig megígértem, hogy hallgatók, mint a sir. És hallgattam is!” Ezt a reakciót úgy értelmezhetjük, hogy Johanna maradéktalanul elfogadta azt, amit a kijelentő mondat-típushoz konvencionálisan tartozó profil nyújt. Azaz készpénznek vette, hogy Rezsőnek biztos tudása van a szóban forgó telefonhívásról (és talán azt is elhitte, hogy Rezső szándéka az ő joggal feltételezhető kíváncsiságának a kielégítése). Valójában a beszélői pragmatika nyújtotta globális nézőpontból számot adhatunk Rezső hátsó szándékának sikeres teljesüléséről. „Kiugrasztotta a nyulat a bokorból”, Johanna „elszólta magát”, ily módon kielégítve Rezső kíváncsiságát, megerősítve a gyanúját.

Végül soron Rezső a kijelentésével olyan hatást ért el, mintha kérdést tett volna fel. Felvetődhet ezen a ponton, hogy a „Hanna ugye felhívta Bencét?” kérdőmondat konvencionális intenzionális profilja közvetlenül is megfelelő lett volna-e arra a célra, hogy Rezső feladóként jelezze: (i'') gyanúja, de (ii'') nem biztos tudása az, hogy Hanna felhívta Bencét, (iii'') kíváncsi az igazságra, és (iv'') azt a címzettől reméli megtudni. Ellenőrizhetjük, hogy rendre éppen a fenti (i–iv) beszélői gondolatoknak felel meg az (i'–iv'') intenzionálisprofil-részlet. Rezső részéről még sem lett volna jó taktika feltenni e kérdést, a (v)-vel megjelölt vélekedés miatt, miszerint Johanna titokban akarja tartani az igazságot. A kérdés konvencionális profiljához ugyanis hozzátartozónak tekintjük azt, hogy a feladónak alapján véve jogában áll megkísérelni kiváltani a címzettben a szándékot tudásának adott módon való gyarapítására ($iA_{+5}iI_{+5}uI_{+5}iB_{+5}$). A tekintett esetben viszont Rezsőnek nem illene firtatni a bizalmas információt.

Tekintsünk végül egy olyan beszédhelyzetet is, amelyben Johanna Rezső eredeti kijelentésére („Hanna felhívta Bencét.”) imígyen reagál: „Honnan veszed ezt a képtelenséget?!” Úgy elemezhetjük ezt a reakciót, hogy Johanna felméri Rezső valószínűsíthető tudását, vélekedéseit, vágyait, szándékait, és lényegében eljut a

fenti (i–v) pontokban felvázolt beszélői információállapothoz: „átlát a szitán”, rájön, hogy a kijelentő konvenció alkalmazásával Rezsőnek milyen hátsó szándéka van. Nem tárja fel saját valós tudását, sőt a *képtelenség* kifejezés alkalmazásával azt sugallja, hogy nincs biztos tudása a szóban forgó hívás ügyében, de erősen valószínűtlennek tartja azt. Johanna szándéka tehát az, hogy Rezső arra a következtetésre jusson, hogy Hannának még egy bizalmas barátnője sem gondolja, hogy felhívta volna Bencét (ul_{±5}iB↑_{±5}uB↑_{±4}).

A példák formális elemzését a zárójelben közölt címkék alapján a 4. szakasz feldolgozását követően rekonstruálhatja az olvasó. Jelenleg annyi volt a cél, hogy érzékeltessük, hogyan általánosítható a Montague-szemantika világmodelleken alapuló igazságértékelő mechanizmusa a nyelvtudás részét képező feladóiszerep-konvencióknak és az azokkal dolgozó beszélő háttér-információállapotának és cselekvéseinek tudományos leírására – mégpedig egyidejűleg és egységében tekintve, ahogyan azt F&R kitűzi célként. Abban a módszertani felfogásban is osztozunk, hogy első lépésben a feladói pragmatika területén kell feltárni a konvenciók rendszerét, és azt követően írhatjuk majd le a beszélői pragmatika területén annak szabályait vagy trendjeit, ahogyan a beszélők használják e rendszert szándékaik elérése végett. Miközben folyamatosan szembe kell nézni azzal a paradox helyzettel, hogy a konvenciórendszer finom részleteit csakis a felhasználás esetein keresztül tudjuk meghatározni.

2.2. A kijelentő, a kérdő és a felszólító alaprofil egységes leírása

A második terület, ahol F&R szerint a versengő pragmaszemantikai megközelítéseknek meg kell méretetnieük, a fő mondatípusok formális leírásának egységesége. Amit sztenderd helyzetnek lehet tekinteni, arra az a klasszikus szemantikai kiindulópont nyomja rá a bélyegét, amely szerint a kijelentő alaptípus „atomi” egyszerűségével szemben például a kérdés szemantikája komplex kifejezés (valamiféle függvény a lehetséges válaszokkal mint értelmezési tartománnyal).¹¹ F&R úgy egységesíti a kijelentő és a kérdő típust, hogy mindkettő esetében kétkomponensűnek tekinti a pragmaszemantikai reprezentációt, ahol a két komponens az „informatív”, illetve az „inkvizitív” tartalom megragadására hivatott.¹² A megközelítés

¹¹ „[O]n the approach just discussed, declaratives and interrogatives do not only receive different semantic values, but they are also taken to be of different semantic types. That is, declaratives are taken to express propositions, while interrogatives are taken to express functions from worlds to propositions, or, alternatively, sets of propositions. So declaratives are of type $\langle s, t \rangle$, while interrogatives are either of type $\langle s, \langle s, t \rangle \rangle$ or of type $\langle \langle s, t \rangle, t \rangle$. These different kinds of semantic values are intended to capture different kinds of semantic content.” (Farkas–Roelofsen 2017: 247)

¹² „In inquisitive semantics (e.g. Ciardelli–Groenendijk–Roelofsen 2013), the semantic value of a sentence, no matter whether it is declarative or interrogative, always captures both its informative and its inquisitive content. In the case of a declarative sentence, the inquisitive content is typically trivial; and vice versa, in the case of an interrogative sentence, the informative content is typically trivial. But having a notion of meaning that comprises both informative and inquisitive content allows for a more integrated semantic treatment of the two sentence types. One reason to pursue such an integrated semantic treatment (among several others which are not directly relevant for our present purposes), is that it allows for a simplification of the discourse effects of declaratives and interrogatives.” (Farkas–Roelofsen 2017: 247)

dinamikus volta teszi ezt lehetővé; lényegében arról van szó, hogy minden mondat-típus esetében vizsgálnunk kell, hogy a beszélő azzal milyen információt adott, és milyen információt kér; megengedve azokat az elfajult eseteket, amikor az informatív komponens üres (a kérdés alaptípusában), vagy az inkvizitív komponens üres (a kijelentő alaptípusban).

A $\mathfrak{R}eALIS$ megközelítésében a mondat-típusok leírása a feladói pragmatikában tökéletesen egységes, és mindezt anélkül valósítjuk meg, hogy elfajult esetek feltételezéséhez kellene folyamodnunk. Mint említettük, minden mondat-típus konvencionális intenzionális profilját egy lehetségesvilág-halmazzal definiáljuk. Csupán e halmaz összetétele lesz más és más. Ha valaki kijelenti, hogy Hanna felhívta Bencét, akkor az ennek megfelelő intenzionális profillal saját biztos tudásának lehetséges világát jeleníti meg (iB_{+5}), illetve a címzetti tudatlanság feltételezését ($iB_{+5}uB_{0^*}$); a kiváltandó szándék pedig a címzett tudásának a gyarapítása ($il_{+5}ul_{+5}uB_{\uparrow+5}$). Ha viszont valaki megkérdezi, hogy Hanna felhívta-e Bencét, akkor a saját tudatlanságát jeleníti meg (iB_{0^*}), jólértesültnek feltételezett címzett mellett ($iB_{+5}uB_5$); a kiváltandó szándék pedig elérni a másíknál a saját tudásának a gyarapításában való segédkezést ($il_{+5}ul_{+5}iB_{\uparrow 5}$). A felszólításra is ki lehet terjeszteni a konvencionális intenzionális profil illetén jellemzését. A „Hívd fel Bencét!” felszólítás episztemikus megalapozását a Bence felhívásának eddigi meg nem történte mint saját (iB_{-5}), egyszersmind feltételezett címzetti tudás ($iB_{+5}uB_{-5}$) képezi; a feladó szándéka pedig az, hogy a címzettet rávegye eme negatív igazságérték pozitívrá módosítására ($il_{+5}ul_{\uparrow+5}$).

A részleteket a 3. szakaszban tisztázzuk. A lényeg most az, hogy a $\mathfrak{R}eALIS$ megközelítésében az összetett címkéjű világok feltételezésével ugyanolyan karakterű reprezentációt kap az információáramlás valamennyi iránya. Amennyiben a külvilág tényeit egy „játék-mester” vagy órakulumban információállapotként modellezzük, akit besorolunk a „beszélők” közé, akkor még az utasítások végrehajtása is információáramlásként definiálható, sokrétű belső szimmetriával rendelkező intenzionálisprofil-rendszert kialakítva (az iménti felszólítás sikere például úgy modellezhető, hogy egy ponton bekerül az órakulumban információállapotába, hogy a hallgató felhívta Bencét).

2.3. Gazdagabb nyelvi forma ~ komplexebb információ

A harmadik terület, ahol F&R szerint a vetélkedő pragmaszemantikai megközelítések megmérettethetnek, a Horn-elv, miszerint a gazdagabb nyelvi formához komplexebb interpretáció tartozik.¹³ Az iménti lábjegyzetben szereplő angol példának

¹³ „Among the different forms that are mapped to the same semantic value [propositional content?], some may be considered more marked than others, either because they are formally more complex or because they are more prone to misinterpretation. For instance, tag interrogatives are more verbose than plain polar interrogatives, and therefore more marked. ... [F&R follows] the spirit of Horn's principle of pragmatic division of labor: »The use of a marked (relatively complex and/or prolix) expression when« a corresponding unmarked (simpler, less 'effortfull') alternative expression is available tends to be interpreted as conveying a marked message (one which the unmarked alternative would not or could not have conveyed) (Horn 1984: 22). [This principle is] based on a certain expectation about the connection between forms and interpretations, and insofar as this expectation is found to be natural, it provides a metric for theories that aim to capture this connection.” (F&R: 19)

nagyjából az felel meg, hogy a korábban használt kérdőmondatot kibővítjük egy diskurzusjelölővel, imígyen: „Hanna felhívta Bencét, ugye?” E változathoz a kérdőmondati alapkonvención túl, miszerint a feladónak nincsen biztos tudása az adott tartalomról (iB_{0^+}), hozzájárul a diskurzusjelölő által nyújtott többletinformáció, miszerint a feladó elfogult: erősen valószínűsíti a megjelenített tényállást (iB_{+4}). Más diskurzusjelölő „felmerülő sejtésként” specifikálja a vizsgált tartalmat: „Hanna netán felhívta Bencét?” (iB_{+1}). F&R hiedelemszintek (‘credence levels’) bevezetésével ad számot a diskurzusjelölők beillesztésével megjelenő többletinformációról – ily módon eleget téve a Horn-elvnek.¹⁴ A REALIS megközelítésében egy diskurzusjelölő hatására egy vagy több újabb lehetséges világgal bővül a gazdamondathoz konvencionálisan tartozó kiinduló intenzionális profil (ami ugye egy lehetségesvilághalmaz). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes diskurzusjelölők az interpretációs komplexitást *blending*-hatás révén növelik (Alberti–Dóla–Kleiber 2014: 186).

2.4. Végtelen helyett rekurzívan definiált korlátlanság

A negyedik összehasonlítási területre már mi teszünk javaslatot: a végtelen matematikai konstrukciók problémaköréről van szó. F&R nem veti fel a kérdést, mivel a Kripke–Montague-féle végtelen lehetségesvilág-konstrukció a szemantika fősodrában teljesen elfogadott.¹⁵ Pollard (2007: 33) kritikájából kiindulva azonban súlyos érveket lehet felhozni e konstrukció ellen (ezeket Alberti–Kleiber (2012), majd Alberti (2012) és Alberti et al. (2019a: 2.3.) tárgyalja). E tanulmányban csupán annyit jegyzünk meg, hogy F&R nem ad rekurzív definíciókat az előbbi lábjegyzetben említett végtelen konstrukcióihoz, noha ez lenne a legitim eljárás.¹⁶ A REALIS ezzel szemben rekurziós eljárással meghatározott (korlátlanul nagy, de véges) parciális lehetséges világokra szorítkozik – ezeket nevezzük definíció szerint *világocskáknak* – mind a beszélői attitűdök, mind a feladói szerepbe bújva a világ elé tárt feladói attitűdök megragadása során. Ezt az teszi lehetővé, hogy a kommunikáló felek (folyamatos változásban lévő) információállapotát élethossziglan épülő diskurzusrepresentációs struktúrával (Kamp–Genabith–Reyle 2011) modellezzük (Alberti 2000). Végső soron egy pillanatnyi információállapot nem más, mint véges sok infon hozzárendelése (a fentiekben zárójelben közölt címkékkel részben rendezési struktúrában elrendezett)

¹⁴ „[R]ising declaratives and tag interrogatives do not just signal that the speaker has access to some evidence for the highlighted alternative, but also her credence level w.r.t. this alternative, by which we mean the degree to which she believes the alternative itself to be more likely than its complement.” (F&R: 255)

¹⁵ „In inquisitive semantics, the proposition that a sentence expresses is not just intended to capture the informative content of the sentence, but also its inquisitive content, i.e., its potential to raise an issue. This means that propositions cannot simply be construed as [potentially infinite] sets of [potentially infinite] possible worlds. However, there is a very natural generalization of the classical notion of propositions. Namely, rather than construing propositions as sets of possible worlds, we may construe them as sets of information states, which in turn are modeled as [potentially infinite] sets of [potentially infinite] possible worlds.” (F&R: 251)

¹⁶ „Defining infinite sets by predicate notation [in order to collect »such-and-such possible worlds«] is a problematic sort of set specification. [...]the simplest way to avoid such paradoxes [problems with set specification] and still be able to define most sets of relevance to ordinary mathematics is to provide a rule for generating elements ‘recursively’ from a finite basis.” (Partee–Ter Meulen–Wall 1990: 7–8)

világocskákhoz. Egy „mondatnyi” megnyilatkozás hatása – mint rekurziós lépés – kézenfekvően modellezhető úgy, mint az adott infon hozzárendelése néhány „címezett”, majd „hallgatói világocskához”. E megfogalmazással arra célunk, hogy a hallgató első közelítésben valamiféle másolatát készíti el a feladó által mutatott intenzionális profilnak, majd (korábbi tudása alapján történő mérlegelést követően) saját attitűdjei egyes világocskáihoz is hozzárendelheti az adott infont (Nóthig–Szeteli 2018).

A külvilág számára is célszerű olyan véges modellt adni, amely az interpretálandó megnyilatkozásokban érintett infonokon kívül mást nem tartalmaz orákulumunk „tudásaként”. Amiről senki nem beszél vagy gondolkodik, az a nyelvészeti megközelítés szempontjából érdektelen. Nagyszerűen megragadható viszont néhány világocskával például az együttes észlelés. Ha Hanna és Bence egy romantikus esti séta alkalmával észleli a teliholdat, akkor ezen észlelés modellezhető oly módon, hogy mindkettőjük információállapotában a biztos tudás világocskájába bemásolódik a külvilágocskából a *Ma telihold van* infon (iB_{+5} , uB_{+5}). Sőt további belső világocskákban is (elvileg korlátlan rekurzióval) megjelenhet: „tudom, hogy te is tudod” ($iB_{+5}uB_{+5}$), „tudom, hogy tudod, hogy tudom” ($iB_{+5}uB_{+5}iB_{+5}$) – így önhetőek szavakba e világocskák címkéi.¹⁷

2.5. Strukturális egységesség abban, hogy mit, hol és mihez képest interpretálunk

A \mathfrak{ReALIS} -keretben tehát (az észlelés és a külvilágot átalakító cselekvés mellett) egy megnyilatkozás adott beszédhelyzetben való jól formáltsága és dinamikus hatása egyaránt infonok bizonyos világocskákhoz való hozzárendelése révén definiáltatik. Akárcsak a beszélői egó és a feladói szerep összevető interpretációja. Az érintett világocskák pedig élethosszig épülő diskurzusreprezentációk részstruktúrái. Tökéletes strukturális egységesség jellemzi tehát a \mathfrak{ReALIS} definíciós ontológiáját – amit szembeállíthatunk azzal, ahogy a reprezentacionalizmust elutasító dinamikus pragmaszemantikai megközelítésekben külön töről fakad a beszédhelyzet külvilágának aktuális tényálláshalmazát megragadó definíció (*actual state of affairs*, F&R: 251), valamiféle stalnakeri (pl. Stalnaker 2002) alapvetésű „közös tudás” meghatározása (*common ground*, F&R: 251), illetve a beszédrésztvevők „privát nézőpontjainak”¹⁸ megragadása. A \mathfrak{ReALIS} úgy képes teljes elemzést nyújtani a szakirodalomban tárgyalt beszédhelyzetekről, hogy lényegében kizárólagosan a „privát nézőpontokra” alapoz – ezek azonban a rekurziós megközelítésből adódóan mindazt az információt hordozzák, amit más megközelítésekben a „közös tudás” hordoz. Közös tudás helyett pedig elegendő a közös figyelmi jelenet feltételezése (l. 17. lábjegyzet).

¹⁷ A \mathfrak{ReALIS} rekurzió alapú megközelítésével így számot tudunk adni Hanna későbbi (i–iii) reakcióinak bármelyikéről Bence ugyanazon megnyilatkozására, miszerint: „Ilyen szép teliholdat utoljára januárban láttunk.” (i) „Jé, te is felfigyeltél a teliholdra?” (ii) „Láttam, hogy téged is elbűvölt az a telihold.” (iii) „Emlékszem, hogy már akkor elmerengtünk azon, hogy vajon látunk-e még valaha ilyen szép teliholdat.” Az (i) reakció arról árulkodik, hogy „annak idején” Hanna nem hozta létre az $iB_{+5}uB_{+5}$ világocskát, míg a (iii) esetén még az $iB_{+5}uB_{+5}iB_{+5}$ világocskát is létre hozta.

¹⁸ „Every agent will have many epistemic/doxastic commitments whose existence and nature are not accessible to other agents and which are therefore ‘private’, i.e., not part of the discourse context.” (Gunlogson 2008: 110)

2.6. Szándékaink, vágyaink és vélekedéseink hálójában – egy életen át

Az, hogy a *ŕeALIS* megközelítésében egy megnyilatkozás mindig élethossziglan épülő diskurzusreprezentációs struktúrák (mint beszélői és hallgatói információ-állapotok) kontextusában interpretálódik, kézenfekvő megoldást kínál az áthidalási jelenségekre (Beaver 1997: 994).

Illusztrációképpen tekintsük ezúttal az antireprezentacionalista dinamikus pragmaszemantikai táborból Lauer (2013) egy példáját és annak elemzését!¹⁹ „Szedje ezeket a pirulákat egy hétig!” – mondja az orvos a betegnek. Hasonlóan a *ŕeALIS* idevágó elemzéseéhez (pl. Alberti et al. 2019b: 15–16), Lauer is abból indul ki, hogy a pirulák beszedésére irányuló közvetlen szándék háttérben fel kell ismerni egy olyan vágyat, ami a világismeret alapján következtethető ki. A beszédhelyzet „jóhiszemű” interpretációja szerint e vágy a beszélő orvos és a hallgató beteg közös vágya: jelesül a beteg meggyógyulása. Az iménti lábjegyzetben célzás történik egy olyan alternatívára is, amely szerint az orvos és a beteg vágya el is térhet. A gyógyulásra vágyó beteggel szemben az orvos esetleg a pirulákat forgalmazó gyógyszergyártótól kapható juttatásokra vágyik.

Minden olyan formális pragmaszemantikai elméletnek, amely számot kíván adni az ilyen jellegű interpretációk lehetőségéről, valami módon gondoskodnia kell a világismeret releváns elemeinek elérhetőségéről. A *ŕeALIS*-nek ehhez semmiféle külön definiálandó struktúrára nincsen szüksége, hiszen a beszédrésztvevői információállapotok élethossziglan épített diskurzusreprezentációs struktúráként definiálva készen kínálják mindannak elméleti reprezentációját, amit valaha megtapasztalt az elme gazdája. Ahogy Alberti és Nőthig (2015: VII.D szakasz) kifejti Leiss (2014) tanulmányára alapozva, egy élethossziglani DRS a megfelelően felcímkézett világocskastruktúra révén még ahhoz is kézenfekvő hálózati szerveződést kínál, hogy a tapasztalatokat tároló epizodikus memória mellett az általánosítási lehetőségeket rögzítő szemantikus memóriát is formálisan megragadja (Tulving 2005).

Azt a szakszerű megfogalmazást adhatjuk, hogy a *ŕeALIS* hálózatos longitudinális igazságértékelést kínál. A longitudinális jellegen azt értjük, hogy – konkretizálva a pirulák beszedésére irányuló felszólításra – értékelhető, hogy a felszólítás sikeres volt-e a tekintetben, hogy a hallgatóban megszületett-e a szándék, hogy beszedje a pirulákat; ami az adott cselekvéstípus felkészülési szakaszaként értelmezhető (Farkas–Ohnmacht 2012). Majd értékelhető, hogy a pirulabeszedés kumulatív szakaszát végrehajtotta-e (vagyis szedte-e a megjelölt egy héten át a pirulákat). Értékelhető végül az eredményszakasz is, vagyis hogy hogyan hatott a gyógyszer. A hálózatos értékelés pedig a korábban kifejtett áthidalási eljárásra utal: túl a pirulák beszedésén a vágyott gyógyulás (illetve a vágyott gyógyszergyári juttatások) is értékelhetőek.

¹⁹ Egy olyan példa körül forog a diszkuszió, amit egy orvos mond tipikusan egy betegnek: *Take these pills for a week.* “Advice uses come in two kinds: Those in which it is taken for granted that the speaker and addressee share a salient goal, and those where this assumption is not warranted. [A fenti] is an example of the first kind, assuming that a conversation between doctor and patient presupposes that both want the addressee to be healthy. [...] The addressee can conclude something along [these lines, which] ... may well be the main purpose of the speaker in uttering the imperative: TAKING THE PILLS IS THE BEST ACTION TO FURTHER THE GOAL OF CURING THE ADDRESSEE’S CURRENT ILLNESS” (Lauer 2013: 148–149).

A *ReALIS* egyfelől élethossziglani elmerepresentációt kínáló, másfelől a tényleges beszélői gondolatokat a feladói konvencióktól elkülönítő eszköztára még olyan metakognitív folyamatok modellezésére is alkalmas, mint az ígéret hálózatos longitudinális megragadása. Arra utalunk, hogy aki ígéretet kap, az először mérlegeli, hogy a beszélőben valóban ott van-e a szándék az adott dolog végrehajtására, majd végigköveti, hogy teljesíti-e az ígéretet a megfelelő eredményállapot előállításával. És ettől függően „állítja be” az adott illető következő ígérete esetén, hogy a dekódolt üzenetnek higgyen-e, vagy a gyanakvásának, hogy az illető valójában mást gondol.

A szakasz lezárásaképpen megemlítjük, hogy a tanulmány egy korábbi változatának bírálója felveti: „Először a DRT-vel való rokonságról olvashatunk, utána Farkas és Roelofsen (2017) elképzelése lesz a kiemelt vonatkoztatási pont, majd végül egy montagoviánus formális megközelítés követését hangsúlyozza a szöveg. Ha szigorúan vennénk ezeket az elméleti forrásokat, és egymás mellé helyeznénk alapvető téziseiket és hipotéziseiket, vélhetően könnyedén össze tudnánk állítani egy ellentmondásos állításhalmazt.”

A fenti aggály indokolatlan. A Montague-féle világmodellben elvégzendő mintaillesztő igazságértékelés mind a DRT-nek, mind a F&R-nek a bázisa, tehát közösen elfogadott állításhalmaznak tekinthető. Azaz mindkettő úgy tekinthető, mint Montague mondat szintű szemantikai elemzéseinek a kisdiskurzusokra vonatkozó kiterjesztése. A kiterjesztést a DRT reprezentacionalista módon valósítja meg (feltételez egy önálló diskurzusépítő reprezentációt), míg a F&R mögött álló Groenendijk-féle irányvonal (Groenendijk–Stokhof 1991) a Montague-féle világmodellezést végtelen világ figyelembe vételével kíséri meg túllépni. Így természetesen összeegyeztethetetlen a DRT az antirepresentacionalista Groenendijk-vonallal, de ideális esetben egymás leíró/magyarázó eredményeit mindig a másik modellben is el kell érni. A *ReALIS* a diskurzusreprezentacionalizmust terjeszti ki elmerepresentacionalizmusra, tehát a DRT folytatása, mintegy pragmatikai kiterjesztése. F&R az antirepresentacionaizmust próbálja kiterjeszteni pragmatikai leírásra. A *ReALIS* feladata a fentiek értelmében: annak bemutatása, hogy tágabb pragmatikai leíró/magyarázó szerepre képes: F&R csak a „belső pragmatikára” vonatkozóan mutat eredményeket, míg a *ReALIS* kézenfekvően ki tud terjedni a „külső pragmatikára” (ahogyan a beszélő és a hallgató viszonyul a konvencionális feladói, illetve címzetti szerephez).

3. Három minor mondattípus intenzionális profilja

SZK 3.1., 4.2. és 4.3. pontjában bemutatjuk, hogyan alkot pragmaszemantikai rendszert a három (hagyományosan is alapvetőként számon tartott) major mondattípus és a nekik megfeleltethető három minor mondattípus. E szakaszban az utóbbiakat vetjük alá alaposabb vizsgálatnak elsődlegesen minimálpárok jelentéselemzése révén, a 4. szakaszra hagyva a komplexebb intenzionális profilú major mondattípusokat. SZK érvelése alapján a minor mondattípusok pragmaszemantikai profiljáról úgy kívánunk első közelítésben számot adni, hogy azt vesszük alapul, hogy nem kötődik hozzájuk konvencionálisan meghatározott szándék (il alapszelvényű világ tehát nem szerepel a leírásukban), és ezzel

összefüggésben a konvenció szintjén egy mentalizálandó hallgató által kielégítendő címzetti karakter sem jelenik meg a profilleírásban.²⁰

Ez alapján azt a kérdést kell akkor mindenekeelőtt megválaszolni, hogy mi váltja ki a spontánnak feltételezett nyelvi megnyilvánulást; amelyre első példánk egy felkiáltó, majd egy óhajtó mondat a (2a,b) példasorokban. A közös vonást szeretnénk megfogalmazni, egyben az alapvető különbségre is rámutatva. A beszélőből egy olyan impulzus vált ki performatív viselkedést, ami kívülről is érkezhethet, tapasztalásként (2a), illetve belülről is fakadhat, vágyként (2b), összhangban Searle (1976) azon feltételezésével, hogy a *word-to-world* (2a) és a *world-to-word* (2b) iránypár a propozíciós tartalmak világhoz való viszonyításának elsődlegesen meghatározó rendszerépítő pillérei.

- (2) a. Fanni vegetáriánus!
b. Bárcsak kisütne a nap!

Az 1. táblázat első oszlopában képletbe is foglaltuk ezt a közös impulzusészlelő tudatállapotot, egy olyan hipotézis jegyében, miszerint a lehetséges világ alapú humán konvenciórendszer olyan közös proto-profilok körül szerveződik, amelyek az egyedfejlődés bizonyos fázisaiban még akár működhethetnek is alulspecifikált intenzionális profilok (IP) formájában (vö. Schult 2002). Az iX címke tehát a beszélőhöz tartozó alulspecifikált modalitást jelöl, amelynek kétféle specifikációjából nyerjük a felkiáltó mondatot (X=B), illetve az óhajtót (X=D).

Impulzusészlelő tudatállapot	Felkiáltó	Óhajtó	Kérdő
iX=+5 _a , ahol X=B vagy X=D	Hangsúlyos / <i>jé</i>	<i>bárcsak</i>	<i>vajon</i>
	iB=+5 _a	iD=+5 _a	iDiB↑=5 _y
	iB↓∈α*	iB∈α*	iB∈"0"
	iA∈0"	iA∈0"	iAiB↑∈0"•γ
	iD∈'5 / iD∈0'		

1. táblázat
Három minor mondat típus intenzionális profilja

Az első oszlopbeli +5-ös értékeléssel arról adunk számot, hogy maximális tudást, illetve vágyat fejez ki a (2a–b) mondatpár; ami mellett a (3a–b) példapárbeli megfelelők nyújtotta kontraszt szól minimálpárpartnerként. Nem biztos tudást és nem egyértelműen fennálló vágyat is kifejezhetünk ezek szerint, de modalitásgyengítő hatású diskurzusjelölők bevonásával (ezeket jelöltük meg ferdítéssel). A jelöletlenség szükségképpen kitüntetett esetet választ ki, hiszen egy *belső* skálapontot csak valamilyen ráutalással specifikálhatunk (erről a kognitív nyelvészet is így gondolkodik, l. Givón (1982: 24)).

- (3) a. Fanni *talán* vegetáriánus!
b. *Esetleg* süthetne valaki egy rántottát!

²⁰ Tehát iBuX szelvényekre épülő világoctákkal sem számolunk (ahol X a B, D vagy A attitűd lehet); miközben számot tudunk adni arról, hogy a minor típusok gyakran veszik át majorok szerepét (l. SZK 4.2–3. pontjait).

Térjünk át a felkiáltó és az óhajtó mondatípus megadott intenzionális profiljának egyelőre közös kommentálására! Az a szimbólum (a táblázat 2. és 3. oszlopában) a proto-profilban már megadott +5-ös értéknek a specifikált profilokba való átörökítését szolgálja, a (2) példasor alatti bekezdésben fejtegetett rendszerszervező elv alapján. Egy további rendszerszervező elvet veszünk még alapul a két konkrét intenzionális profil kidolgozásához, ami a tárgyalt impulzus-koncepciót érinti. Az maradt még homályban az eddigi fejtegetések során, hogy egy (akár „külső”, akár „belső”) állapot – potenciálisan esetleg tartós – érzékelése *mikor* vált ki nyelvi megnyilatkozást. A kézenfekvő pillanat erre az lehet, amikor egy ellentét feszültségét érzi meg a beszélő.

A felkiáltás esetében ez az ellentét a felkiáltásba foglalt *e* eventualitást érintő tudás megváltozásában, ellentétébe fordulásában áll, ahogyan azt a (2a) mondat ideális használati körülményeiről való intuíció sugallja.²¹ A táblázatban szereplő csillag egy J skálaérték-halmazhoz képest annak „ellentétéként” a komplementumát állítja elő: a J^* halmaz tehát J-vel metszve az üres halmazt, J-vel egyesítve pedig a $\{-5, -4, \dots, 0, \dots, +4, +5\}$ tizenegy elemű halmazt adja. Egyszerűen fogalmazva: a felkiáltás annak az információállapot-változásnak „szól”, hogy – a beszélői funkcióba helyezkedve – „megtudtam valamit”, vagyis amit „korábban nem tudtam” ($iB \downarrow \neq 5$), azt „most tudom” ($iB = 5$). Az óhajtó mondat pedig az „örökölt” vágyértéket ($iD = +5$) az észlelhető rideg valósággal ($iB \neq +5$) állítja kontrasztba.

Az iménti bekezdésben felvázolt elemzésnek tisztában vagyunk egy vitatható pontjával, amelynek kapcsán először is definiáljuk a skálaérték-komplementum "0" jelölését! Minden vessző kiterjesztést jelent két-két skálaponttal abban az irányban, amerre van a számtól. A "j" tehát a $[j-2, j+4]$ intervallumot jelenti. Ami az értelmezést illeti, azt kívánjuk megragadni, hogy – maradva példánál – az ilyen intervallummal jellemzett feladói konvenciót akkor optimális használnia a beszélőnek, ha a tényleges információállapotában az adott világnál a j érték áll, de akkor is elfogadhatónak ítéljük meg, bár egyre csökkenő mértékben, ha az intervallum határai felé közeledünk.²²

²¹ Ugyanazt az álláspontot képviseljük tehát, amit a kurrens hazai szakirodalomban például Gyuris (2013: 164–170) fogalmaz meg a pragmatika tárgyáról és hasznáról: Keressünk a pragmatika problémáira olyan egzakt megoldásokat, amelyek a formális szemantika módszerét követik. Eközben ne tántorítson el minket el céltől a hagyományos álláspont arra nézve, hogy az adott problémák éppen a szemantika, vagy inkább a pragmatika körébe tartoznak-e. Alkalmazzunk egy olyan magasabb szinten formalizált „pragmaszemantikai” eszköztárat, ami a formális szintaktáktól eltanulja a jól és rosszul formált diskurzusok konstruálása révén történő értékelés módszerét (ahol első közelítésben a szerző magát alkalmazza grammatikai ítéleteket hozó „ideális beszélőnek”).

²² Egy olyan hipotézist tervezünk majd kísérletesen is igazolni – amelynek első lépéseiről Szeteli (2021) 4. fejezete számol be –, hogy a statisztika tudománya szerint a természetben legalapvetőbb (haranggörbét kirajzoló) normális eloszlást követik a $[j-k, j+k]$ intervallumra jósolt elfogadhatósági függvények. Ilyen jellegű kérdésekre kell majd válaszolni a kísérleti alanyoknak: „Használád-e ezt és ezt a kifejezést, amennyiben ezt és ezt gondold?” A válaszok pedig ilyen jellegűek lesznek: „Igen, Ideálisnak ítélem meg ebben a helyzetben az adott kifejezés használatát”, „Talán, bár ezzel némileg félrevezetném a hallgatómat”, „Esetleg igen, bár inkább így mondanám:...” Az aszimmetrikus 'j', 'j', 'j' tartományokra értelemszerűen a centrumnál félbevágott haranggörbe adott felét jósoljuk. Ehelyütt jegyezzük még meg, hogy a "0" értelemszerűen a $[-5, 0]$ intervallumot jelöli meg, mert a -6 intervallumhatár már nincs értelmezve.

A "0" jelölés tehát arról az intuíciónkról ad számot, hogy -5 és $+4$ között bármilyen érték is jellemezze a beszélő információállapotát, jogosultan használja a felkiáltó vagy óhajtó mondatformát. Ebből az következik, hogy egyetlen esetben használja jogosulatlanul: ha felkiáltás esetében az $iB\downarrow$, óhajtó mondat esetében pedig az iB világban $+5$ a háttérbeli érték. Azaz úgy mondja ki a (2a) mondatot, hogy valójában már régés-régen tudja, hogy Fanni vegetáriánus, illetve a (2b) mondatot ragyogó napsütésben sóhajtja el.²³

Térjünk hát rá a vitatható pontra, amelyet a (4) példapár kapcsán szemléltetünk. Használhatja-e a beszélő a (4a) mondatot megfosztva a (dőlten szedett) diskurzusjelölőktől, amennyiben az $iB\downarrow$ világbeli korábbi tudása Fanni vegetáriánusságáról nem 0 körül volt – amit ideális esetként jelöltünk meg –, hanem -5 volt (vagyis korábban meg volt róla győződve, hogy Fanni nem vegetáriánus), vagy $+4$ (már korábban is majdnem biztos volt benne, hogy Fanni vegetáriánus). E két speciális esetet jól jelezheti a beszélő a megadott négy diskurzusjelölő egyikével vagy másikkal (az olvasósa bizzuk annak eldöntését, hogy mikor melyiket használná). Vajon nem kötelező-e azonban a speciális esetekben valamelyik diskurzusjelölő használata, például Grice (1975) mennyiségi maximájának azon következménye értelmében, miszerint ha képesek vagyunk pontos fogalmazással több információt nyújtani a hallgatónak, akkor – ha ezt nem tesszük –, azzal arra utalunk, hogy nem is tudnánk pontosabb információt adni?

Ezen a ponton szögezzük le a tanulmány egyik bírálójának felvetésére reflektálva, hogy a $[-5,+5]$ skála alkalmazása (ráadásul az episztemikus dimenzió túl más attitűdök fokozatosságának megragadására is) csupán kiindulópont, kezdőhipotézis – viszont ez szükségszerűen így van, nem valamiféle hiányosság, hanem a tudományos kutatás szükségszerű velejárója. Rákosi (2020) akadémiai értekezésének meghatározó gondolatait idéznénk ide, a „kísérlet mint adat-típus” új szemléletére vonatkozóan. Szakítanunk kell a kísérlet mint egyedi és perdöntő esemény gondolatával, és helyette a kísérletet mint „kísérleti komplexumot” kell felfognunk. Ez a komplexum több kísérletből áll, amelyeket sok esetben más és más szerzők végeznek az előző kísérletek hibáinak figyelembevételével. A kísérletezés tehát voltaképpen egy ciklikus újraértékelési folyamat, amely befejezetlen (mert befejezhetetlen), és amelynek résztvevői (a kísérleteket megtervező szakemberek) egymással kooperálnak annak érdekében, hogy minél közelebb kerüljenek egy adott jelenség jobb megértéséhez. A $[-5,+5]$ skála tehát egy kiinduló munkahipotézis, amit hosszú tudományterületi kooperációs folyamat során lehet csak tökéletesíteni, rengeteg adat és sokféle szerzői megközelítés figyelembe vételével, ütköztetésével. A statisztikai gondolkodásban járatos olvasók számára megemlítjük, hogy már az is kérdéses, hogy a skála részhasználatát alkalmazva kategorikus, ordinális vagy intervallumos (Field 2013: 8–9) értékelést hajtunk-e végre, hiszen a számokkal való osztálycímkézés nem szükségszerűen jelenti, hogy e számok teljes algebrai „kapacitását” kihasználhatónak gondoljuk.

²³ Mint említettük a 2. szakaszban, a beszélő – tetszik vagy sem – rendelkezik a félrevezetés szabadságával, amiből adódóan előállhat például a következőkben felvázolt helyzet. Olga meghívja a barátait egy vacsorára, amire csupa húsételet készít. Nem gondol bele, hogy az egyik meghívott, Fanni elkötelezett vegetáriánus, pedig erről már évek óta tud, bár ez sem kettejük között, sem a társaságban még soha nem került szóba. Ezt kihasználva úgy próbálja menteni a kínos helyzetet, hogy folyamatosan kínálgatja Fannit a hússal, amit az mindenféle ürügyekkel visszautasít, mire Olga egy megfelelőnek ítélt pillanatban teátrálisan végignézi a társaságon, és felkiált, mint aki erre most döbben rá: „Gyerekek, Fanni vegetáriánus!” Ez az eset a Meibauer-féle (2005) „lying while saying the truth” típusba tartozik, amit Alberti–Vadász–Kleiber (2014: 71–73) tárgyal; lényegében az ott felvázolt megoldást alkalmaztuk.

- (4) a. Fanni *tényleg/valóban/mégis/igenis* vegetáriánus!
 b. Bárcsak Fanni *tényleg/valóban/mégis* vegetáriánus lenne!

Hasonló a helyzet a (4b) óhajtó mondattal, amelynek háttérében az iB világbeli (+5-től különböző, és ideálisan 0 körüli) érték áll. Amennyiben ez az érték szélsőséges az elfogadhatónak mondott tartományon belül, azaz +4 (majdnem biztos benne a beszélő, hogy Fanni vegetáriánus), vagy -5 (biztos benne, hogy nem az), akkor erről tudósíthat egyik vagy másik javasolt diskurzusjelölő. A kérdés ugyanaz, mint az előbb. A lehetőség, hogy egy diskurzusjelölővel pontosabbá tegyünk a közlés („szélsőséges”) háttérét, azt vonja-e maga után, hogy ez egyben kötelező is?

Általánosabban tesszük fel a kérdést. A diskurzusjelölőknek az intenzionális-profil-rendszerben való megjelenési lehetősége (a mennyiségi maximum keresztül) jár-e olyan hatással, hogy az 1. táblázatban az ellentét elvéből adódó széles α^* tartomány helyett egy szűkebb, mondjuk '0' tartománnyal ([-2,+2]) kellene-e jellemezni a beszélői háttértudást?

Egy érdekes felismerés végül az α^* tartomány fenntartása mellett döntött. Az (5) példái valamelyik diskurzusjelölő kiválasztása mellett valójában nem jelentenek alternatívát a diskurzusjelölő nélküli mondatváltozat számára. A diskurzusjelölők ugyanis a fentiekben felvázolt „háttérpontosítást” egy kijelölt címzett emlékeztetéseképpen végzik el. Az igazi, címzett nélküli felkiáltó, illetve óhajtó mondatípusban tehát nem válhatnak kötelezővé. Amennyiben pedig a [-5,+4] tartomány felett egy haranggörbe mutatja meg, hogy mennyire ideális választás a beszélő részéről az adott felkiáltó/óhajtó mondat (diskurzusjelölő nélkül), akkor ezzel már eleve számot adtunk arról, hogy a +4 és a -5 tartományhatárokon az elfogadhatóság határát súrolják. Ez a statisztikai szemlélet bevonásának köszönhetően arról is számot ad, hogy a beszélők egy része úgy „szóródik”, hogy el is vetné a használatukat).

A folytatásban az 1. táblázatban megadott iA-érték mellett érvelünk, amelynek döntő eleme: $iA_{\neq+5}$. Kiindulópontunk Kas (2005: 143) megfigyelése, miszerint az óhajtó mondat propozicionális tartalma nem lehet olyasmi, ami fölött maximális autoritása ($iA_{=+5}$) van a beszélőnek (5b). A rendszer egésze szempontjából elegáns lenne, ha ez a felkiáltó mondatípusra is érvényes lenne – mármint hogy $iA_{\neq+5}$. Nos, az (5a) példa megerősíti ezt a nézetet a gyenge elfogadhatóságával. Ha használhatjuk egyáltalán, valami olyan furcsaságot fejez ki, hogy a beszélő maga sem érti, hogy hogyan sikerült kitakarítania a lakást. Bár eredetileg reménytelennek tűnt, addig-addig sóprögetett hol itt, hol ott, hogy végül egyszer csak kész lett a takarítás... Ezzel viszont pont kielégíti az $iA_{\neq+5}$ kritériumot: a beszélő eredendően képtelennek tartja magát a dologra, nem „uralta” a helyzetet.

- (5) a. ^{??}Kitakarítottam a lakást!
 a'. Kitakarít*hattam* a lakást!
 a". Kísütött a nap!
 b. ^{??}Bárcsak kitakarítanám a lakást!
 b'. Bárcsak kitakarít*hatnám* a lakást!
 b". Bárcsak kitakarítottam volna a lakást!

Az elemzést az a tény is támogatja, hogy mindkét mondatípus esetében az ige *ható*-alakja kifogástalan mondatot eredményez (5a',b'), illetve a múlt idejű feltételes változat is (5a",b"). Miért? Mert a létrehozott egyvesszős mondatok már az

engedélyről szólnak, ami pedig nem a beszélő maximális autoritási hatókörébe esik; nem is beszélve a kétvesszős mondatok által kifejezett „elszalasztott lehetőségéről”, a megváltoztathatatlan múltról.

Az eddig tárgyalt felkiáltó mondat típusról azt állítjuk a táblázatban az előjel nélküli 5 számmal, hogy a tartalma olyan, ami erős érzelmi hatást tett a beszélőre: nagy örömmel jár (iD=+5), vagy erős bánattal, szorongással, ellenérzéssel (iD=-5). Az egyszerű profilleírásokat lehetővé tévő jelölés tehát: egy 0 és 5 közötti j szám előjel nélkül közölve erre a kételemű halmazra utal: {+, -j}. A táblázatban ténylegesen közölt '5 jelölés pedig ezt a halmazt jelöli ki: {-5, -4, -3, +3, +4, +5}.

A (6a) felkiáltás intuíciónk szerint akkor hangzik el jogosan (felkiáltásként), ha a beszélőt meglehetősen negatívan érinti a közölt tartalom (például mert az alany által megjelölt személyt hússal traktálja, és rádöbben, hogy figyelmetlenségének kínos következményei lesznek), vagy kifejezetten pozitívan érinti (nagyon örül, hogy egyre több embertársunk tartózkodik az állatok tömeges legyilkolásától). Eddigi megfigyeléseink szerint a kettőt nem különíti el a prozódia, tehát a felkiáltó intenzionális profilban valóban abszolút értéknek kell szerepelnie. A tartalom alapján amúgy általában egyértelművé válik az érzelmi polaritás, vagy az arckifejezés egyértelműsít.

- (6) a. Fanni vegetáriánus! = (2a)
 b. ?Valaki itt felejtett egy radírt!
 b'. *Jé*, valaki itt felejtett egy radírt!
 c. Meghalt a szomszéd bácsi!
 c'. **Jé*, meghalt a szomszéd bácsi!

A szélsőséges érzelmi töltést bizonyítja a (6b) mondat furcsa volta felkiáltóként ejtve. Csak úgy legitimálható egy ilyen prozódia, ha a radír ügye mondjuk megold egy sötét büntényt (ami örvendetes), vagy szörnyű gyanút terel rá a szerelmünkre (ami torokszorító érzés). Mielőtt úgy tűnne, hogy az iB-dimenzióbeli változás szükségképpen vonja maga után az érzelmi szélsőséget, vessünk egy pillantást a (6b',c') példapárra. A *jé* diskurzusjelölővel módosított felkiáltó mondat kifejezetten ezt fejezi ki: „bagatell ügy” (6b'). Éppen ezért elfogadhatatlan az (6c'), tartalmának súlyosságából adódóan; a (6c)-ben szemléltetett másik felkiáltó profilt kell használni. Egy beszélő, ahogy azt már többször hangsúlyoztuk, megnyilvánulhat a (6c') szerint, de amikor ezt rendkívüli cinizmusként vagy szívtelenségként értékeljük, akkor pont azt mondjuk ki, hogy a tartalom illetően feladói szereppel való társítása nem szerencsés.

A magyar intenzionálisprofil-rendszer feltérképezését folytassuk a *vajon*-kérdéssel. Pragmaszemantikai kontribúciójának megragadása során a szerzők anyanyelvi intuíciónak szerencsésen megerősítették Gyuris (2013) empirikus vizsgálatait (l. még Gärtner–Gyuris 2012), amelyek e partikula „tűnődést” kifejező jellegét mutatták ki, illetve Schirm (2011) kérdőíves felmérése, amelynek az a tanulsága, hogy a partikula fő funkciója a „bizonytalanság” kifejezése, melyhez gyakran „elgondolkodás” és „kíváncsiság” társul. Másrészt a magyarázó adekvátságra való törekvés jegyében a *vajon*-kérdés rendszerbeli helyét kerestük, és a SZK 4.2–3. pontjaiban tárgyalt reláció alapján a címzett nélküli mondat típusok között találtuk

meg, óhajként (iD_{+5} ...) tudásgyarapodásra ($\dots iB\uparrow_5$), a releváns tudás hiányában (iB_{-0}).²⁴

- (7) a. Fanni vajon vegetáriánus?
 b. ??Fanni, vajon vegetáriánus/doktorandusz vagy?
 b'. Fanni, vajon tíz év múlva is itt fogsz dolgozni?

Ami a táblázatban közölt autoritási profilelemet illeti (iA_0 - $iB\uparrow_5$), az kijön abból, hogy tudásgyarapodásra irányuló *óhajról* van szó, azaz nincsen maximális autoritás. A (7b–b') példapár ezt a következő közvetett módon szemlélteti. Annak nincsen akadályja, hogy a hallgató átminősüljön címzetté (7b–b'), onnantól viszont az számít a jól formáltság tekintetében, hogy a kérdésre elvárható-e, hogy tud válaszolni. Akkor jól formált a mondat, ha nem (7b'). A (7b) a *doktorandusz* predikátummal éppen abban a sajátos helyzetben válhat szerencsés megnyilvánulássá, amikor valamilyen átláthatatlan jogi abszurdítás folytán a hallgató tényleg nem tud egyértelmű választ adni az amúgy triviális kérdésre.

Érdekes kérdés a 2.4. pontban felvetett Horn-elv tekintetében, hogy a major mondat típusoknak a szándékkritérium és a címzettmentalizáló kritériumok miatt egyértelműen komplexebb profilszerkezete komplexebb formai kifejeződéssel társul-e. A (8) példabokor alapján erre egyértelműen negatív a válasz – amire magyarázatot kell adnunk, amennyiben a Horn-elvet általánosságban fenntartható igazságtartalmú és módszertanilag hasznos általánosításnak tekintjük. Azt vizsgáljuk, hogy mely mondat típusok esetében mondható el, hogy semmiféle morféma nem játszik szerepet az adott típus megjelölésében – amit úgy is felfoghatunk, hogy egy hangalakot nem öltő morféma a típus jelölője. Mivel vizsgálódásunk univerzális, vagy azt tekinthetjük egy-egy típus értékelése során, hogy *minden* nyelvben igaz-e az „üresjelölés”, vagy azt, hogy *létezik-e* az adott típusra – legalább bizonyos esetekben, mint amilyen az E/2 némely nyelvekben (8c–c') – „üresjelölő” nyelv.

(8)	a. Fagy.	kijelentő
	b. Fagy?	kérdő
	c. Schlaf! / Schwimm! (német)	felszólító
	c'. Nuku! / Ui! (finn)	felszólító
	Aludj! / Ússz!	
	d. Fagy!	felkiáltó
	e. Aludnék! / Úsznék! / Bárcsak aludnátok!	óhajtó
	e'. <u>Vajon</u> alszik?	vajon-kérdés
	f. FAaAaAaGy?!	„hullámzó” kérdő

²⁴ Mint említettük a 2. szakaszban, egy intenzionális profil címzett nélkülinek feltételezése nem jelenti azt, hogy eleve kizárjuk a kommunikációból. A beszélőnek lehet hátsó szándéka e feladói profil választásával, illetve a passzív hallgatóságból valaki átminősítheti magát címzettnek, címzett profilt kreálva magának. Példa az előbbire: a beszélő azért teszi fel a (7a) kérdést a bátyja jelenlétében (akiről úgy sejti, hogy a látszatra sokkal közelebbi kapcsolatban van Fannival), hogy „kiugrassa a nyulat a bokorból” – nyilván sokatmondó, ha a bátyjáról kiderül, hogy igen jól tájékozott Fanni ügyeiben (vagy hogy úgy akar tenni, mintha nem lenne az...). Példa az utóbbira: véletlenül meghallva egy konferencia szünetében a beszélő hezitáló (7a) kérdését, valaki a társaságból, akit a beszélő nem is ismer, reagálhat így: „bocs, hogy beleszólok, de történetesen rémlik egy lublini konferenciáról, hogy ott Fanni állandóan vegetáriánus éttermetet keresett”.

Sadock–Zwicky (1985) major típusai bizonyulnak potenciálisan üresjelöltnek (8a–c') e módszerrel, a minorok közül pedig a felkiáltó (8d). Az óhajtó (8e) és a *vajon*-kérdés nem, jelenlegi tudásunk alapján legalábbis. Ugyanakkor a „hullámozó kérdés” (I. SZK (4) példáját és a kapcsolódó kommentálást) szintén nem kap a magyarban morfémászerű jelölést, pedig igen komplex a profilja azáltal, hogy *másra* kérdez rá, mint amilyen propozicionális tartalmat megjelenít.

A horni komplexitásproblémát e tanulmányban két megjegyzéssel zárjuk le. I. A „hullámozó kérdés” nyilván nem minimálkonstrukció; amit akkor tudunk így tekinteni, ha a vokális diskurzusjelölés komplexitásának mértékét valahogy meg tudjuk ragadni. II. A szándékkifejező és címzettmentalizáló profilelemekkel ugyan számszerűleg komplexebbek a major típusok, mint a minorok – ami (tévesen) nagyobb formális komplexitást jósol az előbbi csoportnak –, nyilván létezik viszont egy másik elv, ami a nyelvi megnyilatkozások elsődleges szerepét egy kommunikációs partnerkapcsolatban határozza meg. Egy ilyen elv alapján pedig a minor típusok a „jelöltek” a maguk eredendő címzett nélküliségével.

A szakaszt egy másik módszertani kérdés taglalásával zárjuk le, az (5–7) példabokrokban szereplő jól formáltsági ítéletek kapcsán (I. (5a,b), (6b,c'), (7b)): a kurrens szintaktikai szakirodalomban használt hatfokozatú értékelési skála (Broekhuis–Keizer–den Dikken 2012; Alberti–Laczkó 2017) vajon átültethető-e a klasszikus értelemben vett sikerességfeltétel-sértések mértékének kifejezésére? A 22. lábjegyzetben tárgyalt skálaproblémával rokonítható alapkérdésről van szó; a két probléma együtt úgy tekinthető, mint annak kiértékelése, hogy egy megnyilvánulás tökéletesen illeszkedik-e valamely kontextushoz (abba beleértve a beszélői és a hallgatói információállapotot is), vagy csupán részlegesen, vagy azzal inkább vagy végletesen inkompatibilis. Amennyiben a *ReALIS* jó nyomon jár azzal, hogy az intenzionális profilok révén komplex feltételrendszerként fogja fel a klasszikus „sikerességet” azokkal összemérhető struktúrának tekintve a kontextust (a releváns információállapotokkal együtt), akkor a szintaktákéhoz hasonló jól formáltsági skála használata jogos és lehetséges.

4. A három major alapmondattípus intenzionális profilja

4.1. Célorientált mentalizáció

A magyarázó adekvátság kritériumát megcélzó kutatási stratégiaként fogható fel a minor mondattípusokba berögződött konvenciók esetében annak vizsgálata, hogy a feladó mit tud (iB), mire vágyik (iD), és mire képes (iA). Ez a major mondattípusok esetében kiegészül azzal, hogy a feladó mit feltételez ugyanezen modális dimenziókban a címzettjéről (iBuB, iBuD, iBuA), azaz hogyan *mentalizálja*. Valamint kiegészül valamilyen céllal: ami egy olyan szándék, amely arra irányul, hogy a címzettben váltson ki egy bizonyos szándékot (ilul).

A felvázolt koncepciót a 2. táblázatban mint alulspecifikált intenzionális profilt formalizáltuk, *célorientált mentalizáció* néven. Szeretnénk a tényleges kommunikációban (és nemcsak a rendszerépítés folyamatában) realitást tulajdonítani ennek az információállapot-fragmentumnak. A beszélő figyelme egy *e* eventualitásra irányul, amelynek iB-beli potenciális értékskáláját éppen felosztja a három major mondattípus. A –5 annak a beszélőnek kínál feladói profilt, aki (*e* ilyetén állásának hatására)

változtatni akar a világon, ehhez segítségül hívva a hallgatót egy felszólító mondat. Az $iB=+5$ helyzet a beszélő együttműködési szándékát ébresztheti fel: az információ nagy érték, egy kijelentéssel eljuttatható a hallgatóhoz.²⁵ Az $iB\epsilon"0"$ alaphelyzetet pedig úgy foghatjuk fel, hogy a beszélő nincsen az előző két cselekvési helyzetben, célja tehát az lehet, hogy eljusson oda, ami egy eldöntendő kérdés feladói profiljának felöltésével kezdeményezhető.

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	Felszólító	Eldöntendő kérdő
	Alap	Alap	Alap
e-re: iB	$iB=+5_{\alpha}$	$iB=-5_{\nu}$	$iB\epsilon"0"$
$iBuB\epsilon"+5$	$iBuB\epsilon"0"$	$iBuB="+5_{\nu}$	$iBuBiB\epsilon"+5_{\nu}\cdot+5_{\nu}\cdot"0"$
e'-re, ...•W, $r\in R\subseteq\{i,u,o\}$,	$W=uB\uparrow$	Default: $e'=\text{res}_e$	$W=iB\uparrow$
$(\sum iBrD \cdot iBrD) / (5 \cdot R) \epsilon"+5$	$iBrDuB\uparrow=5_{\beta}$	e'-re: $iBrD$	$iBrDiB\uparrow=\beta$
$iBuA\epsilon"+5_{\nu}\cdot+5$	$iBuAuB\uparrow=\beta$	e'-re: $iBuA$	$iBuAiB\uparrow=\beta$ döntő elem: $iBuB=\xi\epsilon\beta$
e"-re: $iIuI\uparrow\epsilon"+5_{\nu}\cdot+5$	$iIuI\uparrow uB\uparrow=\alpha$	e"=e-re: $iIuI\uparrow$	$iIuI\uparrow iB\uparrow=\xi$
$iAiIuI\uparrow\epsilon"+5$	$iAiIuI\uparrow uB\uparrow=\alpha$	e"=e-re: $iAiIuI\uparrow$	$iAiIuI\uparrow iB\uparrow=\xi$
	legitimál: $iE=\alpha$		

2. táblázat

A három fő mondattípus intenzionális profilja²⁶

A célorientált mentalizáció profiljában a következő lépés már a címzettet is érinti. Az első kérdés az, hogy a hallgató milyen tudás mellett alkalmas a címzetti szerepre, természetesen az e eventualitás vonatkozásában.

Mivel diskurzusjelölővel nem módosított major mondattípusok háttérét próbáljuk feltárni, a címzetti szereptől a feladóiéval vagy megegyező, vagy azzal éppen ellentétes tudást várhatunk (speciálisabb összefüggést már jelölni kellene). A felszólító fogja az előbbi módon specifikálni e háttérét: a beszélő ezáltal összefogásra szólíthat fel a világ szerinte közösen negatívnak gondolt állapotának módosítása végett. A kijelentő mondattípusnak viszont az adja meg az értelmét, hogy a hallgató tudatlan: $iBuB\neq+5$. A kérdőnek pedig az, hogy a hallgató a nem tudatlan: $iBuB=5$,

²⁵ Persze az $iB=-5$ alaphelyzet is bemenete lehet információátadásnak: a beszélő ahhoz a (kívánatos) e eventualitáshoz képest, miszerint Janka volt ma iskolában, kijelentheti, hogy „Janka ma nem volt iskolában”. Ugyanígy az $iB=+5$ kiindulópontból is – például „Janka lóg az iskolából!” – megfogalmazható felszólítás: „Janka ne lógjon az iskolából!” A 2. táblázat formulái az e kiindulópont megválasztásán múlnak, de triviális módon átkonvertálhatóak ellentétes kiindulópont esetére.

²⁶ Akkor húzzuk alá egy $w_1w_2\dots w_K \in \xi_1\bullet\dots\bullet \xi_N$ címkeszelvény-értékelésben az egyenlőséggel jobb oldalán szereplő értékvektorhoz tartozó címkeszelvényeket, ha azok nem a $w_{K-N+1}\dots w_K$ címkeszelvény-suffixumot alkotják. Szemléltetés: az $iBuB\epsilon"+5_{\nu}\cdot"0"$ címkeszelvény-értékelés így írható fel szelvényenként: $iBuB\epsilon"+5$ (a feladó tudásáról vagy vélekedéséről van szó) és $iBuB\epsilon"0"$ (e vélekedés az, hogy a címzettnek nincs biztos tudása az adott pozícióra vonatkozóan).

ami ugye azt jelenti, hogy a feladói profilban az e igazságértékéről biztos információval bíró címzett szerepel (akár $+5$, akár -5 ez a biztos információ). Az $iBuB$ világ címkéjében az iB komponens révén ragadjuk meg a mentalizációt, amiről a táblázatban olyan általános modellt fogalmazunk meg, miszerint értéke az $iBuD$ és az $iBuA$ világok esetében is a " $+5$ eloszlás (egy haranggörbe bal fele) szerint határozódik meg. Azaz akkor van a beszélő ideális helyzetben, ha a hallgató különféle attitűdjeiről biztos tudása van ($+5$), legrosszabb esetben pedig legalább vetődjön fel a beszélőben lehetőségként (ezt jelenti a $+1$), hogy az adott X attitűd olyan, mint ami az $iBuX$ profilérték gyanánt az adott intenzionális profilban szerepel. Ez a mentalizációfelfogás nagyon megengedő és uniform – azt az eddigi kutatási tapasztalatainkat fejezi ki, hogy semmi nem mutat az uB , uD és uA modális dimenziók eltérő szintű beszélői monitorozására.

A beszélő tehát figyelmét egy e eventualitásra összpontosítja, és felméri, hogy ő maga és a hallgatója mit tud e igazságértékéről. A következő kérdés, hogy mi az a vágy vagy érdek, ami beszédaktusra ragadtatja. Általánosságban csak annyit állítunk, hogy egy e -hez képest meghatározandó e' eventualitásra irányul ez a vágy (az iD és $iBuD$ világokban tehát az e' -t kell értékelni), ami – mármint az e' – ideális esetben maximálisan ($+5$), legrosszabb esetben pedig „esetlegesen talán” ($+1$) hatalmában áll a hallgatónak ($iBuAe''+5$). Felszólítás esetén az e' lényegében megegyezik az e -vel, csak az igazságértékén kell fordítani. Mivel pedig a kijelentés és a kérdés az e -ről való tudás valamilyen irányú átadásáról szól, az $uB\uparrow$, illetve az $iB\uparrow$ kimeneti információállapotok segítségével definiálható az e' az e eventualitásból kiindulva. Ha például az e eventualitás az az állapot, hogy Fanni vegetáriánus, akkor az e' az az esemény, hogy [a megfelelő beszédrésztvevő megtudja, hogy Fanni vegetáriánus].

Még nem mondtuk ki, hogy a major mondat típusok mely beszédrésztvevő érdekét hivatottak szolgálni. Azt a hipotézist kívánjuk kimondani és a továbbiakban igazolni, hogy a diskurzusjelölőtlén alapeset az, hogy ez nem dől el, hanem a beszélő valamiféle összerdeket érvényesíthet a major intenzionális profilok választásával. A táblázatban a szummás képlet ad ennek formális megfogalmazást, de a szükséges magyarázó kommentárokat az egyes major mondat típusokra szánt alponatokban (4.2., 4.3., 4.4.) adjuk meg.

Ha óvatosan meg akarunk maradni a teljes általánosság mellett, akkor a feladói szándékot egy (nyilván szintén e -hez képest meghatározandó) e'' eventualitás címzetti segítséggel való elérésében fogalmazhatjuk meg ($iIu\uparrow$). A felszólítás esetében nyilván az e igazságértékének az átállítása lesz a végső szándék, míg a kijelentés és az eldöntendő kérdés esetében e igazságértékét valamelyik beszédrésztvevő kimeneti információállapotában kell átállítani. Ennek pontos módja azonban még tartogat specifikálni valót a következő alegységekre.

Általánosságban azt lehet még kimondani, hogy a beszélő akkor dönthet egy intenzionális profil feladói szerepének felvétele mellett, ha (befolyásolási) szándéka ($iIu\uparrow$) ideális esetben semmilyen jogosultsági követelménynek nem mond ellent ($iAiIu\uparrow=+5$), vagy legalább lát érvet a beszélő e jogosultság fennállása mellett ($iAiIu\uparrow=+1$).

Összefoglalva, a 4.1. pontban egy olyan proto-profil mellett érveltünk, ami mentális előkészítéseként szolgálhat valamely diskurzusjelölő nélküli major mondat típus

alkalmazásának. A beszélő e profil választásával már egy konkrét e eventualitásra összpontosít, arról gondolkodik, és amire jut, annak megvalósítását egy már kiszemelt és mentalizált címmel kísérli meg elképzelni. E folyamat vagy megszakad/lezárul a gondolatkísérleti szinten, vagy valamely major mondatátípus intenzionális profiljává specifikálódva egy beszédaktus performálásába torkolhat.

4.2. A felszólító profil

Egy jelölés magyarázatának megadásával kell kezdenünk ezt a pontot, ami szorosan összefügg azzal, hogy a magyarázó adekvátság minél magasabb szintjén kíséreljük meg megragadni az anyanyelvi intuíciónkból összeáll(íthat)ó mentális rendszert.

Az egyes számérték félkövér szedéséről van szó. Azokat a számokat jelöljük meg így, amelyekről azzal a hipotézissel élünk, hogy a rendszer adott pontján határozódnak meg, a rendszer más pontjain pedig egy azonossági követelmény révén jelennek meg – ott tehát már nem alkalmazunk félkövér betűtípust –, vagy más elemi kalkulációs követelmény határozza meg, hogy hozzájuk képest ott milyen érték jelenik meg. Némi egyszerűsítéssel fogalmazva, a nyelvvelajátító gyermek feladata a rendszer félkövér betűtípussal megjelölt elemeinek a megjegyzésében áll, az intenzionális profilok további elemei ezekből adódnak. Algebrából kölcsönzött elnevezéssel utalhatunk rájuk *generátorként*.

A felszólítás generátora a célorientált mentalizáció proto-profiljához képest a feladói tudás -5 -ös értéke a felszólításban szereplő propozíciós tartalomhoz képest. A (9a) felszólításnak például nincs értelme, ha Fanni vegetáriánus. Arra, hogy a beszélő rosszul választott feladói szerepet ebben a helyzetben, a kioktató hallgatói reakció utal mind a (9a'), mind a (9a'') esetben. A (9a') esetben a hallgató elhiszi a beszélőről, hogy $iB=-5$, de mivel ez tévedés (hogy Fanni *nem* vegetáriánus), a felszólításba foglalt világmódosító szándék ellehetetlenül. A (9a'') esetben a hallgató megkérdőjelezi az $iB=-5$ kiindulópontot („te nem is ezt gondolod valójában”) – ami ezek szerint azzal indul, hogy felismeri ezt a profilelemet.

- (9) a. Fanni, légy vegetáriánus!
 a'. Ennyire ismersz?! Már egy éve az vagyok.
 a''. Na ne tégy úgy, mintha nem tudnád, hogy már egy éve az vagyok! És mit sem segít a hajhullásom megállításában...
 b. A lányunk legyen vegetáriánus!
 b'. Ennyire ismered őt?! Már egy éve az.
 b''. Azt hittem, hogy már egy ideje az.

A -5 -ös generátorértékről eredendően azt a hipotézist fogalmazzuk meg, hogy identikusan öröklődik. A hallgatói reakció a (9b) beszélői megnyilvánulásra nemcsak akkor „hibaüzenet”, ha az $iB=-5$ kiindulópont tévedés a hallgatói tudás alapján (9b'), hanem akkor is, ha az $iBuB=-5$ tévedés, vagyis rosszul mérte fel a beszélő a hallgatót, amikor ráosztotta a „te is ugyebár tudod, hogy az e nem áll fenn” profilelemet.²⁷

²⁷ Megjegyzendő, hogy a (9b'') hallgatói reakció nem feltétlenül téríti el végleg a beszélgetést a (9b)-ben kijelölt eredeti céljától. Miután jelezte a hallgató, hogy az $iBuB$ profilelemnél ő nem felel meg az ideális címzettől elvártaknak, átállíthatja az információállapotát a felismert elvárás szerint, és folytathatja így a beszélgetést: „De ha még nem vegetáriánus, akkor szerintem is legyen az, mert a húsmentes étkezés valóban több ismerősömnél megállította a kóros hajhullást.”

A 2. táblázatban az iBuB profilelem kapcsán a mentális rendszerünk építési elveire vonatkozó hipotézisnek – miszerint egy generátorérték csak olyan egyszerű műveletekkel határozhatja meg egy másik világban a skálaértékeket, mint az azonos vagy ellentétes értékek képzése – felvetjük egy alternatíváját. Eszerint az azonos vagy ellentétes skálaintervallumhoz képest annál szűkebb vagy bővebb intervallum is konvencionálizálódhat a nyelvben, a vesszőkkel jelölt intervallumkiterjesztés egy vesszőnyivel való módosítása révén. A tárgyalt esetben ez az iBuB ϵ -5' kritériumot jelentené (a szigorúbb iBuB ϵ -5 helyett). Próbáljunk dönteni a következő példa alapján!

- (10) a. Mi állíthatná meg az új kollégánknál a hajhullást?
 b. Legyen vegetáriánus! Az az apósomnál is segített.
 c. Na ja, gondolom, eddig nem volt vegetáriánus... Miért is lett volna az?

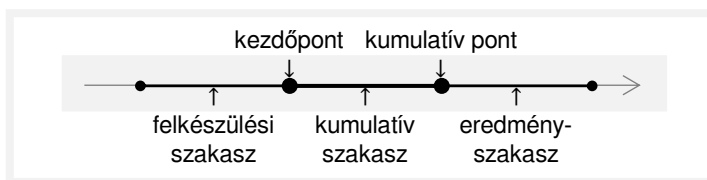
A dilemma az, hogy aki a (10a)-ban közölt felvetésére meghallgatja a (10b)-beli választ, az feltétlenül viszontválaszol-e a (10c)-ben megadotthoz hasonló módon, amennyiben semmiféle elképzelése nem volt eddig arról, hogy az új kolléga vegetáriánus-e, vagy sem, de általánosságban azt gondolja az emberekről, hogy nem azok; ami mondjuk számszerűen az iBuB=-3 értékeléssel írható le. Vagy nem kezd el „akadékoskodni” a (10c)-hez hasonló megjegyzéssel, azt gondolva, hogy eleve valószínűnek tartotta, hogy az új kolléga nem vegetáriánus.

Úgy ítéljük meg, hogy a dilemma nem dönthető el, és a legszerencsésebb az a megközelítés, ami még erről is számot ad. Adott anyanyelvi beszélő mentális rendszere diktálhatja a szigorúbb γ '=-5 értékelést, de ha nem akadékoskodó természetű, akkor a fent felvázolt esetben a (10c) reakció helyett levonhatja magában a következtetést, hogy az új kolléga nem vegetáriánus. Ebből pedig a hallgatója levonhatja a következtetést, hogy a beszélő rendszere valójában az iBuB ϵ -5' profil-meghatározást tartalmazza, és ezt el is tanulhatja tőle, tulajdonképpen tévesen. Egymás mellett élhetnek egy-egy „vesszőben” különböző rendszerek.

Térjünk most át a vágyak és az ezek mögött meghúzódó érdekek dimenziójára! A redundancia elkerülése végett Alberti et al. (2019a) (3) példabokrát és annak kommentálását ajánljuk ehelyütt az olvasó figyelmébe. A példabokor azt a megfigyelést szemlélteti, miszerint egy „Menj haza!” felszólítás a feladó érdeke mellett vagy helyett a címzett és/vagy harmadik fél érdekét is szolgálhatja. A 2. táblázatban közölt szummás képlet ezt a nagyfokú nyelvi szabadságot ragadja meg; ami a hallgatónak azt a feladatot tulajdonítja, hogy egy megnyilatkozás esetében tárja fel a beszélő szerint érdekeltek körét és hozzávetőleges súlyát e körön belül.

A 4.1. pontban utaltunk arra, hogy az az e eventualitás, aminek adott esetben a negatív igazságértéke elindítja a célorientált mentalizációt, nem feltétlenül egyezik meg azzal az e' eventualitással, amire a megtárgyalt összérdek irányul. A problémát azzal a megtörtént esettel világítjuk meg, amelynek ismertetését azzal kell kezdenünk, hogy az egyszeri apa a fürdetés során a fürdővizben ülve játszadozó hároméves gyermeknek kiadja az utasítást, a szappanozásra készülve: „Állj fel!” Mire a gyerek feláll, majd huncut képet vágva egy pillanat múlva visszaül a vízbe. A gyerek – és ezzel tisztában is van – teljesítette is a kérést, meg nem is. A turpisság ott van, hogy az apa vágya nem az, hogy a gyerek végrehajtson egy felállási eseményt, hanem hogy egy hosszabb ideig maradjon állva. A REALIS-ben használt

eseményszerkezeti modellünkben ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy az adott esetben az apai vágy az *eredményszakaszra* irányult, miközben – különösen az igekötő miatt – maga a felszólítás a kumulatív szakaszra referált (a felfelé irányuló mozgás a kumulatív szakaszban zajlik):

2. ábra

A teljes eseményszerkezet egy modellje
(Kamp–Genabith–Reyle 2011; Farkas–Ohnmacht 2012)

A (11a) példát arra hozzuk, hogy az egyik lehetséges értelmezés szerint – „folytass egészséges sporttevékenységet!” – maga a *kumulatív* szakasz is lehet a vágy tárgya; miközben persze ugyanez a felszólítás irányulhat az eredményszakaszra is: „érd el, hogy ott légy a túlparton!” Esetleg a beszélő vágya pusztán annyi is lehet, hogy a hallgató távozzon a társaságából, átlépve az eseményszerkezet *kezdőpontján*. Mindez arra utal, hogy a felszólítás során megidézett e eventualitás komplex eseményszerkezete – olyan részeseeményekkel, amelyek maguk is a saját jogukon eventualitások – tipikusan olyan profilértelmezéshez vezet, amelyben elkülönül a B-és a D-dimenzióban, illetve akár az I-dimenzióban értékelendő eventualitás.

- (11) a. Úszd át a tavat!
 b. Adja be magának naponta kétszer ezt az injekciót! $R=\{u,i,o\}$?
 b'. Ede tegnap megdőszült. *A pap* harsányan beszélt. (vö. Kálmán 1990)

Lauernek (2015) a (11b)-hez hasonló példái arra figyelmeztetnek, hogy az eseményszerkezeti rész-egész-viszonyrendszerben egymáshoz képest elérhető eventualitásokon túl akár „forgatókönyvekben” összekapcsolódó eventualitások is társulhatnak egy specifikált felszólító intenzionális profilban. Az orvossal tárgyaló páciens ugyanis, mint hallgató, a címzetti szerep felvétele során problémába ütközhet a vágyformula számszerű eredményére vonatkozó pozitívítási követelmény kapcsán: a „legyen eleme a +5 skálaintervallumnak” pozitív értéket követel meg, és mi több, a +5 értéket preferálja. Miközben az injekció beadása a betegnek fájdalmas, közvetlen utóhatása is gyakran kellemetlen, és mindennek az orvos sem örülhet, az élethossziglani tudáshálózatunknak nyilvánvalóan részét képező erkölcsi szabályok alapján.

A betegnek tehát a D-profilelem alapján el kellene utasítania a címzetti szerep felvételét, így tiltakozva: „Ugyan kinek jó ez az injekció?!” Ehelyett azonban elkezd az *e'* eventualitást keresni (bízva az orvos kommunikációs racionalitásában), amelyre nézve az episztemikusan súlyozott átlagérdek pozitív, sőt egyenesen +5. És a „Meggyógyulok” eventualitásban meg is találhatja ezt az *e'*-t. A *REALIS* keretében ez a keresés nem parttalan, hanem jól definiálható algoritmusra épül. A betűszóban a negyedik elem a *lifelong* 'élethossziglani' szó rövidítése, ami arra utal,

hogy az emberi elme reprezentációját úgy képzeljük el, mint egy eventualitások közötti súlyozott éllel rendelkező gráfot. Mivel az injekció és a gyógyulás gyakran társul egymással a kommunikáció során, nagy súlyú él köti össze a megfelelő absztrakt eventualitásokat, és megfelelő specifikációs műveletek révén az adott társalgásbeli beteg eljuthat oda, hogy az orvossal, sőt még az injekció gyártójával is közös érdekük az ő gyógyulása. Ez ugyanaz a mechanizmus, mint amelynek a révén a (11b') második mondatának feldolgozása során rájövünk, hogy a korábban nem említett pap az első mondatban említett esküvő celebrálója lehet, senki más.

Az intenzionális profilok rendszerének általános működtetési elveihez tartozik a következő *bridging*-elv: „ha adott *e*-re nem teljesül egy profilelem formájában megfogalmazott kritérium, keress a hálózatban az élsúlyok alapján minél közelebbinek tekinthető *e*'t, amelyre teljesül!” A címzetti szerep felvétele során tehát a hallgatónak nemcsak vágyakra vonatkozó skálaértékeket kell ellenőriznie, és nemcsak (az „érdekeltek” *R* halmazát alkotó) humán szereplőket kell azonosítania („kinek az érdeke?”), de eventuális szereplőket is: „mi a felismert helyzet, milyen vágy fogalmazódik meg, mi a közvetlen szándék?”

A diskurzusjelölők egyik szerepe az eredendően sok tekintetben alulspecifikált major intenzionális profilokba belépve a specifikálás. Megfigyelhető, hogy a felszólításban az igező első szótagjának megnyújtásával – amit vokális diskurzusjelölőként fogunk fel – azt lehet érzékeltetni, hogy a címzett érdekét szolgálja az eventualitás megvalósítása, legalábbis a beszélő szerint (12a). Bizonyos mondatzáró szótagok megnyújtásával viszont a feladói érdek fejeződik ki (12b). E vokális diskurzusjelölők intenzionális profiljának és formális jegyeinek precízebb leírása nem célja e tanulmánynak, de profilspecifikáló szerepük bemutatása annyiban is releváns, hogy a nélkülük alkotott mondatok specifikálatlanabb voltára felhívják a figyelmet.

- (12) a. Meeenj haza! Mit bánom én! $R=\{u\}$
 b. Menj hazaaa! Léci-léci! $R=\{i\}$

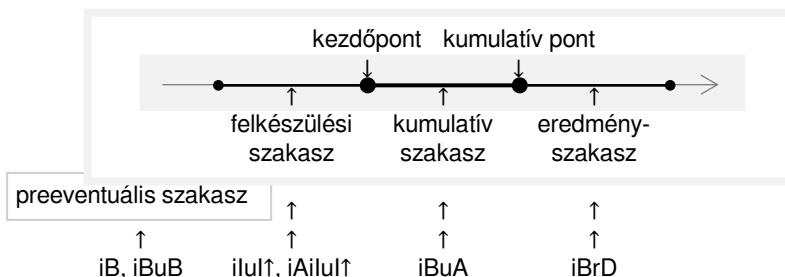
A 2. táblázat megfelelő oszlopára visszatérve, fordítsuk most figyelmünket a címzetti autoritás (iBuA), illetve a feladói autoritás (iAilul1) profilelemére. A redundancia elkerülése végett mindenekelőtt SZK 4.1. pontjának az elolvasására kérjük az olvasót. Ehelyütt egy példabokrot nyújtunk a témakörben:

- (13) [Nő férjének az összcsaládi nyaralóban elromlott tévéről: (13a,b)]
 a. Javítsd meg a tévét!
 a'. Ezekkel a mai tévékkel már nem tudok mit kezdeni.
 a". Öt hete nem főztél nekem egy normális ebédet, úgyhogy te csak ne parancsolgass itt!
 b. Javíttassa már meg a bátyád a tévét az apósával!
 b'. Hááát ööö, a bátyám és az apósa között mostanában nem felhőtlen a viszony.

A (13a) felszólításra érkező elutasító válaszreakciók a címzetti autoritáskritérium (13a') létét igazolják (a hallgató inkompetenciáját közli), illetve a feladói autoritáskritériumét (13a") (a hallgató megkérdőjelezi a beszélő jogát arra, hogy utasítást adjon neki). Teljes általánosságban az autoritás láncolatszerűen működik, ahol a megnyilatozáshoz kapcsolódó intenzionális profilban nyilván a két beszédpartner

viszonyát hivatkozhatjuk meg mint döntő láncszemet. A (13b) példa szemléltet hosszabb hatásláncolatot: én → te → bátyád → após → tévé. A hallgató inkompetenciájának oka a láncolat őt nem is tartalmazó láncszemében is kereshető (13b'), hiszen a láncolat minden pontján érvényes autoritásnak kell fennállnia.

A 2. ábrán bemutatott eseményszerkezeti modell alapján a beszélői szándék *ilul* világát a felkészülési szakasszal hozhatjuk kapcsolatba, a 2. táblázatban szereplő *e*” eventualitás az eme szakaszba való hallgatói belépéssel azonosítható. Az intenzionális profil és az eseményszerkezet általános kapcsolatáról az a hipotézisünk, hogy a feladói szándék (*ilul*) annyi és nem több lehet, mint hogy a címzett belépjen az *e* felkészülési szakaszába – ama közösnek gondolt felismerés alapján (*iB*, *iBuB*), miszerint az *e* megvalósulása még a felkészülési szakaszt is megelőző preeventuális szakaszban van –, ezután a címzetti autoritáson múlik, hogy az *e* kumulatív szakasza sikeresen lezajlik-e (*iBuA*), miközben a figyelembe vett összérdek tipikusan az eredményszakaszra irányul (*iBrD*). A 3. ábra szemlélteti *e* tipikus viszonyrendszerét:

3. ábra

Az eseményszerkezet és az intenzionális profil alapvető kapcsolata

Legyen a 4.1. utolsó illusztrációjaképpen a beszélő egy összejövétel házigazdája, aki összefutva az egyik vendégével azt észleli, hogy az még semmi jelét nem mutatja a hazamenésnek (*iB*), egy hazamenési eseményszerkezethez viszonyítva preeventuális szakaszban van. Úgy gondolja, hogy az illetőnek érdekében állna otthon lenni, vagyis a hazamenés eredményszakaszában tartózkodni (*iBuD*). Elhangzik hát a „Menj haza!” felszólítás, amit megalapoz az, hogy a hallgató nyilvánvalóan tisztában van azzal, hogy nincsen éppen otthon (*iBuB*), és képes a kumulatív szakasz végrehajtására (*iBuA*). Mindkét beszélői számításba csúszhat persze hiba, amit a (felettebb illuminált) hallgató a(z *e*-re irányuló eredeti) címzetti szerep visszautasításával jelezhet, például így: „Méeéé, nem otthon vagyok?!” (*iBuB*), vagy így: „Nem látod, mennyire részeg vagyok?! Az első sarokig nem jutnék el!” Amennyiben a hallgató felveszi a címzetti szerepet, elfogadja a feladói szándékot, miszerint lépjen be a hazamenés felkészülési szakaszába (*ilul*). Még az is apró kommunikációs hibának tekinthető, ha már abban van; amit a hallgató így jelezhet: „Már indulófémben voltam!” Az *iAilul* világról nem tettünk még említést; *e* világ vonatkozásában az a kérdés, hogy egy házigazda mondhat-e egyáltalán olyasmit a vendégének, hogy „Menj haza!” A dolog udvariatlan, csekély tehát a beszélő társadalmi jogosultsága; amit némileg megnövel az, ha az adott felszólítással nyilvánvalóan a hallgató érdekét szolgálja.

4.3. A kijelentő profil

Egy *e* információ biztos birtokában – amin értsük most az $iB=+5$ állapotot – mit akarhat valaki egy hallgatóval való kommunikációs együttműködéstől? Nyilván valaminek a megváltoztatását. Ez lehet a külvilág megváltoztatása – amivel a felszólításhoz jutnánk vissza a „ne álljon fenn az *e* eventualitás!” változatban. Vagy lehet a hallgatói elme megváltoztatása, aminek kézenfekvő módja a hallgatói információállapot gazdagítása azzal, hogy *e* igaz.

Az utóbbinak annyi az előfeltétele – hogy valóban legyen változás –, hogy $uB\neq+5$; pontosabban a beszélő annyira vállalhat felelősséget, hogy ő így gondolja: $iBuB\leq+5\bullet"0$ ". Amennyiben a beszélő úgy gondolja, hogy a hallgató is tisztában van az *e* igaz voltával, azt jelezni kell valamilyen diskurzusjelölővel a megfelelő feladói profil elérése érdekében (14a). Legitimálhatja-e azonban bármi is, hogy olyat közöljünk valakivel, amit maga is tud?! Igen, például az, ha a közös tudást azért vezetjük be az aktuális diskurzusba, hogy arra építsünk egy javaslatot, ahogy ezt a (14a–a') példapár szemlélteti.

- (14) a. Fanni *ugye(bár)/tehát* vegetáriánus.
 a'. Vendéglük hát meg a Víg-a-Vegában!
 b. Fanni *igenis/mégis* vegetáriánus.
 b'. Történetesen tudom, hogy szent meggyőződésed az ellentéte, de...

A 2. táblázatban felvetjük annak lehetőségét, hogy a diskurzusjelölő nélküli kijelentő alapprofil abban az esetben sem szerencsés használni, ha $iBuB=-5$, vagyis a hallgatóról azt lehet gondolni, hogy biztosra veszi azt, hogy *e* nem áll fenn. A (14b) bemutat két diskurzusjelölőt, amelyek explicitté teszik, hogy a beszélő tudatában van a hallgató markáns ellenvéleményének. Ezeket viszont igazából akkor szerencsés használni, ha a hallgató tudja a beszélőről, hogy az tisztában van a negatív állásponttal (például mert korábban ez volt a közös meggyőződésük). Egyébként a (14b')-ben közölt explicit helyzetfeltárás alakíthat ki kifogástalan feladói profilt.

Ugyanahhoz a mentális rendszerünk egészét érintő kérdéshez jutottunk el, mint a (10c) kapcsán a 4.2. pontban. A lehető legegyszerűbb ez a rendszer (csak azonoság és ellentét mentén öröklődnek a generátorértékek), vagy „fellazul” a vesszős skálaértékintervallumoknál? A kijelentés esetében a „fellazulást” az okozhatja, hogy a diskurzusjelölők gazdag kínálata (ld. pl. (14b)) a grice-i mennyiségi maxima hatásmechanismusát indíthatja be: amennyiben bizonyos helyzeteket explicitté lehet tenni megfelelő diskurzusjelölőkkel, akkor alkalmazásuk hiánya azt jelentheti, hogy nem áll fenn az adott helyzet. Ahogy korábban jeleztük, jelenleg azzal a hipotézissel szimpatizálunk, hogy a mentális profilrendszer „dialektális” változatokban létezik a nyelvben.

Milyen vágy vagy érdek mozgathatja a kijelentő intenzionális profilt választó beszélőt? A (15) példasor azt hivatott igazolni, hogy érdemes ezúttal is a célorientált mentalizáció proto-profiljából kiindulni, már ami a beszédrésztvevők számbavételét illeti, csak arra a specifikus célra kell alkalmazni, hogy a hallgató információt kapjon ($iBrDuB1$). A (15a) azt a helyzetet szemlélteti, amelyben a beszélő saját érdekében világosítja fel a környezetét vegetáriánus elkötelezettségéről a kijelentő feladói profil választásával, hogy a későbbiekben elkerüljön olyan (beszéd)helyzeteket, amelyekben az őszinte megnyilvánulás (például egy disznótorra való meghívás

visszautasítása) udvariatlanságnak minősülhet. A (15a') viszont egy Fanninak udvarolni készülő hallgató érdekét szolgálhatja.

- (15) a. Vegetáriánus vagyok. $R=\{i\}$
 a'. Fanni vegetáriánus. Csak hogy tudd, ha étterembe akarod invitálni... $R=\{u\}$
 b. Aranka, ma játszik a Liverpool. $R=?$
 b'. Utálok a focit! $R=\{u\}$
 b". Jó, hogy mondd, majd szólok az uramnak. $R=\{o\}$

A (15b) kijelentés fejtörést okozhat a címzettnek kijelölt Aranka számára, amennyiben hidegen hagyja őt a foci. Hiszen ez esetben aligha az ő érdeke, hogy értesüljön a Liverpool meccséről, és a beszélő érdekeltsége sem világos. A (15b') annak formája lehet, ahogy Aranka visszautasítja a címzetti szerep felvételét. A (15b") pedig azt az alternatívát szemlélteti, ahogy a 4.2.-ben felvázolt (névmások kapcsán ismeretes) keresési eljárással eljut Aranka ahhoz a megoldáshoz, hogy egy harmadik személy érdeke lehet az információátadás: nyugtázza, hogy a feladói D-profilelemet megfelelőképpen tudta specifikálni.

Megközelítésünk egyik legkomolyabb eredmények tartjuk azt, hogy a kijelentői profilban megjelenő érdeket és szándékot a 2. táblázatban bemutatott finom különbségtétellel tudjuk modellezni. A hallgatói információállapot-változás szempontjából vehető érdek a külvilág pontos megismerése, azaz „derüljön ki az igazság az e eventualitásra vonatkozóan!” A $\beta=5$ értékadás – tömör jelölésrendszerünk szerint – azt jelenti, hogy a címzetti információállapotba az e eventualitás +5 vagy -5 igazságértékkel veendő be: $iBrDuB+=5$. A feladói szándék viszont a feladónál meglévő $\alpha=+5$ -ös igazságérték átadására irányulhat, nem másra: $ilul+uB+=+5$. Az autoritások is eszerint oszlanak meg a feladó és a címzett között: $iAilul+uB+=+5$ – a feladónak jogában áll átadni a tudását –, illetve $iBuAuB+=5$ – a címzettnek joga van megtudni az igazságot. Az utóbbi kritérium megsértése lehet az, ha valaki olyan információhoz jut, ami titkosítva van az elől a kör elől, amelybe ő tartozik. Az előbbi kritérium megsértésére pedig azt a példát hozzuk, ha egy orvos a telefonban mond el a betegének valami olyat a betegségére vonatkozóan, amit csak biztonságosabb csatornán keresztül szabad elmondani (maga az információ tehát „jár” a betegnek).

Nyitott kérdésként vetjük fel, hogy a feladói jogosultságnak részét képezi-e az átadott információ tökéletes megbízhatósága. Garantálja-e ezt az $iB=+5$ értékelés? A (16a,b,c,d) párbeszéd kapcsán – amelyben a (16a,c), illetve a (16b,d) hangzik el ugyanattól a személytől – ezt gondolhatjuk át.

- (16) a. Edének van jogosítványa.
 a'. Edének *szerintem* van jogosítványa.
 b. Miből gondolod?
 c. Ő maga mondta.
 d. És láttad is a jogosít a saját szemeddel? Én nem bízom Edében.

Aki a (16a) esetében beszélőként olyan feladói profilt választ, amit nem gyengít diszkursusjelölővel (vö. (16a')), az biztos tudást deklarál ($iB=+5$). Ennek azonban lehet olyan forrása, ami csak a beszélő szemében jelent teljes garanciát, a hallgatóéban nem. A hallgató elvárhat a beszélőtől érzékszervi tapasztalatot is, amit az $iE=+5$ értékelés fejez ki. Az érzékszervi tapasztalat bekerülése a kijelentés intenzionális

profiljának a leírásába kerekébbé tenné a rendszert, mert egyes diskurzusjelölők éppen ezt a modális dimenziót szabályozzák. A *szertint(em)* episztemikus–inferenciális diskurzusjelölő például (Kugler 2012; Szeteli 2017), amint azt a (16a) is szemlélteti, az érzékszervi tapasztalat hiányát deklarálja ($iE=0$).²⁸

Térjünk vissza egy szóra a szándék-profilelemre! Korábbi publikációinkban nem az *ilul* világot neveztük meg érintettként, hanem az *ilub* világot. Ugye a különbség abban áll, hogy a beszélő szándékot akar-e ébreszteni a hallgatónban egy információegység befogadására, vagy közvetlenül az információ „becsempészése” a célja. Jelenleg az előbbi megoldás mellett tesszük le a garast, elsősorban azért, mert így a címzetti szerepet egységesen aktívnak tekinthetjük a major mondat típusban. Ebben a felfogásban a hallgató a címzetti szerep elfogadásával mintegy a felkészülési szakaszába lép az *e* (+5 igazságértékkel való) befogadásának, aztán eldönti, hogy – figyelembe véve egyéb várakozásait – végigmegy-e az információ-elfogadás kumulatív szakaszán, eljutva abba az eredményszakaszba, hogy a magáénak tekinti az adott információt. A konstrukciószerű (17b) válaszreakció megerősíti ezt a felfogást azzal, hogy expliciten utal az *ul* világbeli szándékre (azt állítva arról, hogy nincsen meg, a beszélői elvárás ellenére). A kérdéskört SZK 4.3. pontjában még tágabb perspektívába helyezzük.

- (17) a. Fanni vegetáriánus.
b. Nem akarom elhinni!

4.4. Az eldöntendő kérdés alaptípusának intenzionális profilja

Mint a 3. szakaszban leszögeztük, a (diskurzusjelölővel nem módosított) alap-eldöntendőkérdéstípus nem más, mint felszólítás a beszélő részéről információ-állapotának módosítására (Searle 1969: 69). Köszönhetően annak, hogy a *reALIS* formális rendszer, az eldöntendő kérdés profilja innentől kezdve kiszámítható, és megkapjuk a 2. táblázatban bemutatott kritériumegyüttest (I. SZK 4.3.). Mivel Alberti et al. (2019a) kifejezetten a kérdő mondatról szól (ezen belül is I. 3.2.), a redundancia elkerülése végett ehelyütt csupán rövid informális szemléltetését adjuk a 2. táblázatban közölt profilnak, a „Fanni vegán?” kérdő mondatra alkalmazva, behelyezkedve a feladói szerepbe:

[Nem *tudom*, hogy Fanni vegán-e.] [Úgy vélem, hogy te *tudod*.] [Úgy vélem, *érdeke* valaki(k)nek, hogy megtudjam.] [Meglátásom szerint *képes* vagy biztos tudást közölni az ügyben...] [...tekintettel arra, hogy biztos *tudásod* van a kérdésben.] [*Szándékom*, hogy *rászánd* magad a felvilágosításomra.] [*Jogom* van téged erre rávenni.]

5. Három „gyengítő” diskurzusjelölő intenzionális profilja

A szakasz betekintést nyújt abba, hogy a diskurzusjelölők hogyan gazdagítják a mondat típusok intenzionális profiljai által megalapozott mentális rendszert.

²⁸ Megítélésünk szerint olyan köztes szintű tapasztalatot, mint amit mondjuk az $iE=4$ kritérium ír le, a *mintha* diskurzusjelölő fejez ki: pl. „Mintha lenne Edének jogosítványja”.

A kijelentő mondatípushoz járuló *valószínűleg* (18a), a felszólításhoz járuló *szerintem* (18b) és az eldöntendő kérdést árnyaló *ugye* (18c) intenzionálisprofil-módosító hatásának felvázolásán végezzük el a szemléltetést (3. táblázat). A legtöbb diskurzusjelölő több mondatípushoz is hajlamos társulni, egymással kapcsolatba hozható pragmaszemantikai kontribúciókkal; e poliszém hálózatok feltárása kiemelt fontossággal bír mentális profilrendszerünk feltárásának folyamatában (Fischer 2006: 13–14), de e tanulmány kereteit szétfeszítené.

- (87) a. Fanni *valószínűleg* vegetáriánus.
 b. *Szerintem* Fanni legyen vegetáriánus!
 c. Fanni *ugye* vegetáriánus?

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	Felszólító	Kérdő
	<i>valószínűleg</i>	<i>szerintem</i>	<i>ugye</i>
e-re: iB	$iB = \alpha' \epsilon' + 4$	$iB = -5_{\gamma}$	$iB = \eta \epsilon' + 4$
$iBuB\epsilon'' + 5$	$iBuB \leq \alpha'$	$iBuB\epsilon'' + 5 \bullet \gamma$	$iBuBiB\epsilon'' + 5 \bullet + 5 \bullet \eta$
e'-re, ...•W, $r \in R \subseteq \{i, u, o\}$,	$W = uB\uparrow$	Default: $e' = res_e$	$W = iB\uparrow$
$(\sum iBrD \cdot iBrD) / (5 \cdot R) \epsilon'' + 5$	$iBrDuB\uparrow = 5_{\beta}$	e'-re: iBrD	$iBrDiB\uparrow = \beta$
$iBuA\epsilon'' + 5 \bullet + 5$	$iBuAuB\uparrow = \beta$	e'-re: iBuA	$iBuAiB\uparrow \epsilon' + 5 \bullet \beta$ döntő elem: $iBuB = \xi \epsilon \beta$
e"-re: $iIuI\uparrow \epsilon'' + 5 \bullet + 5$	$iIuI\uparrow uB\uparrow = \alpha'$	e-re: $iIuI\uparrow \epsilon' + 4_{\chi}$	$iIuI\uparrow iB\uparrow \epsilon' + 5 \bullet \xi$
$iAiIuI\uparrow \epsilon'' + 5$	$iAiIuI\uparrow uB\uparrow = \alpha'$	e-re: $iAiIuI\uparrow = \chi$	$iAiIuI\uparrow iB\uparrow \epsilon' + 5 \bullet \xi$

3. táblázat

Három diskurzusjelölő hozzájárulása major intenzionális profilokhoz

A táblázat azon sorainak kommentálására szorítkozunk, amelyek eltérnek a gazdaprofil megfelelő sorától a beiktatott diskurzusjelölő hatására.

A *valószínűleg* hatására a jelöletlen kijelentéssel maximális tudást mutató feladó helyett egy *e* igaz voltát biztosan semmiképpen nem tudó ($iB \neq 5$), de azt több-kevesebb elfogultsággal képviselő feladó mutatkozik meg ($iB > 0$). Mivel a *valószínűleg* erősebb esélyt deklarál, mint a *talán* vagy a még gyengébb *esetleg*, a '+4' eloszlást javasoljuk a jellemzésére. Az adott iB -érték (α') mint generátorérték ugyanúgy öröklődik az I-kritériumra és az $iAiIuI\uparrow$ világ értékelésére, mint a kijelentés profiljában: a feladó szándéka és lehetősége tudásának az adott szinten való átadása. Milyen érdeket látni ebben? Az irracionálisnak tűnik, hogy akad olyan hallgató, aki az *e* igazságértékéről eleve csak bizonytalan ítéletet vár el, ezért a megfelelő profilkritériumban a gazdaprofilbeli értékelést javasoljuk: $iBrDuB\uparrow = 5$. Mit nyer bárki is ehhez képest az α' bizonyosságú információval? Azt állítjuk, hogy valamivel több bizonyosságot nyer, mint amennyivel azidáig rendelkezett (legalábbis a feladó szerint), ha az fennáll, hogy $iBuB \leq iB$ (NB: a jelöletlen kijelentés profiljában is igaz, hogy $iBuB < iB$). Még egyenlőség esetén is nyer annyit a hallgató, hogy megtudja, más is lát annyi esélyt az *e* igaz voltára, mint ő. Ha 3–4 ember függetlenül egymástól független érvek alapján úgy gondolja, hogy *e* valószínűleg fennáll (pl. Fanni

vegetáriánus), akkor érdemes elkezdni úgy cselekedni, mintha *e* garantáltan fennállna (pl. a Vig-a-Vegában rendezni a meglepetéspartiját).

Áttérve a *szerintem*-felszólításra, a B-dimenzióban a jelöletlen felszólítással megegyezően „közös negatív tudás” szükségeltetik (pl. az, hogy Fanni jelenleg nem vegetáriánus), és az érdek-dimenzióban sem érzünk eltérést a jelöletlen felszólítástól; a *szerintem* nem annak szól, hogy feltétlenül a saját érdekét helyezi előtérbe a beszélő, hiszen például a (18b) elhangozhat mint Fanni érdekét szolgáló tanács ($R=\{o\}$). A *szerintem* szerepét abban látjuk, hogy kevésbé eltökélt a felszólítás: $i\ul\uparrow\epsilon'+4$; ezzel a profillal a beszélő elfogadja, hogy nincs autoritása *visszaütasíthatatlan* parancsot adni: $i\ul\uparrow\epsilon'+4$. Az autoritás értékskálázása amúgy még jövőbeli kutatásra szorul.

Az *ugye*-kérdéssel azt jelzi a beszélő, hogy nem teljesen „tudatlan” (azaz elfogulatlan) a szóban forgó *e* eventualitás igazságértéke tekintetében, hanem majdnem biztos abban, hogy az *e* igaz: $iB\epsilon'+4$. A (18c) át is fogalmazható úgy, hogy ezt a majdnem biztos tudást egy kijelentésbe belefoglaljuk, ld. (19a). A (19b)-re adható (19b') címzettprofil-visszaütasító megnyilvánulás a hallgató részéről azt sugallja, hogy az *ugye*-kérdés a jelöletlen eldöntendő kérdéshez hasonlóan azon alapul, hogy a feladó *e*-re vonatkozó tudásszintjét a címzett nem fogja meglepődéssel fogadni, azaz $iBuBiB=iB$. Nem felvilágosítást vár az *ugye*-kérdés feltevője, hanem megerősítést – és ez az ideális hallgató számára is előre sejthető (persze ha nem ilyen a hallgató egy adott esetben, attól még válaszolhat „rendesen”, miután akkomodálta az információállapotát ahhoz, hogy a kérdező elfogult).

- (19) a. *Valószínűsítem*, hogy Fanni vegetáriánus. *Ugye valóban az?*
 b. Fanni *ugye* vegetáriánus?
 b'. Miért tartod ezt valószínűnek?!

Az *ugye*-kérdéssel tehát felvilágosítás helyett megerősítést kér az ezt a feladói profilt választó beszélő. Mivel eleve magas szintű tudást jelez, úgy ítéljük meg, hogy a jelöletlen kérdésprofilban szereplőknél magasabb szintűek a szándék- és autoritás-kritériumai; ezt az által kívánjuk formálisan megragadni, hogy három helyen "+5 eloszlás helyett '+5 eloszlást javasolunk a profilleírásban. Az új eloszlás-definiáló vesszőket a táblázatban generátorértékeként jelöltük meg (sötét háttérrel), hiszen nem egyszerű örökléssel adódnak a mentális profilrendszerben.

6. A címzett is színre lép

Mint többször láttuk, a beszélő által kiválasztott intenzionális profilban (ha az címzetti szereppel rendelkező profil) arra nézve is vannak kritériumok, hogy a (tipikusan megszólítással és/vagy szemkontaktussal) címzettnek kiválasztott hallgató alkalmas-e erre a címzetti szerepre. Illetve látjuk majd, hogy a hallgató „aktivizálhatja” is magát, opcionális profilelemek akkomodálása (információállapotában való létrehozása) révén.

Árnyalva és kiegészítve a SZK 4.1. pontjában a perlokúciós hatásról írottakat, azt állítjuk, hogy négyféleképpen állnak elő címzetti profilemek – és mind a négy eljárás formálisan meghatározható az eddig felépített rendszerben, és valamennyi intenzionális profilra alkalmazható.

Nevezük az első módozatot *címzetti megfelelésnek*. Arról a kézenfekvő eljárásról van szó, hogy tekintjük a kiszemelt intenzionális profil azon iB prefixumszelvényű világait – azaz $iB \bullet W$ címkefelépítésű világait –, amelyek címkéjében szerepel az u , majd a W feletti eloszlást kirójuk a hallgatóra mint kritériumot. Vagyis arról a kézenfekvő dologról van szó, hogy azt tekintjük, hogy ahogyan a feladói szerep szerint a címzett mentalizációja elő van írva, az ténylegesen teljesül-e a hallgatóra.

Az előző szakaszban tárgyalt *ugye*-kérdés intenzionális profilja fogja ebben a szakaszban végig a példáinkat szolgáltatni, és egy anya és kamasz lánya közötti párbeszéd szemlélteti majd a formulákat, amit a külföldön konferenciázó anya indít el mobiltelefonon a (20a)-ban bemutatott *ugye*-kérdéssel. A címzettnek kiválasztott hallgatójáról annyit kell tudni, hogy – az anyjának tett ígéret ellenére – anyja távollétét kihasználva elutazott egy fiúval egy nem éppen jóhírű több napos fesztiválra.

- (20) a. Esztikém, ugye otthon vagy?
 b. $iBuB=5 \rightarrow iBuB=5 \rightarrow uB \in 5$ (konkrétan $uB=-5$)
 b'. $iBuBiB \in '+4 \rightarrow iBuBiB \in '+4 \rightarrow uBiB \in '+4$
 b". $iBuDiB \uparrow = ? \rightarrow uDiB \uparrow = -5 \bullet 5$
 c. $i u \uparrow i B \uparrow = \beta' \in 5 \rightarrow i u \uparrow i B \uparrow = \beta' \rightarrow u \uparrow i B \uparrow = \beta' \rightarrow u \uparrow i B \uparrow = \beta' (= -5)$
 d. $iB \in '+4 \rightarrow uB \uparrow iB(1) \in '+4$
 e. $iB \in '+4 \rightarrow uB \uparrow i \uparrow uB \uparrow iB(1) \in '+4$ (közben $uB \uparrow iB \uparrow = -5$)

A (20b–b") sorokban az *ugye*-kérdés profiljának három olyan elemét tekintjük, amelyekben „szó esik” a potenciális címzetről, és lépésről lépésre végigkövetjük az iB címkeprefixumok törlését.

A (20b) azt mutatja, ahogyan abból a profilelemből, hogy „a feladó biztos benne vagy valószínűsíti, hogy a címzett ismeri a választ a feltett kérdésre”, eljutunk az ideális hallgatóra vonatkozó azon profilelemig, miszerint ő tényleg „ismeri a választ a feltett kérdésre”. A kérdés jellegéből adódóan – regényes, horrorisztikus vagy fantasztikus helyzetektől eltekintve – triviálisan teljesül tetszőleges hallgatóra, hogy alkalmas a címzetti szerepre, hiszen azt tudnia kell mindenkinek, hogy otthon van-e éppen, vagy sem. Eszti (bár ő ennek nem örül) e kritérium alapján alkalmas a címzetti szerepre, hiszen pontosan tudja, hogy nincs otthon.

A (20b')-ben azt a kritériumot vesszük górcső alá, miszerint a címzettel szemben az az elvárás, hogy ne lepődjön meg az *ugye*-kérdésen. Ne lepődjön meg azon, hogy a beszélő egyfelől nem ismeri az e igazságértékét, másfelől viszont erős elfogultsággal valószínűsíti annak igaz voltát. Nos, Eszti e kritériumnak is nyilvánvalóan megfelel – és ezt az anyja joggal feltételezheti is –, hiszen ígéretet tett arra, hogy alapvetően otthon lesz, de az nyilván nem zárható ki, hogy leugrik vásárolni, vagy átugrik egy barátinjához.

A (20b") sorban a súlyozott átlagérdeket vesszük szemügyre. Önmagában az $iBuDiB \uparrow$ világra vonatkozóan nincsen kritérium, csak a beszélő által figyelembe vett R szereplőhalmazbeli emberek összességére. Amennyiben a konkrét példában az anyja az R halmazt úgy határozta meg, hogy $R=\{i\}$, akkor Eszti címzetti alkalmasságát ez a profilelem nem is érinti. Amennyiben az anyja abban reménykedik, hogy a lánya büszke lesz, hogy igent mondhat a kérdésre ($R=\{i, u\}$, és $iBuDiB \uparrow = +4 \bullet +5 \bullet 5$), akkor bizony hiba van a számításában (hiszen $uDiB \uparrow = -5 \bullet 5$, Eszti a legkevesbé sem vágyik anyja tájékoztatására), és ezzel kalkulációink arra az eredményre

vezettek, hogy Eszti mégsem alkalmas a címzetti szerepre. Bár ezt az alternatívát (miszerint gyanakvó anya esetén Eszti jó címzett, naiv anya esetén nem) az olvasó első látásra a rendszer előnytelen vonásának ítélné, szerintünk egyáltalán nem az, hanem finom figyelembe vétele a legapróbb tényezőknek is.

A hallgató címzetti profiljának felépítésében a második módozat egyetlen profilelemet érint: a szándék-kritériumot. A *centrális szándék megvalósulása* – így nevezhetjük meg, kiszámításának módja pedig azon alapul, hogy töröljük a szándék-profilelem világcímkéjéből az il prefixumot. Ami az *ugye*-kérdés esetében marad (20c): a kérdés hatására a címzettben felébred a szándék, hogy a feladó információállapotát felfrissítse az ő fejében meglévő, *e*-re vonatkozó igazságértékkel.

Eszti válaszütra került. Ha őszintén elmondja, hogy nincs otthon, akkor ezzel felvette a címzetti szerepet, és elindul az az eseményszerkezeti láncreakció, amelyben az *ul*↑ törlésével a címzetti szándék (mint felkészülési szakasz) helyett az eredményállapothoz jutunk: az anya megtudja, hogy lánya nincs otthon. Ha hazudik a lány, akkor nem vette fel a címzetti szerepet, de ezt a kérdező (legalábbis közvetlenül) nem veheti észre.

A címzetti megfelelés és a centrális szándék megvalósulása kötelező elemei a címzetti profilnak. További két stratégiával opcionálisan vonhat le következtetéseket a hallgató (és akkommodálhatja azokat a kimeneti információállapotában).

Az egyik stratégiát így nevezhetjük: *profilelem-tudatosítás*. Mivel az intenzionális profilok konvencionálisak, a hallgatónak lehetősége van úgy felfogni a beszélő által megmutatott profilt, mint a beszélő feltárulkozását, információállapota bizonyos elemeinek nyilvánossá tételét. Bármely profilelem tudatosítható, és ennek formális vetülete: az *uB*↑ prefixumot hozzáilleszteni az adott profilelemhez (megőrizve annak eloszlását). Az *uB*↑ értékét – amennyiben a hallgató őszintén felvette a címzetti szerepet – +5-nek kellene vennünk. Bizalmatlanabb hallgatói hozzáállásként definiálhatunk óvatos profilelem-tudatosítást oly módon, hogy a szokásos mentalizációs eloszlást (" +5) rendeljük az *uB*↑ világhoz.

Vegyük észre, hogy az első két akkommodációs eljárással ellentétben a profilelem-tudatosítás a címzettel eredendően nem rendelkező intenzionális profilok esetében is alkalmazható (l. 3. szakaszt, illetve SZK 4.2. pontját). Aki ilyet hall, az átminősítheti magát címzettnek, és mazsolázva a tudatosítható profilelemek között, címzetti profilt építhet magának, ami alapján reagálhat a beszélő – eredetileg reflexív – megnyilvánulására. Persze erre akár számíthat is a beszélő, és például szemkontaktussal kiválasztva egy hallgatóját címzettnek, tulajdonképpen kommunikációra használhatja az eredendően reflexív intenzionális profilemeket.

A (20d) a beszélői tudás profilelemének tudatosítását szemlélteti. Eszti ennek révén ilyen gondolathoz juthat el: „anyám majdnem biztos abban, hogy otthon vagyok, tehát bízik az adott szavamban; egészen biztos persze nem lehet benne, hogy ebben a pillanatban is otthon vagyok (ami még nem feltétlenül gyanakvásból adódik)”.

A negyedik akkommodációs stratégia a *gyanakvás*. Bármely feladói profilelemet opcionálisan elláthatunk – a formalizmus nyelvén fogalmazva – egy *uB*↑*il*↑*uB*↑ háromemeletes címkeprefixummal. A forma is mutatja, tulajdonképpen a profilelem-tudatosítás továbbfejlesztéséről van szó: a hallgató a profilelem közvetlen tudatosítása helyett azt tudatosítja, hogy a beszélőnek lehet olyan szándéka, hogy az adott

profílelemet elhítheti vele. Az uB↑ komponensekre épülő eloslásokról nem kívánjuk ehelyűtt kimondani a végső szót.

A (20e) sorban azt a lehetőséget vázoljuk fel, miszerint Eszti elkezd gyanakodni, hogy az anyja nagy aggodalmában előbb hazajött a konferenciáról, már otthon ül azon tanakodva, hogy hol lehet a lánya, de közben azt akarja vele elhíthetni, hogy nincs otthon és bízik az adott szóban.

Vegyűk észre, hogy a kommunikáció során használatos „lehetőséges lehetséges világaink” száma az ebben a szakaszban bemutatott eljárások révén a megelőző szakaszig bezárólag ismertettekhez képest szinte megháromszorozódott, szigorúan kompozicionális eljárásokkal.

7. Összegzés

E tanulmány szerepét egy olyan triádon belül világhíthatjuk meg, amelynek másik két tagja a következő két „pécsi” tanulmány: Alberti et al. (2019a) és Szeteli–Kárpáti (2021). Ami közös bennűk: a pragmatikai alapkérdésekre dinamikus szemantikai bázisra épűlő formális elméletben, és azon belül annak reprezentacionalista irányzatában, és még azon is belül annak egyidejűleg diskurzus- és elmereprezentációs ágában keresik a választ, jelesűl a *ReALIS* nevű rendszerben.

Bár a három tanulmány (elfogadható mértékű átfedések árán) önmagában is olvasható, a szerzőgárda hatékony munkamegosztásra törekedett. Alberti et al. (2019a) a magyar formális szemantikai kutatások egy jelentős vonulatába ágyazta mondanivalóját a kérdések pragmaszemantikájáról. Szeteli–Kárpáti (2021) annak bemutatására törekedett, hogy a klasszikus pragmatikai (elsődlegesen austini-searle-i) gondolatvilág hogyan integrálható a montagoviánus formális irányzatba, amennyiben az nyitott a „kognitív” kiterjesztésre. Jelen tanulmány a *ReALIS* reprezentacionalista gyökereinek felvázolását (1. szakasz) és a kurrens dinamikus-pragmatikai célrendszer feltérképezését (2. szakasz) követően azt az adósságot kívánta törleszteni, hogy a kérdő mondat típus pragmaszemantikai jellemzéséhez hasonló alaposságú leírást kapjon a felkiáltó és az óhajtó (3. szakasz), valamint a felszólító és a kijelentő mondat is (4. szakasz). Az SZK feladata volt, hogy sokoldalú elemzésnek vesse alá azt a kérdést, hogy a hagyományosan számon tartott öt alapvető mondat típus – a *vajon*-kérdéssel kiegészűlve – milyen formális, illetve funkcionális rendszert alkot az emberi kommunikációban; a jelen tanulmány 3–4. szakasza e mondat típusok pragmaszemantikai jellemzésének finom részleteivel kívánt szolgálni. E „finom részletek” végső soron az emberi kommunikációs tevékenység mentális megalapozását jelentő elmebeli lehetségesvilág-struktúra feltérképezéséhez járulnak hozzá. Az 5. szakaszban azt szemléltettűk, hogy a diskurzusjelölők hogyan vonnak be újabb világokat e mentális térbe. A 6. szakaszban pedig (az addigi feladói perspektíva helyett) a címzetti perspektívából vettűk szeműgyre a hallgatói perlókúciós műveletek révén tovább gyarapodó „lehetőséges lehetséges világainkat”.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 2000. Lifelong discourse representation structures. *Gothenburg Papers in Computational Linguistics* 00–5:13–20.
- Alberti, Gábor 2008. *Situations and Individuals* by Paul D. Elbourne, review article. *Acta Linguistica Hungarica* 55/3–4:427–453. doi:10.1556/aling.55.2008.3-4.14.
- Alberti Gábor 2011. *ŕeALIS. Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Alberti, Gábor 2012. Where are possible worlds? II. Pegs, DRs, worldlets and reification. In Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 308–323.
- Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Szeteli Anna – Viszket Anita 2019a. Kérdéses világaink. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/2:11–35. doi:10.14232/JENY.2019.2.3.
- Alberti, Gábor – Mónika Dóla – Eszter Kárpáti – Judit Kleiber – Anna Szeteli – Anita Viszket 2019b. Towards a cognitively viable linguistic representation. *Argumentum* 15:62–80.
- Alberti, Gábor – Mónika Dóla – Judit Kleiber 2014. Mood and modality in Hungarian: Discourse Representation Theory meets Cognitive Linguistics. *Argumentum* 10:172–191.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2012. Where are possible worlds? (Arguments for ŕeALIS). *Acta Linguistica Hungarica* 59/1–2:3–26. doi:10.1556/ALing.59.2012.1-2.1.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2014. ŕeALIS: Discourse representation with a radically new ontology. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. (Olomouc Modern Language Monographs 4) Olomouc: Palacký University. 513–528.
- Alberti Gábor – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter 2017. Reális (ŕeALIS) kép a másik elméről. In Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.) *Más elmék*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 237–268.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber – Zsuzsanna Schnell – Veronika Szabó 2016. Intensional profiles and different kinds of human minds. „Case studies” about Hungarian imperative-like sentence types. *LingBaW (Linguistics Beyond and Within)* 2:6–26.
- Alberti, Gábor – Tibor Laczkó (szerk.) 2017. *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. Vol. 2 Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Alberti, Gábor – László Nóthig 2015. ŕeALIS2.1: The implementation of generalized intensional truth valuation and expositive speech acts in on-going discourse. *International Journal on Advances in Intelligent Systems* 8/1–2:85–106.
- Alberti Gábor – Szeteli Anna 2018. ŕeALIS: a mi kölcsönös és élethossziglani tudásunk. *Iskolakultúra* 28/5–6:3–14. doi:10.17543/ISKKULT.2018.5-6.3.
- Austin, John Langshaw 1975 [1962]. *How To Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Barwise, Jon – John Perry 1983. *Situations and Attitudes*. Cambridge: The MIT Press.

- Beaver, David Ian 1997. Presupposition. In Johan van Benthem – Alice ter Meulen (szerk.) *Handbook of Logic and Language*. Amsterdam: North-Holland. 939–1008. doi:10.1016/B978-044481714-3/50022-9.
- Broekhuis, Hans – Evelin Keizer – Marcel den Dikken 2012. *Syntax of Dutch – Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ciardelli, Ivano – Jeroen Groenendijk – Floris Roelofsen 2013. Inquisitive semantics: A new notion of meaning. *Language and Linguistics Compass* 7/9:459–476. doi:10.1111/lnc3.12037.
- Dowty, David R. – Robert E. Wall – Stanley Peters 1981. *Introduction to Montague Semantics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 11) Dordrecht: Reidel.
- Elbourne, Paul D. 2005. *Situations and Individuals*. (Current Studies in Linguistics) Cambridge: The MIT Press.
- Farkas, Judit – Magdolna Ohnmacht 2012. Aspect and eventuality structure in a representational dynamic semantics. In Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 353–379.
- Farkas, Donka F. – Floris Roelofsen 2017. Division of labor in the interpretation of declaratives and interrogatives. *Journal of Semantics* 34/2:237–289. doi:10.1093/jos/ffw012.
- Field, Andy P. 2013. *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. And Sex and Drugs and Rock 'n' roll*. 4th edition. Los Angeles: Sage.
- Fischer, Kerstin 2006. Towards an understanding of the spectrum of approaches to discourse particles: Introduction to the volume. In Kerstin Fischer (szerk.) *Approaches to Discourse Particles*. Amsterdam: Elsevier. 1–20. doi:10.1163/9780080461588_002.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2012. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59/4:387–426. doi:10.1556/ALing.59.2012.4.1.
- Givón, Talmy 1982. Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language* 6/1:23–49. doi:10.1075/sl.6.1.03giv.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1991. Dynamic predicate logic. *Linguistics and Philosophy* 14/1:39–100. doi:10.1007/BF00628304.
- Gunlogson, Christine 2008. A question of commitment. *Belgian Journal of Linguistics* 22:101–136. doi:10.1075/bjl.22.06gun.
- Gyuris Beáta 2013. Megjegyzések a pragmatika tárgyáról és hasznáról. *Magyar Nyelv* 109/2:162–170.
- Horn, Laurence R. 1984. Towards a new taxonomy of pragmatic inference: Q-based and R-based implicatures. In Deborah Schiffrin (szerk.) *Meaning, Form, and Use in Context: Linguistic Applications*. Washington: Georgetown University Press. 11–42.
- Kálmán, László 1990. Deferred information: The semantics of commitment. In László Kálmán – László Pólos (szerk.) *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 125–157.

- Kamp, Hans 1981. A theory of truth and semantic representation. In Jeroen A. G. Groenendijk – Theo M. V. Janssen – Martin B. J. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam: Mathematisch Centrum. 277–322.
- Kamp, Hans – Josef van Genabith – Uwe Reyle 2011. Discourse representation theory. In Dov M. Gabbay – Franz Guenther (szerk.) *Handbook of Philosophical Logic: Volume 15*. 2. kiad. Berlin: Springer. 125–394.
- Kas Bence 2005. Az óhajító mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102:136–174.
- Kleiber, Judit 2018. Similar intentions with different underlying wishes: Intensional profiles of imperatives in Hungarian. *Jezikoslovlje* 19/3:365–391.
- Kugler Nóra 2012. *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra*. Budapest: ELTE.
- Lauer, Sven 2013. *Towards a Dynamic Pragmatics*. PhD disszertáció. Stanford: Stanford University.
- Leiss, Judit 2014. Modes of modality in an Un-Cartesian framework. In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 47–62. doi:10.1075/slcs.165.03lei.
- Maier, Emar 2009. Presupposing acquaintance: A unified semantics for *de dicto*, *de re* and *de se* belief reports. *Linguistics and Philosophy* 32/5:429–474. doi:10.1007/s10988-010-9065-2.
- Maier, Emar 2016. Attitudes and mental files in Discourse Representation Theory. *Review of Philosophy and Psychology* 7/2:473–490. doi:10.1007/s13164-015-0296-6.
- Nóthig László – Szeteli Anna 2018. Nagyfelbontású pragmaszemantikai igazságértékelés egy játékprogramban. In Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2018. XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 456–465.
- Oishi, Etsuko 2014. Discursive functions of evidentials and epistemic modals. In Sibilla Cantarini – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 239–262. doi:10.1075/slcs.165.14ois.
- Oishi, Etsuko 2016. Austin's speech acts and Mey's pragmemes. In Keith Allan – Alessandro Capone – Istvan Kecskes (szerk.) *Pragmemes and Theories of Language Use*. (Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology) Berlin: Springer. 335–350. doi:10.1007/978-3-319-43491-9_18.
- Partee, Barbara H. – Alice Ter Meulen – Robert E. Wall 1990. *Mathematical Methods in Linguistics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 30) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Pollard, Carl 2007. Hyperintensions. Előadás. 19th European Summer School in Logic, Language and Information. Trinity College, Dublin. <https://tinyurl.com/jeny-pollard-2007>.

- Rákosi Csilla 2020. *Foundational Quandaries in Cognitive Linguistics: Uncertainty, Inconsistency, and the Evaluation of Theories*. Akadémiai doktori értekezés. MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport.
- Roberts, Craig 1997. Anaphora in intensional contexts. In Shalom Lappin (szerk.) *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Oxford: Blackwell. 215–246.
- Sadock, Jerrold – Arnold Zwicky 1985. Speech act distinctions in syntax. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: Cambridge University Press. 155–196.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. <https://tinyurl.com/jeny-schirm-2011>.
- Schult, Carolyn A. 2002. Children's understanding of the distinction between intentions and desires. *Child Development* 73/6:1727–1747.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5/1:1–23.
- Seligman, Jerry – Lawrence S. Moss 1997. Situation theory. In Johan van Benthem – Alice ter Meulen (szerk.) *Handbook of Logic and Language*. London: Elsevier. 239–309.
- Stalnaker, Robert 2002. Common ground. *Linguistics and Philosophy* 25/5:701–721. doi:10.1023/A:1020867916902.
- Szeteli Anna 2017. *Szerint(em)*. A kifejezés funkcióinak vizsgálata formális interpretációs rendszerben. In Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.) *Szemelvények 4. Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2017) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből*. Pécs: PPKE BTK. 88–107.
- Szeteli Anna 2021. *Az inferencialitás és a közvetlen tapasztalat – Beszélői „visszaélések” a szerintem kifejezés tükrében*. OTDK dolgozat.
- Szeteli, Anna – Mónika Dóla – Gábor Alberti 2019. Pragmasemantic analysis of the Hungarian inferential-evidential expression *szerint*. *Studies in Polish Linguistics* Special Issue 1:207–225. doi:10.4467/23005920SPL.19.013.10993.
- Szeteli Anna – Gocsál Ákos – Alberti Gábor 2019. *Szemafor hát! Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1:33–63. doi:10.14232/jeny.2019.1.2.
- Szeteli Anna – Kárpáti Eszter 2021. *Parancsolsz? Mondattípus, illokúciós aktus, perlokúciós hatás*. Kézirat. PTE Nyelvtudományi Tanszék. <https://tinyurl.com/jeny-szeteli-karpati-2019>.
- Tulving, Endel 2005. Episodic memory and auto-noesis: Uniquely human? In Herbert S. Terrace – Janet Metcalfe (szerk.) *The Missing Link in Cognition: Origins of Self-reflective Consciousness*. Oxford: Oxford University Press. 3–56. doi:10.1093/acprof:oso/9780195161564.003.0001.
- Wimmer, Heinz – Josef Perner 1983. Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13/1:103–128. doi:10.1016/0010-0277(83)90004-5.

A szerzőkről

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a ReALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezeti, amelynek valamennyi szerzőtárs a tagja. *Dóla Mónika* (PhD) és *Viszket Anita* (PhD) egyetemi adjunktusok, *Kárpáti Eszter* (dr. habil.) és *Kleiber Judit* (dr. habil.) pedig egyetemi docensek ugyanezen a tanszéken, *Szeteli Anna* pedig pragmatikai témakörben OTDK-díjas és Pro Scientia-díjas biológia–német szakos hallgató. Alberti és Kleiber a logikai alapú formális pragmaszemantikai megközelítések kutatója, Kárpáti a klasszikus pragmatika és a szövegtan szakembere, Dóla konstrukciós és funkcionális megközelítésekben dolgozik, Viszket pedig a pragmatikai deficitet kutatja.

Elérhetőségek: {alberti.gabor, dola.monika, kleiber.judit, viszket.anita}@pte.hu, {karpati.eszter2, anna.szeteli}@gmail.com